

სსრკ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. მარის სახ.

მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის II

ნ. ხიზანაშვილი (უკანადი)

ეთნოგრაფიული ნაწარები

დაიბეჭდა სსტკ მეცნიერებათა აკადემიის

საქართველოს ფალოლოის განკარგულებით

თავმჯდომარე აკად. ნ. შუსსელიძე

კალაპტორი ვ. ჩიბაია

ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი)

1851—1906

ს ა რ ჩ ე ვ ი

	83-
	V
I. წინასიტყვაობა	
II. ეთნოგრაფიული ნაწერები	
1. ფშავ-ხევსურეთი	1—90
2. უსაფუძვლო შენიშენის გამო	91—94
3. ჩემის რვეულიდან	95—100
4. კიდევ ლაშარობაზე	102—106
5. როსტომ გმირი	107—112
6. ხევსურულ პოეზიაზედ	113—118
7. ზეზვა და ბახტრიონის ციხე	119—127
8. ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა	128—140
9. საახალწლოდ	141—148
10. აღდგომა ძველ დროს	149—154
11. ძველი ქართული ოჯახი	155—170
III. ნ. ხიზანაშვილის ნაწერების სია	171—173
IV. ლიტერატურა ნ. ხიზანაშვილის შესახებ	173—173
V. საძიებელი	175—199

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ნ. ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიული ნაწერები, რომლებიც ერთად თავმოყრილი ამ წიგნშია დაბეჭდილი, ქართული ეთნოგრაფიული მიცნირებისათვის დიდი ღირებულებისაა. პირველ რიგში და უმთავრესად ეს ეხება აქ უზუად მოცემულ ეთნოგრაფიულ მასალას, ხოლო მეორე რიგში ავტორის სოკიერა მეცნიერულ დასკვნებს. ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიული ნაწერები სხვადასხვა ეურნალ-გაზეთებში გაბნეული და ამდენად ძნელად ხელმისაწვდომი, ამიერიდან ერთ წიგნად დაბეჭდილი, როგორც ფართო მკითხველ საზოგადოებას, ისე მეცნიერ სპეციალისტებს ამ საინტერესო ავტორის ნაშრომების გაცნობას და გამოყენებას გაუადვილებს.

ნ. ხიზანაშვილი ქართველი ეთნოგრაფების იმ პლეადას ეკუთვნოდა, რომელმაც ი. ჭავჭავაძის ხელკურთხევით დაიწყო მოღვაწეობა და ქართული ეთნოგრაფიის გაუტეხელ ყაპირს ღრმა კვალი გააეღო. ეს ადამიანი მისი დროის შესაფერისად კარგად მომზადებული, რომელსაც ჭკუა და ნიჭი უჭირდა და კალამი ემორჩილებოდა, რომელიც ხალხის ზნე-ჩვეულებების ოსტატი-დამკვირვებელი და გონებამახვილი მკვლევარი იყო, ამ პლეადის ყველაზე მეტად თვალსაჩინო წევრია. ამიტომ არის, რომ მის ეთნოგრაფიულ ნაწერებს, რაც დრო გადის უფრო მეტი შეფასება ეძლევა.

ნიკოლოზ თადეოზის-ძე ხიზანაშვილი დაიბადა 1851 წელს სოფელ მალა-დოვლეთში (სამხრეთ ოსეთში) ძველებური ტიპის სოფლის მღვდლის ოჯახში. ნ. ხიზანაშვილის მამა მალე სოფელ მალა-დოვლეთიდან ს. ცერონისში გადაიყვანეს, სადაც ხიზანაშვილს თავისი ყმაწვილობის ვატარება მოუხდა. აქ, ქართლის მდიდარი ბუნების წიაღში, მან ყრმობიდანვე შეითვისა შრომისა და დაბრკოლებათა დაძლევის უნარი და აქვე ჩაენერგა სიყვარული ხალხური სიტყვიერებისადმი. როგორც გადმოგვცემენ, ამ ხანებში მან ზეპირად იცოდა მრავალი ხალხური ლექსი და პოემა, ისევე როგორც შოთას პოემის მთელი კაბადონები. გორის სასულიერო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ ნ. ხიზანაშვილი შედის თბილისის სასულიერო სემინარიაში. სემინარიის კურსი მან 1870 წელს დაასრულა. მცირე

მომზადების შემდეგ ის აბარებს გამოცდებს ბერძნულ და ლათინურ ენებში და 1871 წელს შედის ნოვოროსიის (ოდესის) უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე.

ნოვოროსიის უნივერსიტეტში XIX ს. სამოცდაათიან წლებში თავმოყრილი იყო მნიშვნელოვანი მეცნიერული ძალები. საბუნების-მეტყველო დარგებში აქ მოღვაწეობდნენ ახალგაზრდა (შემდეგში სახელმწიფოებრილი) მეცნიერები: სეჩენოვი¹, მეჩნიკოვი, ა. კოვალევსკი, მელიქიშვილი და პეტრიაშვილი, ხოლო ჰუმანიტარულ დარგებში: ა. პავლოვი, ვოლსკი, ლეონტოვიჩი და სხვები². ამ უკანასკნელთ, როგორც იურიდიული დარგის სპეციალისტებს, უსმენდა იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტი ნ. ხიზანაშვილი: მისთვის განსაკუთრებით საყურადღებო უნდა ყოფილიყო ფ. ლეონტოვიჩის ლექციები. როგორც ცნობილია, ლეონტოვიჩი კავკასიის მთიელების ადათებს სწავლობდა და მან გაცილებით ადრე, ვიდრე მ. კოვალევსკი თავის ცნობილ მონოგრაფიებს დაბეჭდავდა, ჯერ კიდევ 1882-83 წლებში გამოაქვეყნა ნაშრომი ამ საგანზე³. უნდა ვიფიქროთ, რომ ნოვოროსიის უნივერსიტეტში ნ. ხიზანაშვილს კარგი მეცნიერული წვრთნა უნდა მიეღო. ნ. ხიზანაშვილმა 1876 წელს ოდესის უნივერსიტეტი ჩინებულად დაამთავრა და საქართველოში დაბრუნდა.

სამშობლოში ჩამოსვლის უმაღლე სამსახური დაიწყო ზანგეზურში (გერაიუსი), შემდეგ სტალინირში (ცხინვალი) გადაიყვანეს. სტალინირიდან სურამში დანიშნეს, ხოლო სურამიდან თიანეთში გაამწესეს გამომძიებლად და უკანასკნელად დანიშნეს თბილისში. გარდაიცვალა თბილისში 1906 წელს დეკემბრის 15-ს ტყვეით მძიმედ დაჭრილი ვილაც ბოროტ-განმზრახველის მიერ. დაკრძალეს თბილისშივე პეტრე-პავლეს სასაფლაოზე.

თავის სიცოცხლის ბოლო ხანებში ნ. ხიზანაშვილი ავადმყოფობდა ასტმით. მკურნალობის მიზნით 1903 წელს ის ბერლინს წავიდა. მკურნალობის შემდეგ მან თავის მეუღლესთან ელ. ჩერქეზიშვილთან ერთად ინახულა პარიზი, ლოზანა, ენევეა და ვენა⁴.

¹ ცნობილია, რომ სეჩენოვის ურთიერთობა მის „სამოკალაქო“ მეფულესთან, ბოკოვასთან — მ. ჩერნიშევსკის ცნობილი რომანის „Что делать?“ მთავარი ქარგა შეიქნა.

² N. Kanonov, Mémoires, Prague 1927, გვ. 69-70.

³ Ф. Леонтовъ, Адамы Кавказскихъ горцев. Материалы по общему праву северного и восточного Кавказа. Одесса 1882-83.

⁴ პარივეტული ელ. ჩერქეზიშვილის სიტყვიერი გადმოცემით. იხ აგრეთვე ა. ფურცელაძის წერილი ი. კავკავაძისადმი 1903 წ. ივლისის 13-ის თარიღით გარშავიდან (ილიას არქივი, საქ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება).

პროვინციაში მუშაობის დროს ნ. ხიზანაშვილი გულმოდგინედ აკვირდებოდა ხალხის ზნე-ჩვეულებებს, ჰკრებდა მასალებს და იკვლევდა მათ. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია თიანეთში ყოფნისას ნ. ხიზანაშვილის მიერ გაწეული მუშაობა. სამსახურის პირობების გამო ის ხშირად მოგზაურობდა თიანეთის მაზრის სოფლებში და უშუალოდ ეცნობოდა თავის საკვლევ ობიექტებს. გადმოცემების მიხედვით „გამომჩხრეკელს“ (ასე ეძახდა ხიზანაშვილს ხალხი) ხალხში დიდი სიმპათია ჰქონდა დამსახურებული.

ნ. ხიზანაშვილის პირველი ნაწერი იყო „კორესპონდენცია ცხინვალიდამ“, რომელიც 1879 წელს „დროებაში“ დაიბეჭდა.

1882-1883 წწ. ის თანამშრომლობდა „ხალხოსნების“ ჟურნალ „იმედში“. 1883—1885 წწ. თავის ნაწერებს ჰბეჭდავდა ივ. მაჩაბლის „დროებაში“, ხოლო 1886 წლიდან იწყებდა ნ. ხიზანაშვილის მუდმივი თანამშრომლობა „ივერიაში“. ის ბეჭდავდა თავის ნაშრომებს აგრეთვე ჟურნალ „შოამბეში“ და ცალკე გამოცემების სახითაც.

მისი ნაწერები ნ. ურბნელის, ნ. ხიზანაშვილის, ნ. ხლის, ნ. ხიზანოვის, Plebs-ის, P-s-ის ხელმოწერითაა გამოქვეყნებული. ურბნელის სახელს ნ. ხიზანაშვილი იმის გამო ირქმევდა, რომ მისი მამა-პაპანი ს. ურბნისის მკვიდრნი ყოფილან. ნ. ხიზანაშვილის თითქმის ყველა ეთნოგრაფიული ნაწერი ნ. ურბნელის ფსევდონიმითაა ხელმოწერილი.

ნ. ხიზანაშვილს დაუბეჭდავი დარჩა შემდეგი ხელნაწერები:

1. „წოდებათა ისტორია საქართველოში“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 159—4).

2. „იბუნტიეტი საქართველოში“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 160—4).

3. „ლიპარიტ მესამე ორბელიანი“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 5086/ა), რომელიც გ. ყიფიძისა და „ძველი საქართველოს“ რედაქციას ი. ჭავჭავაძის „ქალაქლებში“ ეგულებოდათ¹. „ძველი საქართველოს“ რედაქციის აზრით სხვა „დაუბეჭდავი ხელნაწერი ავტორის ქალაქლებში შემონახული არ არის“-ო².

¹ გ. ყიფიძე, „ნ. ხიზანაშვილი და მისი სალიტერატურო მოღვაწეობა“, აღმანახში „ქართველი ერი“ 1909 წ. № 1, გვ. 12, სწერს: „ერთი ისტორიული მონოგრაფია კიდევ „ლიპარიტ ორბელიანი და მისი დრო“ (ზუსტი სათაური იხილე ზემოთ — გ. ჩ.), შავად დაწერილი, შეუმუშავებელი დარჩა განსვენებულს და ვგონებ ილია ჭავჭავაძის ქალაქლებში უნდა იყოს ამჟამად“; „ძველი საქართველო“, ტ. 1, ნ. ხიზანაშვილი (ნეკროლოგი), გვ. 11.

² „ძველი საქართველო“, ტ. 1. გვ. 11.

როგორც ირკვევა, ნ. ხიზანაშვილი „ივერიაში“ თანაშრომლობის დაწყებიდან დიდად დაახლოვებია ი. ჭავჭავაძეს. ნ. ხიზანაშვილი ილიას ხშირი სტუმარი ყოფილა საგურამოში. ეტყობა, რომ ილია დიდად აფასებდა ამ ნიჭიერ სწერალს. ი. მანსვეტაშვილი თავის მოგონებებში ილიასა და ნ. ხიზანაშვილის შესახებ სწერს: „ჩემს დროს ყველაზე მეტად შელაზღანდარებული იყო ილიასთან ნიკო ხიზანაშვილი, კაცი ენაწულიანი, სიტყვამოსწრებული, კარგი მოსაუბრე, ოხუნჯი, ამასთან ქვიანი, კარგად განათლებული და ბევრი ნაკითხი. სხვებისაგან ილია თუ წიკპურტს არ მიიკარებდა, ამიგან ბევრს ითმენდა“¹.

ნ. ხიზანაშვილის ნაწერები მრავალმხრივი შინაარსისაა. მათ შორის მოიპოვება როგორც პუბლიცისტიკური წერილები, რომლებიც საქართველოს იმდროინდელ საქარეარამო საკითხებს შეეხებიან, ისევე ნაშრომები საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის დარგებდან. ნ. ხიზანაშვილის პუბლიცისტიკური მოღვაწეობისა და ისტორიული ნარკვევების შეფასება მომავლი; საქმეა, ჩვენს ყურადღებას იქცევს მისი ეთნოგრაფიული ნაწერები, რომლებზედაც გვინდა გავერით შევიხრდეთ.

ას შედეგ, რაც ქართული მეცნიერების ძველი ტრადიციების ძაფი გაწყდა და საქართველო ახალ ვითარებაში მოექცა — ქართული ეთნოგრაფიული მასალებისადმი ყურადღების გამახვილება XIX საუკუნის სამოციან წლებიდან დაიწყო.

ილია ჭავჭავაძე აღიარებდა, რომ ქართული ეთნოგრაფიული მასალის გაუთვალესწინებლად საქართველოს ისტორია ვერ დაიწერება, ის ამ მასალის გარეშე მხოლოდდამხოლოდ შევუების ისტორია იქნებაო². ამიტომ ის მოითხოვდა ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებას. საგულისხმოა, რომ თვით ილია, „მგზავრის წერილე-

¹ ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, ტფ. 1936 წ. გვ. 76. გ. ყიფშიძე ასე ახასიათებდა ნ. ხიზანაშვილის ბუნებას: „საზოგადოდ, მეტად აღტაცებული ბუნების კაცი იყო, ექსპანსიური, გაბედული, ხუმარა და ოხუნჯი. სადილზედ, მკირე ნადიმზედ დასასრული არა ქონდა იმის ოხუნჯობას, იმის უწყინარს ქილიკობას. თუ მეტადრე კარგს გუნებაზე იყო — და კამა-სმის დროს მუდამ კარგ გუნებაზე იყო, — მუცელი უნდა ორთავ ბელით დაგეჰირა, ისე შნოიანად და მარჯვედ ხუმრობდა. მარილიანად მასხრობდა, ნაკვესობდა“ (გ. ყიფშიძე, *op. cit.*, გვ. 11).

² შტრ. საპროგრაფო წერილი, ხელმოწერილი ე. სოლოგუბის მიერ, *Записки Кавказского отд. Русского географ. Общества, Тифлис 1852*, ტ. I. ე. სოლოგუბი სხვათა შორის სწერდა: „На перипетиях Кавказа таится разрешенно важной исторической задачи о судьбах многих исчезнувших народов в задачах эта тем труднее может быть разрешена, что она мало найдет света в письменных памятниках древних писателей западных и восточных. Остается обратиться только к сравнительному изучению сохранившихся языков, имен, и в высшей степени внимательных прином, обмчаев и преданий“ (იქვე, გვ. XIV).

ბიდან“ დაწყებული, ეთნოგრაფიულ მასალას გულმოდგინედ აგრო-
ვებდა. ამას ცხადყოფს როგორც მისი მხატვრული ნაწერები, ისევე
მისი დღიურებიც. თავის ერთ უბის წიგნში, ჯერ კიდევ 1865 წელს,
ილიას ხევსურული ხურობანის ტექსტები ჩაუწერია, რომლებიც შემ-
დეგში ჩააწერის აღუნიშნავად 1879 წელს „ივერიაში“ (№ 218)
დაუბეჭდავს. ეს უბის წიგნი ამჟამად დაცულია საქართველოს ლი-
ტერატურულ მუზეუმში (ილიას უბის წიგნის ჩანაწერისა და „ივე-
რიაში“ გამოქვეყნებული ტექსტის მიკვლევა-შეჯერება დოც. ვ. ბარ-
დაველიძეს ეკუთვნის). ამათ იმსახება, რომ ილია უდიდეს ყურად-
ღებას აქცევდა ეთნოგრაფიული მასალებს შეგროვებას და ამიტომ
იყო, რომ მან შექმნა შესახიშნავი კადრი ეთნოგრაფიული მასალებ-
ის შემგროვებლებისა, რომელთა მიერ შეკრებილ მასალებს სისტე-
მატურად „ივერიაში“ პბეჭდავდა.

უკვე 1889 წელს „ივერიის“ თანამშრომელი ა. ნა-ლი ეთნო-
გრაფიული მასალების შეგროვებასთან დაკავშირებით სწოდა: „სო-
ფელი და საზოგადოდ ერის ცხოვრება ისეთი საღაროა, სადაც მრავ-
ალი ფასდაუღებელი მარგალიტები ინახება მეცნიერებისა და მწერ-
ლობისათვის... ამ ოციოდე წლის განმავლობაში საქმავ ეთნოგრაფიუ-
ლი ნაწერი მოგროვდა და რამდენიმე მწერალმა ეთნოგრაფია თავის
უმთავრეს საგნად გაიხადა“ („ივერია“ 1889 წ., № 105). ჯერ კი-
დევ 1884 წელს ნ. ხიზანაშვილი ეთნოგრაფიულ თავისებურების
შესახებ ამბობდა, რომ „ჩვეულება (ამ ცნებას ავტორი ფართო გაგე-
ბით ხმარობდა — გ. ჩ.) აძლევს ხალხს განსაკუთრებით ფერს, პი-
როვნულ ხასიათს. როგორც ყველა ცალკე პიროვნებისათვის საჭი-
როა მისი პიროვნული თავისებურება, ისე ხალხისათვის საჭიროა
გონიერული ხალხოსნური ჩვეულება... აქ (მთაში) ჩვეულება წმინდა
კანონია, დაწერილი გონებაა, რომელიც ინახავს ხალხის თავისებუ-
რებას“ (იხ. აქვე, გვ. 3-4).

ჩვენ უნდა გვეფიქრა, რომ ჩვენებური „ხალხოსნები“ განსა-
კუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდნენ და დროულად შეუღვებოდნენ
ეთნოგრაფიული თავისებურებების შეგროვებას. მაგრამ ეს ასე არ
მოხდა. ამ ბანაკიდან სხვა არაფერ ყოფილა, თუ არა ნ. ხიზანაშვილი,
რომელსაც ბეჯითად და სერიოზულად მოეკიდოს ამ საქმისათვის
ხელი. კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება. ამ ჯგუფს მხედველობიდან
გამოჰპარვია თემური მიწისმფლობელობის ფაქტიც. თემური მიწის-
მფლობელობის ფაქტის არსებობა „დროებამ“ მხოლოდ 1884 წელს

შეამჩნია და ამ მიწისმფლობელობის ჩვენში არსებულ ფორმას არა სწორი განმარტება მისცა¹.

სხვებისაგან განსხვავებით ნ. ხიზანაშვილმა ეთნოგრაფიული სინამდვილის შესწავლას უდიდესი ყურადღება მიაქცია. ამ მხრივ მან შესანიშნავი მუშაობა შეასრულა ხევსურეთსა და ფშავეში. ნ. ხიზანაშვილმა ფიქსაცია უყო ხევსურეთისა და ფშავეის სოციალურსა და რელიგიურ სინამდვილეს და მით მეცნიერებას უძვირფასესი მასალა შემოუნახა.

ის კვალდაკვალ მისდევს ხევსურეთისა და ფშავეის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს გარკვეულ დარგში და სათანადო მონაცემებით ასწერს: ხევის-ბერობასა და ხუცესს, დასტურსა და შულტას, თემობასა და ხატს, ქადაგსა და მესულთანეს, ბოსლობას, ოჯახობას, ქორწილს, მანდილს, კეკნაობას, გახებიბრებას, ბჭეებსა და საბჭოს, მზევლობას, ყურის მოკრას, პირად შეყრას, პანთონს, საიქიოს, დაკრძალვას, სიცოცხლით დამარხვას, სულის ცხენს, ქირისწყენას, წილბურკვას, მეშაბათეებს, პირის ქერას, ლაბახს, დოლსა და სხვას.

ნ. ხიზანაშვილს ეთნოგრაფიული მოვლენები ბევრ შემთხვევაში აღწერილი აქვს თითქმის ყოველმხრივ, შედარებით ზუსტად და სათანადო სისრულით. ამის გამო და იმიტომაც რომ ეთნოგრაფიული სინამდვილე ფიქსირებულია ნ. ხიზანაშვილის მიერ დროის გარკვეულ მონაკვეთში—ეთნოგრაფიული მასალა სამეცნიერო კვლევის თვალსაზ-

¹ „დროება“ (1884 წ., № 6) მეთაურ წერილში სწერდა: „რუსეთში დაწინაურებული მწერლების უმეტესობა ჭეჭრობს, რომ სათემო მფლობელობა მიწისა შეიკმნა საფუძვლად ხალხის კეთილდღეობისა და მიაჩნია იგი დიდ უპირატესობად მთელს ევროპის წინაშე, რომელსაც ვერ დაუცავს უძველესი და უკანონიერესი ფორმა მიწის მფლობელობისა. ჩვენ კი ამ დროს არა ვიცით რა შესახებ იმავე ფორმათა, რომელსაც თავი შეუნახავს იერის ბეობაში“.

როგორც ჩანს, თემური მიწისმფლობელობის ფაქტის არსებობა საქართველოში გამოპარვია გერმანელ მეცნიერ Haxthausen-საც, რომელიც ჩვენში 1843 წ. მოგზაურობდა (A. Haxthausen, Transkaukasien, B. I-II, Berlin 1856). ეს ის Haxthausen-ია, რომელმაც რუსეთში XIX საუკუნის ოცდაათიან წ.-ში სასოფლო თემი (сельская община) აღმოაჩინა, A. Haxthausen, Stuedien über die Inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die landliche Einrichtungen Russlands Brl. 1847 (ზრდ. K. Marx und Fr. Engels, Kommunistisches Manifest, Moskau 1932. გვ. 6, შენ.1).

სათემო მიწისმფლობელობის შესახებ ფშავეში იხ. М. К о в а л о в с к и й, З а б о и в о б щ а я и на Кавказе, М. 1890, ტ. II, გვ. 81-82; შდრ. М. М а ч а д з и, Описание государственных крестьян Тпопетского уезда МИЭБТКЭ, ტ. V, გვ. 386; ან. ფ უ რ ც ე ლ ა ძ ე, მიწის საერთო მდგომარეობა, ტფ. 1881; ს. ხ უ ნ დ ა ძ ე; სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. 1927, ტფ. II, გვ. 67 და შმდ.

რისით დიდი მნიშვნელობისაა. მკვლევარს საშუალება ეძლევა გარკვეულ დროისათვის ფიქსირებული სანდო მასალა შეედაროს შემდეგ ხანაში მოცემულ ზუსტად დადგენილ ფაქტს, ისევე როგორც წარსულს და მით გაარკვიოს მოვლენის არსი და მისი „მოძრაობა“.

რასაკვირველია, ამით ჩვენ იმის თქმა არ გვინდა, რომ ნ. ხიზანაშვილის მიერ შეგროვილი ეთნოგრაფიული მასალა აკმაყოფილებს თანამედროვე ეთნოგრაფიის მკაცრ მოთხოვნილებებს, კერძოდ ეთნოგრაფიული ფაქტის ცოცხალ სინამდვილეში დადგენის მეთოდებს. ამ მხრივ ნ. ხიზანაშვილის ნაშრომს ნაკლი აქვს. მაგალითად, მასალა არ არის ინდივიდუალიზირებული, არა ჩანს ვისგან არის მიღებული, რა გზითაა ჩაწერილი, სად და როდის არის შეგროვილი. ხიზანაშვილს მხოლოდ აქა-იქ აქვს აღნიშნული, რომ ესათუის მოვლენა ასეა პირიქით ხევესურეთში და ასეა პირაქეთში. მასალა არ არის დაზუსტებული უბნის, სოფლის, თემისა და ხეობის მიხედვით, რასაც ჩვენი ეთნოგრაფია აუცილებელ პირობად თვლის ეთნოგრაფიული ფაქტის მეცნიერული ფიქსაციისათვის (ეთნოგრაფიული საველე მუშაობის ევრეთწოდებული ინტენსიური მეთოდი).

ამისდა მიუხედავად, თავის დროის შესაფერისად ნ. ხიზანაშვილის მიერ ეთნოგრაფიული მასალა კარგად არის შეგროვილი. ეს მით უფრო შეიძლება ითქვას, რომ ბევრ შემთხვევაში ნაკლებევენ, არა სრულ, არა ზუსტ და ტენდენციურ ზისერმანის¹, ერისთავის², რადეს³ და ხუდადოვის⁴ მიერ ჩაწერილ მასალებთან შედარებით ნ. ხიზანაშვილის მასალები დიდი ღირებულების მქონეა. ზემოთქმული ეხება არა მარტო ძველ ლიტერატურას ხევესურეთის შესახებ, არამედ ახალ ლიტერატურასაც, რომელშიც ბევრი უხეირო გამეორებაა ნ. ხიზანაშვილის მასალებისა და ხიზანაშვილის შრომის კომპილაციას წარმოადგენს⁵.

რაც შეეხება ნ. ხიზანაშვილის სამეცნიერო კვლევა-ძიებას ეთნოგრაფიის დარგში — უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი ბევრ შემთხვევაში მართებულად უდგება საკითხების გადაწყვეტას. ის ცდილობს ეთნოგრაფიული მოვლენა ისტორიულ კრილში განიხილოს, გაარკვიოს მოვლენის ბუნება წარსულში და ამის მიხედვით დაადგინოს მოვლე-

¹ А. Зиссерман, Очерки Хевсуретии, „Кавказ“ 1851, № 22—24.

² Р. Эрнстов, О тушвино-пшаво-хевсурском округе, ЗКОРГО, в. III.

³ Г. Радде, Хевсуретия и Хевсурь, ЗКОРГО, в. XI, 2; G. Radde, Chevsuren und ihr Land, Kassel 1878.

⁴ Н. Худяков, Заметки о Хевсуретии, ЗКОРГО, в. XIV.

⁵ მაგალითად ს. მაკალათიას, ხევესურეთი, ტფილისი 1935, წყაროს მიუთითებლად უხეიროდ იმეორებს ნ. ხიზანაშვილისა და საქ. მუზეუმის ხევესურეთის გამოფენის მასალებს.

ნის არსი. ასე იქცევა ის ქართული ოჯახის, საკუთრების, ქალის მდგომარეობის, ხევისბერობის, ხალხური პოეზიის მოტივებისა და სხვა საკითხების განხილვის დროს.

აღსანიშნავია, რომ ნ. ხიზანაშვილი ოჯახის განვითარების საკითხში იმდროინდელ მოწინავე მეცნიერების პოზიციებზე სდგას. ოჯახის ფორმების განვითარებას უდავო ფაქტად აღიარებს და ეკამათება ვახუშტისა და დიმ. ჯანაშვილის მეცნიერულად გაუმართლებელ ახრებს.

უფრო საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ნ. ხიზანაშვილი აღიარებს—ქართველ ტომებში „წინათ კერძო საკუთრების მაგივრად საზოგადო, საგვარეულო საკუთრება იყო“ (აქვე, გვ. 167) და რომ შემდეგში გვარმა ადგილი დაუთმო პირს, საზოგადო კერძობას, ასე ვთქვათ იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიულ „ჩვენს“-ო. თუ ამას იმასაც დავსძენთ, რომ ნ. ხიზანაშვილი ქართველი ტომების წარსულში მატრიარქატის არსებობას ფაქტად მიიჩნევდა, — ის ორი შესანიშნავი დებულების ავტორად გვევლინება, სახელდობრ იმ დებულებებისა, რომლებიც შემდეგში მ. კოვალევსკიმ საქართველოსა და კავკასიის შესახებ წამოაყენა და ზოგად სამეცნიერო ლიტერატურაში კოვალევსკის აღმოჩენადაა ცნობილი¹.

უნდა ისიც აღინიშნოს, რომ ნ. ხიზანაშვილი მკვლევარს დიდ მოთხოვნილებებს უყენებს. მაგალითად, ის ერთგან სწერს: „თითო ოროლა მაგალითი ბევრს არას ამტკიცებს, ერთი და ორი ფაქტი ჯეროვანის სინაქდელით ვერ უჩვენებს საზოგადო კანონს, ვერ აკმაყოფილებს მეცნიერულს მოთხოვნილებებს“ (აქვე, გვ. 156-57).

ზემოთქმულთან ერთად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორს მრავალი მიუღებელი შეხედულება აქვს გამოთქმული. მაგ., შეხედულება იმაზე, რომ მთიელი „უმანკო ქმნილება“ (აქვე, გვ. 2), ან რუსოსებური შეხედულება „ბუნების კანონზე“ (აქვე, გვ. 4), ან კიდევ ის, რომ ავტორი დაჯერებულია, თითქოს საქართველოში ფარნაოზ მეფემ დაამყარა მიწის თემური მფლობელობა (აქვე, გვ. 167). შეცდომად უნდა იქნას აღიარებული ისიც, რომ ნ. ხიზანაშვილი ზოგადი კანონების დასადანტურებლად კონკრეტული ფაქტების მირგებას ცდილობს. პირუთენელი მეცნიერული კვლევა-ძიება წინაუქმო უნდა წარმოებდეს: კონკრეტულ ფაქტებიდან ზოგად დებულებისაკენ.

დასასრულ, აღვნიშნავთ, რომ ავტორი თუმცა საკითხებს მეცნიერული კვლევისას ისტორიულ კრილში იხილავს, მაგრამ მათ წარმოშობას არ ეხება, გენეზისის საკითხს არ სვამს და გარეშე გაე-

¹ შედ. Fr. Engels, Ursprung der Familie, Privateigentum und Staat, Moskau 1934, გვ. 123.

ლენის ძიებით კმაყოფილდება, რაც მიუღებელია აწინდელი ქართული ეთნოგრაფიისაჲის. თანამედროვე ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითადი მოთხოვნილებაა — ეთნოგრაფიული მოვლენების გენეტიკური საკითხების გამოკვლევა. ზოგი რამ სხვაც მიუღებელია ნ. ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიულ ნაწერებში, მაგრამ, როგორც ზემოთ ითქვა, ამ ნაწერებში მთავარია ის ეთნოგრაფიული ფაქტებია, რომლებიც აქ ასე უხეად არის მოცემული.

* * *

ნ. ხიზანაშვილის „ეთნოგრაფიულ ნაწერებს“ ვებეჭდავთ გაზეთებში გამოქვეყნებული ტექსტების მიხედვით. ტექსტები უცვლელადაა გადმოცემული. შესწორებულია მხოლოდ აშკარა კორექტურული შეცდომები. ავტორის ციტაციები უმეტეს შემთხვევაში შეჯერებულია და გამართული. მონოგრაფიიდან „ძველი ქართული ოჯახი“ აქ დაბეჭდილია მხოლოდ პირველი წერილი, რომელიც უშუალოდ ეთნოგრაფიას ეხება. სამწუხაროდ, არ მოხერხდა აქ დაბეჭდილი ნაწერების ხელნაწერი დედნების მიკვლევა. ამის გამო შეუძლებელი იყო გავეყრკინათ თითოეული ნაწერის დაწერის თარიღი. ამ წიგნში მოთავსებული ნაწერები დაბეჭდილია: 1. ფშავ-ხევსურეთი (ზოგადი სათაურით — ეთნოგრაფიული წერილები) — 1884—1887 წწ.; 2. უსათუძელო შენიშვნის გამო — 1897 წ.; 3. ჩების რევულიდან — 1887 წ.; 4. კიდევ ლაშაროპაზე — 1888 წ.; 5. როსტომ გმირი — 1838 წ.; 6. ხევსურულ პოეზიაზე — 1887 წ.; 7. ზეზვა და ბახტრიონის ციხე — 1887 წ.; 8. ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა — 1888 წ.; 9. საახალწლოდ — 1889 წ.; 10. აღდგომა ძველ დროს — 1888 წ. და 11. ძველი ქართული ოჯახი — 1885 წ.

წიგნს დართული აქვს საძიებელი და ნ. ხიზანაშვილის და ნ. ხიზანაშვილზე ნაწერების სიები.

ნ. ხიზანაშვილის დაუბეჭდავი ნაწერები გამოქვეყნდება ცალკე.

ზ. ჩიბანი

ფ შ ა ვ - ხ ე ვ ს უ რ ე თ ი

ს მიერ-კავკასიის მრისხანე მთების კალთებს, სამხრეთის მხრით, შეჭფარებია პატარა ჯგუფი ხალხი, რომელსაც ფშავ-ხევსურებს უწოდებენ. თუმცა ფშაველი ბევრით გაირჩევა ხევსურისაგან, მაგრამ მათ შორის საერთოც საკმაოა. ერთნაირს ბუნებას, ერთსა და იმავე კირსა და ლხინსა საზოგადო ბეჭედი ღრმად დაუსევამს ფშავ-ხევსურეთისათვის. მათი ურთიერთობა, ხანგრძლივი კავშირი, მეზობლობა—აი უმთავრესი მიზეზი ამ საზოგადო ხალხოსნურის ბეჭედისა. მათი სამშობლო, შემოზღუდული შეუვალი ტყეებით და მთებით, სწორედ რომ შესანიშნავი კეთხეა. აქ, ამ სამშობლოში ფშავ-ხევსურმა აქამომდე შეუცვლელად დაიცვა თავისი ძველებური, მანაპაპეული ზნე-ჩვეულება, ცხოვრება, წარსული გარდმოცემა. ამ მხრევე ფშავ-ხევსური უფრო ქართელია (თუ შეიძლება ასე ითქვას), ვიდრე თითონ ქართლელი. ქართლელი სცხოვრობს უფრო აწმყოთი, მომავალით. წარსულს მან თუ ზურგი არ შეაქცია, პირი მაინც აარიდა.

სულ სხვა უნდა ითქვას ფშავ-ხევსურზედ. ერთიც და მეორეც სცხოვრობს წარსულით, გარდმოცემით. ქართლელისთვის გარდმოცემამ დიდი ხანია დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა, თავისი; აღმზრდელი ძალა: ფშავ-ხევსურისათვის კი ეს გარდმოცემა აქამომდე ღვთიური მადლია, რომელიც ასულდგმულებს, აცხოველებს ამ მოქვის ოღენა ხალხს. ქართლში ეს მადლი თუ არ აღმოიფხვრა, შესუსტდა მაინც. იმის ადგილი დაიჭირა ახალმა ცხოვრებამ თავისი ახალი ფორმით, გარეგნობით. თუმცა ეს ახალი ცხოვრება ჯერ არ არის გამორკვეული და ძველი ახალს ებრჭვის, მაგრამ მაინც ახლობა ცხადად ეტყობა ქართლის ცხოვრებას. რა სახეს მიიღებს ეს ცხოვრება—მომავალი გვიჩვენებს. ეხლა მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ეს სახე არ იქნება ფოტოგრაფიული სურათი წარსულისა, მამაპაპეულის ცხოვრებისა. ამ სურათს მხოლოდ აქ, ფშავ-ხევსურეთში ჰპოვებთ.

ამ განსხვავებას უნებლიედ შენიშნავთ, თუ კი დააკვირდებით აქაური მთიელების ხასიათს, მათს ცხოვრებას.

მეორე განსხვავებაც მეტად ღირს-შესანიშნავია. როგორც მოგეხსენებათ, ქართლელი, ეგრეთ წოდებული ბარის კაცი, კარგა ხანია განათლების გზას ადგია, ამ განათლების გარეგნობას იღობს, ითვისებს და თავის ცხოვრებაში შეაქვს. ჯერ მისი განათლება გარეგან ფორმას არ ვასცილებია, ჯერ ევროპიული განათლების აზრს ფეხი არ მოუყიდნია ქართლში. ამისათვის იქ შედარებით ცხოვრება თუმცა ბრწყინვალეა, მაგრამ ეს საბრწყინვალე გარეგანი ელვარებაა და არა შინაგანი ძალა მნათობისა. კიდევ ამიტომ ეს ელვარება ვერ ათბობს ვერც სულს და ვერც გულს, თუმცა კი თვალს ასიამოვნებს. საჭიროა დრო და დრო, რომ გარეგანს განათლებას თან მოჰყვეს ნამდვილი აზრი ევროპიულის განათლებისა, რომელიც დაათბობს სულსაც და გულსაც.

მთიელის ცხოვრების სახე სულ სხვანაირია. არ უნდა დაეიფიწყოთ, რომ მთიელი ბუნებისა შვილია და ურწმუნო თვალთ უცქერის განათლების გარეგნობას, იმ ბრწყინვალე ცხოვრებას, რომელიც მოკლებულია ნამდვილს აზრს და რომელიც ხშირად უარჰყოფს ბუნების კანონს, მის ქეშმარიტებას. დიად, აქ ვერ იპოვით ქართლის განათლებას, მაგრამ ბევრს კი ისეთს რასმე შეზღუდებით, რომელსაც განათლებული ქართლელი შურის თვალთ დაუწყებს ექერას. ბუნება, ეს უდიდესი ქარბანა კაცობრიობისა, აქ სრული მფლობელი და მბძანებელია. ამ ბუნებას მთლად დაუპყრია აქაური მცხოვრებელი.

თავის ხასიათით, მიმართულებით, მთიელის თავის არსებით მთიელი ისეთივე უჰანკო ქმნილებაა, როგორც მის გარემოში მოძრავი ბუნება. მარტივს, ბუნებრივს ცხოვრებას თავისი ლაზაიი და მიმზიდველობა აქვს. გაურყენელი გონება და შეუფინებელი ღნებოცოველთვის პატივს სცემს ბუნების შვილს. მოგეხსენებათ, რომ ყალბმა განათლებულმა ცხოვრებამ გამოიწვია პროტესტი და ბევრნი საუკეთესო წარმომადგენელნი კაცობრიობისა თავყანისკემით იხსენიებენ იმ დროს, როცა კაცი ბუნებრივად სცხოვრობდა.

მთიელს თავისი სალი კლდეები და მთა ურჩევნია თქვენს ბარს. რადგანაც ამ კლდეებში და მთაში ის თავისთვის არის, თავისუფლად, მოშორებული ყალბს, გარეგანს განათლებას, რომელმაც მუსრი გაავლო ძველებურს მარტივს, ბუნებრივს ცხოვრებას და რომელსაც თან მოჰყვა არა მკირედი უსიამოვნება, შეუფერებლობა. ასე გასინჯეთ, თავისი ტანისამოათ ვაკედ, «ბარად» ჩამოსვლაც კი ეთაკილება ეხლანდელს ხევსურს.

ბარის კაცი დასცინის მის „კერპულს“ ტანსაცმელს და ხე-
სური იძულებულია თავისი ფერად-ფერადად აკრელებული ჩოხა
გადააბრუნოს და ისე ჩაიცვას. მის ჩვეულებას დასციხიან და დას-
ციხიან განათლების ძალით. უფლებით!—მოგვხსენებათ, რომ ბა-
რის ქართველი ნელნელა სტოვეებს თავის მამა-პაპურს საცმელს და
„მოდას“ მისდევს.

ზოგიერთა ალაგას, სადაც „მოდამ“ ფესვი გაიდგა, სხვაგნე
ბურბა ტანსაცმელმა სრულიად განსდევნა ჩვენებური. ეს უფრო ბა-
რის ქალებზედ უნდა ითქვას. იქ ევროპიული ტანისამოსი იქერს
პირველს ადგილს და შორს არ არის ის დრო, როდესაც „მოდა“-
სრულდებით მოსპობს ჩვენის ტანსაცმელის თავისებურებას. მთის ხალხი,
კი სულ სხვაა. აქ „კერპული“ ტანისამოსი ისეთსავე პატივის-ცემად
როგორც ყოველისფერი ძველებური, თავისებური. მაგრამ იქნება
თქვენ გგონიათ, რომ ეს უბრალო, ფაქტი არაფერს ნიშნავს, ყურად-
ღების ღირსი არ არის.

ეს, თქვენის აზრით, უბრალო ფაქტი აშკარად ამტკიცებს, რომ
მთიელს თავისებური ტანისამოსიც კი დიდ რამედ მიაჩნია და ამითი
გჩვენებთ, რომ გარეგნობის უარისყოფას თან მოსდევს სხვა ღრმა
ცვლილება, რომელიც ხალხს სულ სხვა ფერს დასდებს. დააკვირდით
ისტორიას, ცხოვრებას და დანახავთ, რომ ცვლილება ხალხის ცხოვ-
რებაში გარეგნობის მიღებით დაწყებულია და თუ აწინდელი მთიელი
ასე თავვამოდებით ეწინააღმდეგება „მოდას“ და პატივსაცემს თავის
„კერპულს“ ტანისამოსს, უყვარს თავისი შერეულობა, ეს ამტკიცებს,
რომ აქ უბრალო ხალხისნერს ჩვეულებასაც კი დიდი პატივი აქვს,
აქ ჩვეულება წმინდა კანონია, „დაწერილი გონებაა“, რომელიც
ინახავს ხალხის თავისებურობას.

ბარის კაცი კი შეჰად ადვილად სტოვეებს თავის ჩვეულებას,
თუმცა კი ჯერ-ჯერობით უფრო ისეთს, რომელსაც გარეგანი მნიშვნე-
ლობა აქვს ხალხის ცხოვრებაში. კიდევ ამიტომ ასე ფეხი გაიდ-
გა ქართლში გარეგანმა განათლებამ, რომელიც მიმზიდველია თავი-
სი ბრწყინვალე ფორმით და რომელიც ასუსტებს, აფუტურო-
ვებს ცხოვრების თავისებურობას. რამდენი ჩვეულება განჰკოა სამუ-
დამოდ და თან წაიღო ნიჰანი ჩვენის ვინაობისა.

მაგრამ იქნება გეგონოთ, რომ ჩვენ გესტრს ყველა ჩვეულების
დაცვა. არა, ჩვეულებასაც თავისი აზრი და მნიშვნელობა აქვს. და თუ
იგი ხალხის ვინაობის გამომხატველია და ამასთანავე ზნობითს კანონს
არ ეწინააღმდეგება, მისი დაცვა ყოველად საჭიროა. სხვათა შორის,
სწორედ ასეთი ჩვეულება აძლევს ხალხს განსაკუთრებითს ფერს, პი-
როვნულს ბასიათს. როგორც ყველა ცალკე პირისათვის საჭიროა
მისი პიროვნული თავისებურება, ვინაობა, ისე ხალხისათვის საჭი-

როა გონივრული ხალხოსნური ჩვეულება. სადაც ასე არ არის, იქ არც ცხოვრებაა, იქ არც პროგრესია შესაძლო. მაგრამ ნუ იფიქრებთ, ვითომც ფშავ-ხევსური მარტო თავის გარეგნობას იცავდეს. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ჩვეულებას აქ ღრმად ძირი გაუღდამს მთელს ცხოვრებაში. ხალხის აზრით მისი საზოგადო შეხედულობა მხოლოდ ამ ჩვეულებით მოძრაობს, მოქმედობს, თვით კანონიც აქ ჩვეულებაა და სხვა არაფერი.

ეგრეთ წოდებული სჯული, აქაურის მთიელის აზრით, იმით არის სჯული, რომ ჩვეულებას წარმოადგენს, ცხოვრებას ეთანხმება. საქმის გათავება სჯულისამებრ — აი დასაწყისი და დასასრული ყოველ გვარის ურთი-ერთობისა ფშავ-ხევსურეთში. ამას ადვილად შენიშნავთ, მეტადრე სასამართლოში. ერთი ვიღაცა უჩივოდა ხევსურს მომრიგებელ სასამართლოში დაქრილობაზედ. ხევსურს სჯულისამებრ სისხლში მიეცა რამდენიმე თავი საქონელი და წარმოიდგინეთ ხევსურის რისხევა და კრულვა, როდესაც მან მიჰყო ხელი და დაუწყო საყვედური მოწინააღმდეგეს სჯულის უარისყოფისათვის. ვამბობთ — ეს საყვედური კი არ იყო, ეს მთელი ბრალდებულებათა ოქმი იყო. — შენ რა კაცობა უნდა გეთხოვებოდეს, როდესაც სჯული არა გწაშს და აქ მიჩივიო, ამბობდა მრისხანედ მართლა რომ კერპად დამცველი მამა-პაპურის სჯულისა. მაგრამ კანონმა სძლია ხევსურის სჯულს. დამნაშავეს ორი კვირა საპატიმროში ჩაჯდომა „დააკისრეს“; საქონელიც მოჩივარს დარჩა. ხევსური კაშტერებული ბურტბურთით გამოვიდა სასამართლოდამ.

ძალა-უნებურად თქვენ თვალ-წინ წარმოგიდგებათ ერთი საუკეთესო თვისება აქაურის მთიელისა. ეს თვისება ის არის. რომ აქ კაცი უფრო მეტად იცავს თავის პიროვნულს ღირსებას, თავის თავისუფლებას, ვიდრე ბარში. ბარის გლეხი, როგორც მოგეხსენებათ, ბეჩავია, დაჩაგრული, დამფრთხალი; მან თუ ჯერ კიდევ ხელი არ აიღო თავის პიროვნულს ღირსებაზედ, მალე მაინც აიღებს, თუ როგორმე თავის თავს ან აქედან არ უშველა ან იქიდან.

მანდ, ვაკე ქართლში, გლეხი ყველას წინ კისერს იხრის, თუ მეტადრე იმის მოპირდაპირეს რაიპე ძალა და უფლება აქვს. აქაურს მთიელზედ სულ სხვა უნდა ითქვას. აქაური თავისუფალი ბუნების შვილი ამპარტავანია, თავის თავის ყადრი იცის. ყველას მან და ყველგან თავისუფლად უჭირავს თავი, თავისუფლად იქცევა, ათთქო ყველანი ერთნი იყვნენ. ამის ზნეობითი სახე ჯერ არ შეცვლილა, ჯერ არ დაუმანქულა. მთიელს ვერ შეაშინებს ვერც ძალა და ვერც უფლება, იგი კაცად გრძნობს თავის თავს და კაცურადაც გექცევა. ყოველს მის მოქმედებაში, ყოველს ნაბიჯში იხა-

ტება კეთილშობილური ამპარტავენება, თავისუფლება. მას ჯერ ა-
მიკარებია „ცხოვრების სიბრძნის“ ლაქა, მან არ იცის ის ზრდა-
ლობა, რომელიც ხშირად პიროვნულ თავისუფლებას სთარგუნავს.

იქნება თქვენ პთიქრობთ, რომ ნაჩვენები თვისება აქაურის
მთიელისა წარპოსდგება იმის ველურის ხასიათისაგან, გაუნათლებ-
ლობისაგან; ვინ იცის! მაგრამ ისიც კი უნდა ესთქვათ, რომ ეს
თვისება მეტად დიდი საუნჯეა, რადგანაც მით კაცს შეუძლიან და-
იცვას—პიროვნული თავისებურება. ეს პიროვნული თავისებურება.
როგორც მოგეხსენებათ, უძვირფასესი განძია კაცისათვის და საუ-
კეთესო ნაწილი საზოგადოებისა მის დასაცეველად და ასალორძი-
ნებლად ილწვის.

როგორც ჰხედავთ, ფშავ-ხევსურეთი დიად შესანიშნავი და
საყურადღებო მხარეა. სამწუხაროდ, ჯერ ამ მხარეს თავისი ა. მოჩ.
ხუბარიძე არ დაჰბადებია. ჩვენ ჩვენის სუსტის კალმით ვეცდებით
გავეცნოთ მკითხველებს ეს შესანიშნავი მხარე, რამდენადაც შესაძ-
ლო იქნება, რამდენადაც ნებას მოგეცემენ.

საქართველოში, როგორც მოგეხსენებათ, ქალაქს არასოდეს.
არ სკერია პირველი ალაგი, არ ყოფილა სოფლის ხელმძღვანელი
და მბძანებელი. ფეოდალურმა ცხოვრებამ და ჩვენის საშობლოს
გეოგრაფიულმა და ეთნოგრაფიულმა ვითარებამ უფრო ხელი შეუწ-
ყო სოფელს, მას მისცა უპირატესობა. ასე ყოფილა სხვაგანაც, სა-
დაც კი ფეოდალიზმი აღორძინდა. ჩვენ იმის თქმა კი არ გეინდა.
ვითოქ საქართველოში ქალაქები ცოტა იყო. არა,—ჩვენ ის უნ-
და ვსთქვათ, რომ სოფელს ცხოვრებაში უფრო დიდი მნიშვნელო-
ბა ჰქონდა, სოფელი იყო პირველი ადგილი. როგორც ევროპაში
თვითეული ფეოდალი თავისი ამალით და გლეხებით სცხოვრობდ-
სოფლად ციხე-დარბაზში, ისე საქართველოს მაღალი წოდება და-
ბინავებული იყო სოფლებში და ქალაქს თვალს არიდებდა. ძველის
დროის მოგზაურებიც ამტკიცებენ, რომ საქართველოს არისტოკრა-
ციას სოფლად უყვარს ცხოვრებაო. აქ საქმე სიყვარული კი არ
არის, აქ მიზეზი სულ სხვაა, სახელდობრ ისა, რომ, როგორც სხვა-
გან ისე ჩვენში, სოფლად ცხოვრებას ითხოვდა ფეოდალური წეს-
წყობილება. ცხოვრებაც სოფელში დღუდა კიდევ, სოფელი იყო
ცოცხალი სურათი ხალხის ვინიობისა. მხოლოდ შემდეგში ქალაქმა
დაიპყრო პირველი ადგილი და სოფელმა დაჰკარგა თავისი ძველი
მნიშვნელობა. მაღალი წოდებაც ქალაქს მიეშურა.

მეორე მოვლენაც ღირს შესანიშნავია. ქართველთა ტომი,
როგორც მოგეხსენებათ, ფერად-ფერადად არის აქრელებული და
ბრავალ ნაწილებად გაიყოფება. წინადაც ხომ ასე ყოფილა. სადაც

ქი რომელიმე შტო უმთავრესის ტომისა სცხოვრობდა, იქ, შუაგულ-
ლი ადგილიც იყო, ქალაქი თუ დაბა. ამ ქალაქში თუ დაბაში თქვენ
შეხედვებით სულ სხვა ზნეს, ჩვეულებას, ნახევლით ქალაქის ან და-
ბის საკუთარს ფიზიონომიას.

საქართველოს ეთნოგრაფიული მრავალგვარობა იყო მიზეზი ან
პოვლენისა. ვიმეორებთ ერთის თემის შუაგული საცხოვრებელი
ალაგი, ცენტრი სხვა იყო, მეორესი კიდევ სხვა: სხვა იყო როგორც
კარეგნობით, ასე ესთქვათ, გარეგანის ფიზიონომიით, ისე შინაგანო-
ბით. ყოველ ქალაქს ან დაბას შეტად ცხადად ეტყობოდა თავისე-
პურება. ეს იყო შედეგი თემის თავისებურებისა. ეხლა ეს თავისე-
ბურება ნელ-ნელა ისპობა და საქართველოში ყველა თვალსაჩინო
შუაგულა ადგილს, ქალაქს თუ დაბას, ერთი და იგივე ფერი და
ფორმა დაედო. ერთმა და იმავე წესწყობილებამ, ერთმა და იმავე
ახალმა ცხოვრებამ ერთნაირი სული ჩაჰბერა, ერთნაირი ხასიათი
მისცა ყველა შუაგულ ალაგს. ეხლა ყველა ადმინისტრაციული შუა-
გული ადგილი წარმომადგენელია მმართველობის დაწესებულებე-
ბისა. ეხლა ქრელი პანორამა ძველის დაბა-ქალაქებისა თუ სრუ-
ლიად არ მოისპო, ნელ-ნელა მაინც ისპობა და შინ ალაგს იქერს
ერთი და იგივე სურათი. ეხლა თემის თავისებურება აუ გინდათ ჰნახოთ,
ქალაქს და დაბას გაშორდით და სოფელს მიმართეთ. სოფელი და მხო-
ლოდ სოფელი ჯერაც ისევ წარმომადგენელია თავისებურებისა.

ჩვენ ამდენი ვილაპარაკეთ ქალაქს და დაბაზედ იმიტომ, რომ
გვეჩვენებინა მკითხველებისათვის, რომ დაბა თიანეთიც, ეს შუაგულ-
ლი ადგილი ფშავისა მოკლებულია თავისებურებას და სხვა დაბებს
შიემგზავსება. თიანეთი სრულებითაც არ არის თემის უტყუარი სუ-
რათი. ჯერ ერთი ესა, რომ აქაც, როგორც სხვაგან, ყოველივე
ახალი ნელ-ნელა ფეხს იდგამს და ძველი სტოვებს თავის ალაგს. ასეც
უნდა ყოფილიყო, თუ არ დავივიწყებთ იმ გარემოებას, რომ თიანე-
თი მთელის ფშავ-ხევსურეთის სამაზრო შუაგული ადგილია.

აქ, ამ ადგილას, შეხედვებით თითქმის ყველა სამაზრო დაწესე-
ბულებას თავისი მოხელეებით. შეხედვებით ეგრეთვე ახალის ტიპის
სკოლას, სასოფლო ბანკს „დეპოს“ და სხვ. ყველა ეს ხომ ნიშანია
ახალის ცხოვრებისა და თითონ ამ ცხოვრებასაც სხვა ფერს და
ხასიათს აძლევს. მართალია, ჯერ ისევ თიანეთი ცოტად თუ ბევ-
რად უფრო მამა-პაპურს ცხოვრებას სცემს პატივს, მაგრამ მაინც
ახალი აქაც გზას იკვლევს, აქაც უნებლიედ, ძალა-უნებურად გარე-
განის განათლებების სხივი ვრცელდება. კიდევ ამიტომ თიანეთი, რო-
გორც შევნიშნეთ, სრულებითაც არ არის ფშავის ნამდვილი სარკე.
ფშავი სხვაა, თიანეთი კიდევ სხვაა. ეს უკანასკნელი შარტო სამაზ-
რო ცენტრია.

მკითხველი, რასაკვირველია, მოგვთხოვს, რომ ჩვენ წარედგინოთ მას თიანეთის აღწერა. ვასრულებთ ამ თხოვნას. თიანეთის გარეგნობით და მდებარეობით, ბუნებით და ჰაერით, მიწით და წყლით, მთით და ბარით, კარგი მოგვით ღმერთმა, თიანეთი კარგად არის შექმული¹.

წარმოიდგინეთ მოზდილი დაბა, კეკლუცად გაშლილი ვაკე მინდორზედ; აღმოსავლეთის მხრივ ჩამოუდის ანკარა, წყნარი და უშფოთარი იორი, გარშემო არტყიან ტყით შემოსილი გორები; დაუშატეთ ისიც, რომ ერთ სათუღლიანი ქვიტყირის სახლები რიგზედ არიან აშენებულნი; სახლები დახურულნი არიან კრამიტით, რომელსაც წითლად ლალანი გაუდის, ზეზედ დგანან და მიწაში არ ჩადერენილან, როგორც ქართლში.

აი, ორის სიტყვით გარეგანი სურათი თიანეთისა. აქაური მიმხიდველი და სალი ჰაეა უყურადღებოდ არ დაარჩენილა მთაერობისათვის. მომავალის წლიდამ აქ უნდა დაარსდეს საზაფხულო ბანაკი მთელის გრენადერის დიეიზიისა. ეს ეხლა გადაწყვეტილი საქმეა და სწორედ ამ საქმისათვის ბძანდებოდა აქ ამ თვის ექვსში მთავარ-მმართველი თ. დონდუკოვი-კორსაკოვი. სხვა რომ არა იყოსრა, მარტო ეს ერთი ფაქტი ცხადად ამტკიცებს, რომ თიანეთი მშვენიერი კუთხეა, სწორედ რომ ბუნების თაიგულია, მეტადრე ზაფხულობით. დანგრეული კოშკები და სიმაგრეები, რომელნიც ამ დაბას ეხლაც ამშვენებენ, ცხადად გვიჩვენებენ. რომ არც უწინ ყოფილა თიანეთი სამედრო მნიშვნელობას მოკლებული. ეხლა ხო? ეს მნიშვნელობა მას მიემატა. ასეთია თიანეთი გარეგანის მხრით. მაგრამ სულ სხვა უნდა ვსთქვათ ამ დაბის „შინახელ“.

აქაური „შინა“ თქვენ ვერ მოგიზიდავთ, ვერ დაგაკმაყოფილებთ. აქ რაც კი რამ სასარგებლო სახალხო (და არა სამმართველო) დაწესებულება დაარსებულა, არც ერთს არ უბეირნია, არც ერთს არ მოუტანია ნაყოფი. სასოფლო ბანკი გინდათ, თუ დეპო, სასოფლო სასწავლებელი, თუ პურის მალაზია, ყველას ან სული დაუღვრია, ან არა და ქლექად არის ჩაგარდნილი. ასეთია ეს მუხთალი წუთის სოფელი. უველაფერი კარგად დაუწყვია აქაურს საზოგადოებას, მაგრამ ბოლო კი ვერ მიუღწევნია.

წაიკითხეთ დაბეკდილი წესდება, აი თუნდა „თიანეთის დამზოგველის ამხანაგობისა“. რა მშვენიერად არის შედგენილი. ასე გვეგონებათ. შულცე-დელიჩის ხელს უმუშავნიაო. მაგრამ ხომ მოგახსენებათ — „სიტყვა—სიტყვაა, საქმე კი—სხვაა“. ერთს წელიწადს კარ-

¹ ვრცლად ამახე ცნობები იხილეთ რად დეს თხზულებაში „Хевсурия и хевсурь“, ЗКОРГО, XI, 2, გვ. 165—171. შემდეგში ამ თხზულებაში ჩვენ სმირად შევხებით.

გად უმოქმედნია ამ „დაშოგველს ამხანაგობას“ და მერე კი ალვირი მიუშვია საქმისათვის, სწორედ ისე, როგორც ალვირი მიუშვია სახელ-განთქმულმა „გორის ახალ-გაზღობამ თავის ხელთა ქმნილებას, დაუფიწყარს თავისი ტრაგიკულის დასაწრულით გორის „დეპოს“.

„თიანეთის დაშოგველი ამხანაგობა“, რომლის უმრავლესობას სოფლელი ფშაველები შეადგენენ, მომავლის წლის დასაწყისამდე უნდა მოისპოს ამ სოფლად და გასწიოს იქ, სადაც მართალნი განისვენებენ. ქვეშარიტად, რომ სამწუხაროა. აიღეთ ახალი ბანკი, ანუ როგორც უწოდებენ „судо-сберегательное товарищество“, დამტკიცებული და ხელ-მოწერილი თვით მინისტრისაგან. არა თუ მარტო სარგებელი, სათადარიგო თანხაც კი მთლად ჩაუყლაპავთ წევრებს და ეხლა ყუთში ცალ-ფულსაც ვერ იპოვით, თუნდა სანთლითაც ეძებოთ. პირველ წელიწადს კი ამ „ამხანაგობის“ ალებ-მიცემა ათას თუმანს აქარბებდაო, გვიამბო ჩვენ ერთმა სანდო პირმა. საყურადღებო ის არის კიდევ, რომ „ამხანაგობისა“ ქონება გავლენიან პირებს გაუფლანგავთ (მაგრამ, აქ საყურადღებო რა არის, ეს ხომ საზოგადო მოვლენაა) და საწყლები კი შშრალზედ დარჩენილან.

ესეთივე უნუგეშო მდგომარეობაში იმყოფება სოფლის ქირანახულის მალაზია. მაგრამ სასოფლო მალაზიამ, როგორც მოგეხსენებათ, ვერც სხვაგან მოიკიდა ფეხი. თითქმის ყველგან სოფლის მოხლეგებმა შესქამეს. სასოფლო სასწავლებელიო — მკითხავთ თქვენ. მე სწორედ გითხრათ, გამაკვირვა აქაურმა ჩვეულებამ. ფშაველი მემცხვარეები — ერთი-ერთმანერთს ასწავლიან წერა-კითხვას, ერთი მეორის მასწავლებლები არიან, და ძნელად შეხედებით ისეთს მეცხვარეს, რომელმაც წერა-კითხვა არ იცოდეს. სად სწავლობთ-მეთქი, ვკითხვ მე. ცხვარშიო, მიპასუხეს; ხან დედა-კაცები გვასწავლიანო.

თუ ფშაველს თავის ჩანთაში „დედა-ენა“ და მეტადრე „ბუნების კარი“ უძევს (ეს უკანასკნელი მას უფრო უყვარს) ბედნიერია. თამამად შეიძლება ეთქვათ, რომ ჩვენს „საქართველოს მასწავლებელს“ ი. გოგებაშვილს არც ერთს კუთხეში არა აქვს ისეთი პატივი და დიდება, როგორც აქ, ამ ფშაველებში. და აი ამისთანა წერა-კითხვის მოსიყვარულე ხალხში ჩვეულება თავისას იზამს და წერა-კითხვა არ აღმოიფხვრება, რადგანაც მას ცხოვრებაში ღრმად აქვს ფესვი გამდგარი. ეს ჩვეულება, როგორც მოგეხსენებათ, წარსულის ნაშთია, იმ წარსულისა, როცა უმეტესად ოჯახში იყო მოთავსებული ჩვენი სწავლა-განათლება.

მკითხველიც ჰხედავს, რომ თიანეთის „შინა“ სანუგეშოს არა-
ჟერს წარმოადგენს. აქ არც ერთს საზოგადოებრივ დაწესებულებას
ვერ მოუგია ხალხის გული, ვერ მიულწევი მიზნისათვის. რა არისო
ამის უმთავრესი მიზეზი, იკითხავეთ თქვენ. ის, რაც სხვაგან. — საზო-
გადოებრივი უთავოსნობა. ყოველგვარი „ამხანაგობა“, საზოგადოება
ითხოვს თვითიულის თავოსნობას, თვით-მოქმედებას, შეერთებულს
ძალას. ეს თავოსნობა, თვით-მოქმედება ყოველს წევრს ძვალში და
რბილში უნდა ჰქონდეს გამჯდარი. სადაც ეს არ არის, იქ საზოგა-
დოებრივი დაწესებულება ეერ ალორძინდება, უნიადაგო იქნება;
იქ ეს დაწესებულება ერთისა და ორის პირის ხელში ჩაეარდება,
სხვათა მზრუნველობის საგნად შეიქნება.

და მზრუნველობა ხომ ძირეულად წინააღმდეგია საზოგადო-
ბრივის თავოსნობისა, თვით-მოქმედებისა; მზრუნველობა ხომ გარეგანი
მეხანიკური ძალაა, რომელიც სჩაგრაეს შინაგანს საზოგადოებრივს
ძალას. აბა, იკითხეთ იქ, სადაც ყველა საზოგადოებრივი საქმე თა-
ვოსნობით კეთდება, როგორის თვალით უცქერიან მეხანიკურს ძა-
ლას, მზრუნველობას.

იქნება თქვენა სთქვათ, სადაც საზოგადოებრივი თავოსნობა არ
არის, იქ ერთისა და ორის წინამძღოლობა, მზრუნველობა საჭიროა,
უამისოდ ვერც ერთი საზოგადო საქმე ვერც დაიწყება და ვერც
გაკეთდებაო. კარგი და პატიოსანი, მაგრამ საქმეც ის არის, რომ
ის წინამძღოლობა, მზრუნველობა უძლურია საზოგადოებრივი საქმი-
სათვის. კიდევ ამიტომ ჩვენში ყველაფერი ლაზათიანად იწყება,
ჩაგრამ მალეც კი ლაზათიანად იფუშება.

წინამძღოლობა მაშინ არის ნაყოფიერი, როცა მას ნიადაგად
საზოგადოებრივი თავოსნობა აქვს. თიანეთის „შინას“ რომ სხვა
მხრიდან შეეხედოთ, არც მაშინ შევეყრებით სანუგეშო სურათს.
რაც უნდა იყვეს, მაინც აქაური გლახკაცობა შედარებით უფრო შემ-
ძლებელია, ვიდრე ქართლში.

რასაკვირველია, თიანეთში ვერ შენიშნავეთ ნამდვილს ტიპიურს
ფშაველურ ცხოვრებას. თუ გინდათ ფშავური ცხოვრება შეისწავლოთ,
თიანეთს და თიანეთის ვაკე მინდორს თავი უნდა დაანებოთ და
მთებში გასწიოთ: იქ ნახავეთ ნამდვილს ფშაველს თავისი ტიპიურის
ცხოვრებით. ქვემოთ სწორედ ამ ცხოვრებასთან გვექნება საქმე.
თიანეთი ვერც ჩვენ და ვერც სხვას ამის მასალას ვერ მოგვცემს.

თავისებურს მოვლენას ფშავ-ხევსურის ცხოვრებაში შეადგენს
ეგრეთ წოდებული ხევის-ბერობა. როგორც იურიდიულს დაწესე-
ბულებას, ძველს დროში ხევის-ბერობას სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა,

სხვა ხასიათი. მაშინ, ძველ დროს, ხევის-ბერი ფრიად რველ-საჩინო მოხელე იყო და ხელთ დიდი ძალა ეპყრა; ეს ძალა მარტო ფაქტიური როდი იყო, მას აღვიარებდა თვით კანონი, სახელმწიფო. კანონი განმარტავდა—რა გვარის თანამდებობით იყო შემოსილი ხევის-ბერი, რომელი ადგილი ექირა მას სახელმწიფოს იერარქიულს შენობაში.

სამწუხაროდ, ჩვენი მწერლობა მეტად ცოტა ყურადღებას აქცევს ძველ საქართველოს სახელმწიფოებრივს წესწყობილებას. ესევე უნდა ითქვას ასეთს მაღალ-მნიშვნელოვანს დაწესებულებაზედ, როგორც ხევის-ბერობაა. ხევის-ბერობაზე ძვირფასს მასალას გვანძლევს მეფე გიორგის კანონები (ძეგლის-ღება მეფეთ მეფის გიორგისა მიერ, ვახტანგის კანონთა კრებაში) და ჩვენ ვისარგებლებთ ამ კანონებით, ვუჩვენებთ მკითხველს ხევის-ბერობის წარსულს.

ფეოდალურს საქართველოში ხევის-ბერობაც ფეოდალურს წესზედ იყო მოწყობილი. როგორც სახელმწიფოს სხვადასხვა კუთხეში, ისრე მთაში. სადაც აღოჩინდა ხევის-ბერობა, ხევის-ბერი. მოხელე-ფეოდალი ხშირად არ ემორჩილებოდა სახელმწიფოებრივს ძალას. ხშირად ებრძოდა ამ ძალას. «უცილებლად ჰკრობად ტახტისა და სკიპტრისასა წარვედით ტახტით ჩვენი... და მოვასენით უოველნი უნებურნი ხევის-ბერნი» (წინასიტყვაობა ძეგლის-ღებისა, სადაც მოხსენებულია არასანატრელი შინაური მდგომარეობა მთიელებისა და მიზეზნი, რომელთაც გამოიწვიეს ეს მდგომარეობა).

გარდა საზოგადო მიზეზებისა, რომელთაც უჩვენებს ძეგლის-მღებელი, ერთი უმთავრესი მიზეზიც იყო ხევის-ბერების უნებურებისა—მათი დიდი მნიშვნელობა, სამხედრო თანამდებობა, რომელიც მათ ხელთ ეპყრათ. ხევის ბერი თავის ხეობაში სრული ბატონი იყო, ყველაფერი იყო. მართალია, ხევი იერარქიულს შენობაში შეადგენდა მცირედს ადმინისტრაციულს ერთეულს და თვით ხევის-ბერი ემორჩილებოდა ერისთავს, გამგებელს, დარბაზს (дворъ и дворъ), რომელსაც (დარბაზს) ვეზირი მოახსენებდა ხოლმე ხევის-ბერის დანაშაულობას («თუ ხევის-ბერმან მოჰკლას გამგებელი... ერისთავმან ვეზირით დარბაზს ჰკადროს და დარბაზით გამგული ებოძოს ხევის-ბერსა»... ძეგლის-ღება, მუხ. ე.). მართალია, ხევის-ბერის საბძახებელი ფართო არ იყო, მაგრამ თავის საბძახებელში იგი მრავალ-გვარის უფლებით იყო აღჭურვილი.

დიდი ღირსება და უფლება ხევის-ბერისა, სხვათა შორის, სჩანს იმ გარემოებიდან, რომ მისი სისხლი ეთანაბრებოდა გამგებლის სისხლს. ამ უკანასკნელის სისხლი ღირდა ექვსი ათასი თეთრი და გარდა ამისა, როცა მას მოჰკლავდა ქვეყანა (область); ერთი სოფე-

ლი, ერთი პირი, ხევი (ყაქაზე), მაშინ... «თუითო ცხენი (თუითუელს-ოჯახს) ბეგარად დაედევს წელიწადსა შიგან გამოსაყუანელად სასე-ფეოდ და საუკუნოდ» (იქვე, მუხ. ბ.). ესეთივე სასჯელი იყო დადგე-ნილი ხევის-ბერის სიკვდილისათვის: «თუ ქვეყანამ მოკლას ხევის-ბერი, გამგებლის სიკვდილის სწორი პატივი, ბეგარა და სისხლი დაუტრვოს და დაედევს ბეგარა საუკუნოდ» (მუხ. ც.); თვით ხევის-ბერობა როდი იყო ისეთი დაწესებულება, რომელიც მარტო ცალკე პირს (ხევის-ბერს) ანიჭებდა ღირსებას, უფლებას, არა, — ეს ღირსება და უფლება გადადიოდა მთლად მისს ოჯახზედ, გვარზედ.

გვაროვნობითი საფუძველი, როგორც სხვა წოდებაში, ისრე ხევის-ბერობაშიც, განხორციელებული იყო, თუმცა ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ კანონმა იცოდა გაუყოფარი და განაყოფი წევრი ხევის-ბერის გვარისა. უკეთეს ვინმე გაუყოფარი ხევის-ბერის გვარისა მოჰკლავდა მისსავე გაუყოფარს სახლის კაცს, სისხლი ექვსი ათასი თეთრი იყო, გარდა ამისა «ვაძება ორს წელიწადსა მაშულიდვან, «თავიანთი სახლნი დაეწვენეს ერისთავისა და გამგებლისგან» (მუხ. ზ.); ამ სასჯელის ნახევარი გაჩენილი იყო «განაყოფის» მოკვლისათვის (მუხ. თ.). მართალია, ღირსების შესახებ ამნაირი უანსხევეება არსებობდა ერთისა და მეორის შორის, მაგრამ ერთიც და მეორეც ხევის-ბერის მორჩილნი იყვნენ... «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებია და ისინი მისნი მოახლენი იქნებიან... დარბაზით დაყენებულს ხევის-ბერს ახლავან...» (მუხ. ი.), ისე რომ მთელი გვარი შეადგენდა ერთს კავშირს. საზოგადოებას, რომელიც განსაკუთრებულის ღირსებით და უფლებით იყო შემოსილი. ამ მხრივ ხევის-ბერა უფროსი იყო როგორც თავის ხევისა, ისრე თავისის გვარისა. თუ სადამდინ მიდიოდა ეს გვაროვნობითი კავშირი, სწანს იქედგანაც, რომ თვით ხევის-ბერობა, როგორც თანამდებობა, მოხელეობა შემკვიდრობით ერთის წევრიდამ მეორეზედ გადადიოდა. ეს მოხელეობა ერთსა და იმავე გვარში ტრიალებდა, — თუ მის ხევის-ბერის გვარის კაცი იყოს ასეთი, რომ გამგებლის სიკვდილს არ დაზვედრიყოს და არას ერიოს — არა ცხადად და არა იღუმალ, თვით მას ებოძოს ხევის-ბერობა დარბაზით» (მუხ. ე.).

რასაკვირველია, როცა ამისთანა გვარის კაცი არ იყო, მაშინ «ვინც ერისთავმან და ახალმან გამგებელმან გამოარჩიონ ერთი კაცი, მეფის ერთგული იყოს და ქვეყანასაც უჯობდეს, იგი დააყენონ დარბაზით ხევის ბერად» (მუხ. ე.). ზემოთხსენებულისდამ ერთი საყურადღებო დასკვნა გამოდის: აღმოცენილი გვაროვნობითის ღირსების ნიადაგზედ ხევის-ბერობა დარბაზის ხელ-ქვეით იყო, მარტო ან უმაღლეს პოლიტიკურს ორგანს ექვემდებარებოდა. მაშასადამე

ხევის-ბერობასაც ისეთივე ხასიათი ჰქონდა, როგორც სხვა პოლიტიკურს ორგანოს,—ხევის-ბერი იყო ფეოდალი-მოხელე, ისეთივე, როგორც ერისთავი, გამგებელი.

რაში მდგომარეობდა ხევის-ბერის უმთავრესი სამსახური? ხევის-ბერი იყო სამხედრო უფროსი მთელის ხევისა. «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰპოძებია...» (მუხ. ი.); «ციხე და დროშა...» — აი ორი ნიშანი, რომლითაც განსხვავდებოდა ხევის-ბერი; «ლაშქართ-თავადობა» — აი უპირველესი მისი მოვალეობა. როცა საქიროება მოითხოვდა, ხევის-ბერს უნდა აღემართა დროშა და წინ გასძლილოდა ლაშქარს; წინააღმდეგ შემთხვევაში «ხევის-ბერობა და მამული წაეღოს და ერთს წელიწადს უკან მამული ისევე ებოძოს, თუ ნაესახური იყოს და სხვა არა შეეცოდოს რა» (მუხ. ით.). თუ ხევის-ბერობა ამოყვანილი იყო გვაროვნობის საფუძველზედ, მაშ «გვარის კაცსაც» შეეძლო «ლაშქართ თავადობა», — ხევის-ბერი თუ უგემურად (ავად) იყოს ლაშქრობის ეამს, მისი ძმა და მოახლე კაცი (ახლო ნათესავი) წავიდეა და ხევის-ბერს შეენდოს ლაშქარს წაუსვლელობა (მუხ. კ.).

აქ შევნიშნავთ მკითხველებისათვის, რომ მარტო ხევის-ბერი როლი იყო ლაშქართა უფროსი, მას გვერდით უდგა «ციხის-თავი», — «ციხის-თავნი ხადას¹ ორნი იყვნეს... თუ ვინ მოჰქლას ციხის-თავი, ხევის-ბერმან ანუ სხვამ ვინმე... სამს. წელიწადს მამულისაგან განიძოს და მამული სასეფოდ დაეკიროს და სამიათასხუთასი თეთრი სისხლად დაეურვოს...» (მუხ. იგ.). მაშასადამე, ციხის-თავის სისხლი ხევის-ბერის ნახევარს სისხლს უდრიდა, პირველი ღირსებით ნახევრად ნაკლები იყო მეორეზედ.

გარდა ამისა, როგორც ხევის-ბერობა, ისევე ციხის-თაობაც დაფუძნებული იყო ჩამომავლობითს, გვაროვნობითს ღირსებაზედ, თუბრა ეს ღირსება ციხის-თავისა უფრო ვიწრო წრეში იყო მოთავსებული, მის კერძო ოჯახის გარეთ არ სცილდებოდა, რადგანაც მეფე გიორგის კანონი, როცა ლაპარაკობს ციხის-თავის ოჯახის ღირსებაზედ (სისხლის დაურება, როგორც იურიდიული ფორმულა კაცის ღირსებებისა), იხსენიებს მარტო მისს შვილს და ძმას, — თუ ციხის თავის ძმა ანუ შვილი ვინმე მოჰქლას, ჰაეროვანის სისხლით დაიურვონ (მუხ. იდ.—ჰაეროვანი—отличнейший из жителей, რუსულს თარგმანში), ხოლო ჰაეროვანის სისხლი თხოულობდა, გარდა სამშობლოდამ სამს წლობით გაგდებისა და მამულის ჩამორთმევისა, ათას ორასს თეთრს (მუხ. ია.); ამნაირი სასჯელი იყო დაწე-

¹ სოფელი მთიულეთში.

სებული ციხის-თაგის ძმის ანუ შვილის მოკვლისათვის. სახ იგადოდ რომ ესთქვათ, მთიელების კანონი (ძეგლის-ღება მეფე გიორგისა) სასტიკს ყურადღებას აქცევს სამხედრო ნაწილს (მაგ. მუხ. კზ., სა-დაც სჯაა ციხის დაქცევაზედ და სხვ.), დიდს პატივს სცემს დრო-შას და ლაშქარს. მთა იყო მოწინავე, მიუდგომელი ციხე სახელ-მწიფოსი და ამ ციხეში იწვრთნებოდა საუკეთესო ვაჟაკობა ძე-ლის საქართველოსი. კიდევ ამიტომ ხევის-ბერა და ციხის-თაე უფრო სამხედრო პირნი იყვნენ, ვიდრე სხვაგვარნი მოხელენი, თუმ-ცა ისიც კია, რომ პირველს (ხევის-ბერს) გარდა სამხედრო საქმე-ბისა, სხვა მოვალეობაც ჰქონდა. სამწუხაროდ, კანონი გარკვევით არას ამბობს ამ სხვაგვარ მოვალეობაზე, მარტო თითო ოროლა ალაგს და ისიც გაკერით იხსენიებს მას. აქ საყურადღებოა ერთი მოვლენა და იგი უნდა აღენიშნოთ ჩვენ: ძველი კანონი არც ერის-თავს, არც გამგებელს და არც ხევის-ბერს არ ანიჭებდა რაიმე ძა-ლას საეკლესიო, რელიგიურს საქმეებში, — «სხვა რაც სასჯულოს სა-კითხავე იყოს იგი კათალიკოზსა და მათ განაჩენთა, მათ ზედა ეპისკოპოზთა მათ ჰკითხონ» (წინა-სიტყვაობა ძეგლის-ღებისა). თუმცა ასე იყო, მაგრამ ისევ ძველს საქართველოში ხევის-ბერებმა (ხევის-ბერთში დეკანოზებმა) მიითვისეს ეკლესიური უფლება, საეკლესიო წე-სების აღმასრულებელნი პირნი შეიქნენ¹. შემდეგში, ეამთა და დრო-თა ვითარებისა გამო, ეს უფლება თანდათან იზრდებოდა და ბო-ლოს, როცა ხევის-ბერმა დაჰკარგა თავისი ძველებური მნიშვნე-ლობა, მას ზელში შერჩა საეკლესიო წესების აღსრულება. ვიდრე ხევის-ბერის აწინდელს მნიშვნელობაზე ვიტყვით რასმე, ჩვენ უნდა განვმარტოთ ის სხვაგვარი მოვალეობა, რომელიც ზემოთ მოვიხსე-ნიეთ.

- თუმცა ხევის-ბერი «ლაშქართა თაეადი» იყო, მაგრამ მას სხვა-ზედაც ხელი მიუწვდებოდა. ჩვენ უკვე შევნიშნეთ, რომ ერისთავი და გამგებელი იყვნენ უმაღლესნი მოხელენი, რომელთაც ექვემდება-რებოდა ხევის-ბერი. თავის, შედარებით, ვიწრო წრეში ხევის-ბერი აღქურვილი იყო იმგვარივე მოვალეობით, როგორითაც მისნი უფროსნი. აქ განსხვავება მარტო მოვალეობისა სიერცეში გამოინატებოდა და არა მისს სხვაგვარობაში. და თუ ერისთავს და გამგებელს, მაგალითებრ, ხელი მიუწვდებოდათ სამოსამართლო საქმეებზედ, მათ ეკითხებოდათ პოლიციური ცხოვრება ხალხისა (ძეგლის-ღების მუხ. ზ, იზ, იც და სხვანი), ესევე უნდა ითქვას ხევის-ბერზედაც. ამ უკანასკნელს (ხე-ვის-ბერს) სამოსამართლო ნაწილშიც თავისი შესაფერი ადგილი

¹ Д. Пурцеладзе, Церковные гудж., Тифлис 1881. გვ. 25. 41.

უკერა, — კაცსა რომ მოეპაროს ვისგან რამე... გამგებელსა და მს
ქვეყნის ხევის-ბერს აცნობონ, მათ უთხრან და დააუჩუებინონ ამავე
ვანაჩენითა... (მუხ. მე.).

ჩვენ ვუჩვენეთ მკითხველს წარსული ხევის-ბერისა, როგორც
ნობელესი. სურათის დასამთავრებლად საჭიროა ისიც ვუჩვენოთ — ვინ
იყო ხევის-ბერი, რომელ წოდებას ეკუთვნოდა იგი ძველს საქართ-
ველოში. მეფეთა მეფის გიორგის კანონი ამ საგანზედაც პირდაპირ
არას აპობს. ძეგლის-დება მარტო ერთს მუხლში (მუხ. ლ.) შეეხე-
ვა ამ საგანს და ისიც მეტად მოკლედ. მაგალითად, როცა კანონი
ლაპარაკობს ცოლის წაგვრაზე და უბრალოდ კაცის კვლახედ, მაშინ
ხევის-ბერს და ახნაურს «ერთს უარზანგობას» აკუთნებს: «ახნაურ-
თა, ხევის-ბერთა ასორმოცდაათი თეთრი არს ერთი უარზანგობა».
(რუსულ თარგმანში, უარზანგობა- за отнуду. იქნება მკითხველმა
იცოდეს, რომ საქართველოში ძველმა კანონმა სისხლის დაუჩუების
გარდა იცოდა ერთის და იმავე დანაშაულობისათვის, აგრეთვე სხვა
კადასახადიც, за отнуду, ძეგლის-დების უარზანგობა).

თუ სახეში მივიღებთ ზემოთმოყვანილს ძეგლის-დების მუხლს.
არ დავივიწყებთ, რომ ხევის-ბერი ჰაეროვანზე მალა იდგა, მაშ
უნდა დაეასკვნათ, რომ ხევის-ბერი თავისის წოდებრივი ღირსებით
ახნაურს ეთანაბრებოდა. ჩვენს დასკვნას ერთი საბუთიც ამტკიცებს —
ეს ჩამომავლობითი ღირსება, რომელიც ზემოთ ვუჩვენეთ და რომე-
ლიც ხევის-ბერის მთელს გვაროვნობაში იყო დაცული.

აწინდელს მდგომარეობაში ხევის-ბერობა სულ სხვა დაწესე-
ბულედაა. ვიდრე ძველს დროს იყო. პირველად, ამ დაწესებულებას
ნიადაგად აღარ აქვს კანონი, მას აღარ განსაზღვრავს სახელმწი-
ფოებრივი ძალა; ხევის-ბერი როდიღაა მოხელე, ორგანი სახელმწი-
ფოსი; იგი მოკლებულია კანონის ძალით ყოველგვარს ვანსაკუთრე-
ბულს ღირსებას და ისეთივე უბირი და უბრალო არსებია, როგორც
თვითეული მთიული, მისი თანამომე. მეორედ, ხევის-ბერობამ ფაქ-
ტიურად (და არა კანონის ძალით) სხვა მიმართულება მიიღო. მისი
წინშენელობა სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, სწორედ იმ ნიადაგზე, რო-
მელსაც ძირეულად უარპყოფდა ძველი კანონი.

მკითხველებმა იცის, რომ ძველს ხევის-ბერს კანონი უკრძალავ-
და გავლენას საეკლესიო საქმეებზე, ხევის-ბერი განდევნილი იყო ეკ-
ლესიის სამფლობელოდგან, — კათალიკოზი და ეპისკოპოზი განაგებ-
დნ მთაშიც, როგორც სრულიად საქართველოში, საეკლესიო საქ-
მეებს; ეხლა კი ხევის-ბერობა, ხელდაბანილი ლაშქართა თავადო-
ბაზე, მიხდელი ძველს დიდებას და პატივს, შეჭყარებია რელიგიუ-

რის შენობის კერსაც-კი არა, კუთხის ბოძს და აქ, აპ ბოძთან, უხელმძღვანელებს ერს, საზოგადოებას. დიალ, ესლა ივეის-ბერობას ეჟ რაიმე აზრი და მნიშვნელობა აქვს, ეს აზრი და მნიშვნელობა რელიგიურია, ეკლესიური, თუმცა მცირედი ნაშთი ძველის მოქალაქობრივის მოვალეობისა კიდევ ბუჟავს ამ ოდესმე ბრწყინვალე დაწესებულებაში. თუ ძველს დროს ხეის-ბერი :ლაშქართა თავადია იყო, ესლა იგი „სალოკაეების“ და „ხატების- თავადია, თუ უწინ იგი დროშით წინ მიუძღოდა დაზახმელს ჯარს. ესლა ხატისთვის შეწირულს ზეარაკის სისხლის დანთხევაში კპოვებს იმ შალალს მოვალეობას, რომელსაც წინად ბრძოლის ველზედ კპოვებდა.

დიალ, ძველს დროს ხეის-ბერი გამსჭვალული იყო წმინდა და შალალის მოქალაქობრივის გრძობით და ესლა-კი იგივე ხეის-ბერი შებოქილია ერთის გრძობით, ერთის აზრით 'ემსახუროს ხალხის 'ხნეობის დამამცირებელს ჩვეულებათა, რომელთაც ყეხი გაუდგავთ სარწმუნოებრივის ზღუდეში. აწინდელს თვისს მდგომარეობაში ხეის-ბერობა ბევრად მოგვყავონებს რელიგიურს მწვალებლობას, რომელსაც ებრძვის ეკლესია. საყურადღებო და ღირსად-შესანიშნავია ეს ბრძოლა. ერთს შარეს სდგას ხეის-ბერობა, ხალხის გრძობით და სასოებით ფრთებ შესხნიული. წაქეზებული, მეორეს მხროთ სწავლა ქრისტიანობისა და მათ შორის როდის, ადრე თუ გვიან. დამყარდება მშვიდიანობა, ძნელია გადაქრით ითქვას: ეს-კია, რომ რაც დრო და ჟამი მიდის, ბრძოლა უფრო მკაცრი ხდება, უფრო სასტიკი.

სხვადასხვა მიზეზის გამო ძველის დროიდან ხეის-ბერობამ ღრმად და მკვიდრად ფეხი მოიკიდა ხალხის რელიგიურს ნიადაგზე და აქამომდე დაიცვა საპატიო სამფლობელო. თუ რა სახარბიელია ეს სამფლობელო, სჩანს იმ მკვახე და შპავიანი კიცხვიდაშ, რომელსაც ხშირად მოპირუაპარენი უძღუნან რომელიმე ხეის-ბერს.

«ხეისბერი არის ექსპლუატატორი მატყუარა. ხნეობის და სარწმუნოების დამამცირებელი და ცრუ-პორწმენებანს გაშავრცელებელი კაცია!» ერთის შესეღულობით წარმოადგენს სახარბაში აღწერილს ეშპაქელს და სიფ. ზოგიერთა ამ სიტყვებში იქნება ბევრი სიმართლე, იყოს, მაგრამ ეს მარტო ხეის-ბერზედ არ ითქმის. ამ უკანასკნელს არანაკლება უფლება აქვს იმავე სიტყვებით მიპარ-

¹ ი. კოშოროძე, წერილები დაიანჯვია მახრიდან, „მწიგნოსი“, 1885 წ. № 14, გვ. 9. საუკეთესო, ახლგანრდა მოძღვარს, როგორც არის შდ. კოშოროძე, უფრო საუფელთანად და პირუთენულად უნდა წარმოეთქვა თავისი შეხედულება, ვიდრე წარმოათქვა ხსენებულს წერილში.

თოს, თუ მთელს მოწინააღმდეგე დასს არა, ზოგიერთა მის წარ-
მომადგენლებს მაინც. დიად, უფლება აქვს, მაგრამ ამაზე სჯა ჩვენ
არ შეგვეხება.

ზემოთ ვუჩვენეთ, რომ ისევ ძველს საქართველოში ხევის-ბე-
რობამ დაიპყრო რელიგიური გავლენა, ხევის-ბერი შეიქნა საეკლე-
სიო წესების აღმასრულებელი პირი, იგი გახდა სახალხო მოძლე-
რად. მიზეზი ამ მოვლენისა უნდა მოიძებნოს იმ განსაკუთრებულს
მდგომარეობაში, რომელშიც მთა იმყოფებოდა: თუმცა მთაში აღრე
დაინერგა ქრისტიანობა (342—364 წწ. ¹), მაგრამ იგი აქ ვერ აღო-
რდინდა. მთა მოშორებული და თითქმის მოწყვეტილი იყო საქარ-
თველოს იმ ნაწილიდამ, სადაც პყაოდა სწავლა-განათლება, სადაც
მონასტრებიდამ იფინებოდა ხალხში გამაცხოველებელი სხივი ქრის-
ტიანობისა.

ხშირად ეკლესიას შეძლება არა ჰქონდა თავისი მოძღვარნი
გაეგზავნა მთაში. ერთხელ დანერგული ქრისტიანობა-კი საკირობ-
და ისეთს პირებს, რომელთაც უნდა დაეცვათ. თუ შინაარსი და აზ-
რი ქრისტიანობისა არა, გარეგანი წესები და ჩვეულებანი მაინც.
და სწორედ ამნაირ პირებად აღმოჩნდენ ხევის-ბერნი, რომელთაც
ამ შემთხვევაში ხელს უწყობდა მათი დიდი გავლენა ხალხზედ. ამ
მხრივ, ჩვენის აზრით, ხევის-ბერობამ საკმაო სამსახური გაუწია ეკ-
ლესიას, შეუნახა მას მიყრუებულს ალაგას, მუსლემანებით გარემო-
ცულს, ის წესები, რომელნიც ცოტათი მაინც მოაგონებდენ ხალხს
ქრისტიანობას. მაგრამ ხევის-ბერობამ დაიკვა მართო გაუგანი წე-
სები, ფორმები რელიგიურის კულტისა იმიტომ, რომ იგი სრულე-
ბითაც არ იყო ისეთი დაწესებულება, რომელსაც შესძლებოდა
ქრისტიანობის იღვასა და აზრს წინ გასძლოლოდა.

ამგვარი ხელმძღვანელობა თხოულობს პროფესიის კაცებს და
აევის-ბერნი ამ პროფესიის პირნი არ იყენენ. აი რისათვის ძველად-
კანვე ხევის-ბერობა აღმოცენდა რელიგიურის კულტის ფორმა-
ლიზმზე და აქამომდე მართო ეს მიმართულება და ხასიათი-ლა შერ-
ჩა მას. დიად, ეხლაც ხევის-ბერი მართო ფორმას ექსახურება და
აზრს, იღვას-კი არას დაგიდევს. და არც გასამტყუნარია, ხევის-ბერი
ასეთივე მკოდნეა ქრისტიანობისა, როგორც ყოველივე მისი მეზო-
ბელი, სხვა მთიელი. მთიელს ხომ, ისე ვერ შეუგნია და შეუთვი-
ებია ქრისტიანობის შინაარსა, როგორც მაგ., შედარებით განვი-
თარებულს და კულტურულს ქართელს:

¹ Платон Иоселиани, Краткая история грузинской церкви, Петербург 1843 წ., 83. 21.

ჩვენი წარსული ისტორია (ებადად ამტკიცებს, რომ ყოველ დროს მთა დაბლა იდგა (და ეხლაც ხომ სდგას) კულტურით ვაჟე ქართლზე; მთას თავისი ხეიდრი წვლილი არ შეეუტანია იმ სასოგადო სა-
 ლაროში, რომელსაც საქართველოს პროგრესი და კულტურა ეწოდება; იქნება მთიელ, დიდი ნიჭი (ვაჟე ქონდეს, მაგრამ აქამომდე ეს ნიჭი უნაყოფო ნიჟად დარჩა; ამ ნიჟს ჯერ ასპარეზი არ გახსნილა. კიდევ ამიტომ მთა, მთელს ისტორიის მსვლელობის დროს, იყო და დარჩა უთვითომქედო ძალად, რომლითაც სარაბლობდა გან-
 ვითარებული საქართველო. ქრისტიანობაც, დანერგული კლდო-
 ვანს ნიადაგზე, მოკლებული განათლების პირობათა, გაერტყა და აქ უმეტესად თავისი ვარჯიშობით და ბევრი რელიგიური წესი დამა-
 ხინჯდა, დაჰკარგა პირვანდელი მნიშვნელობა.

ამ დამახინჯებულს წესებს ეხლაც გულ-მოდვინედ მისდევს ხალხი და თუ აწინდელს დროს ხევის-ბერს, ხალხის წებედულობით, რელიგიური ძალა აქვს, ეს იმიტომ, რომ იგი ხალხის რელიგიურს ჰორიზონტს ვერ გასცილებია, იგი აღმასრულებელია მისი, რასაც ცხოვრებაში მაგრად თეხი მოუკიდნია. ცუდ-უბრალოდ კი არ ვუ-
 წოდეთ ხევის-ბერს სახალხო მოძღვარი.

მართლაც-და ხევის-ბერი სახალხო მოძღვარია და დარჩება კიდევ მოძღვრად, ეიდრე ხალხის გრძნობების და გონების ჰორი-
 ზონტი არ ვაფართოვდება. თუმცა ზოგადი მიზეზი იქნება, მაგრამ მაინც უნდა ესთქვათ, რომ საქმეს უშველის განათლების ვაერტყე-
 ლება და არა ის საშუალება, რასაც ასე ხშირად ხმარობენ ხალხში სვეის-ბერობის აღმოსაფხვრელად.

მეტადრე ხევისურეთში ხევის-ბერობას (დეკანოზობას) დიდი ვაელენა აქვს ხალხზე. აქ ამ დ.წესებულებამ იერარქიული წყობი-
 ლობა მიიღო. ეს დაწესებულება მთელს კასტას წარმოაფენს, სა-
 დაც თანამდებობა და მოვალეობა სასტიკად არის განაწილებული კასტის წევრთა შორის; ხევის-ბერს თან მოსდევს ხუცესი, ხუცესს დასტური და სხვა¹.

არც ერთი საყურადღებო მოვლენა კაცის სარწმუნოებრივს ზღუდვში არ მოიპოვება, რომელზედაც დეკანოზს და ან სხვას მის თანამოსამსახურეს ხელი არ მიუწვდებოდეს. — დაბადებიდამ სიკვდი-
 ლამდე, და სიკვდილის შემდეგაც კი, კაცის სარწმუნოებრივი ცხოვ-
 რება კასტის ვაელენის ქვეშ არის².

¹ Г. Радде, op. cit., გვ. 90—96.

² Г. Радде, op. cit., გვ. 75—89.

ეს კასტა მით უმეტეს ძლიერი და გავლენიანია, რომ ხალხის რელიგიური შესედულება მეტად დაბალს წერტილზე სდგას,— როგორც მართლად გაამარტავს ბატ რად დე, ხე-სუ-ს ერთის ღმერთის მაგიერ მრავალი ღმერთები სწამს და ამ ღმერთთა დასწი კრისტე-ღმერთი ერთი ღმერთთაიანია და არა სხვა ვინმე¹. ვარდა ამისა, თვით კასტა საზოგადო კასტიურს საშუალებას ხმარობს, იმ საშუალებას, რომლითაც ყველა კასტა ძლიერია და იქნება კიდევ,— იგი თავის მისტიურს, ღვთაებრივს შთამოგებას უზენებს ხალხს, ატყუებს ამ უკანასკნელს, ვითოცე წმინდანის საქმეა ხევის-ბერად აღმოჩენვა. ვითომ ხევის-ბერი, დეკანოზი და სხვ. თავისი წმინდა და უმანკო ცხოვრებით მალა სდგანან ხალხზე. აქ, რასაკვირველია, მარტო სიკრუე და მანქანებაა, სხვა არაფერი, მაგრამ ეს მანქანება ისეა შეზავებული და ნოხერხებული, რომ ხალხი ადვილად სტყუვდება. რა საჭიროა ეს მანქანება, ცბიერება? — რკითხავს მკითხველი. საქმე ის არის, რომ ამ მანქანების წყალობით ხევის ბერობას და საზოგადოდ კასტას დიდი ულუფა ეძლევა, დიდი შემოსავალი. გარდა სხვაგვარი შემოსავლისა, მარტო ხაზმატის-ჯვარობას იკელის 500—600 ცხვარი და 20—40 დიდი სული საქონელი. ზეარაქის ბლომა ნაწილი ხევის-ბერებს და მის ამქრებს რჩებათ².

რომელი მთიელი იტყვის უარს ამ შემოსავალზე. დაუპატეთ ამას ის პატივ-დიდება, რომლითაც ხალხი ყოველ შემთხვევაში აჯილდოვებს ხევის-ბერს, ზედ დაურთეთ დიდებული ისტორიული წარსული, რომელიც, კოტად თუ ბევრად, ნათელს ჰტენს ამ უღირსს და უკანონო შვილს და მხოლოდ მაშინ შეიგნებთ, რისთვის იპრძვის ეს კასტა ასე შედგრად, ასე თავ-განწირულად თავისი ინტერესების დასაცველად.

ჩვენ აქ ვტოვებთ ხევის-ბერის მოქმედებას, აწინდელს მისს მოღვაწეობას. ქვემოთ კიდევ გვექნება შემთხვევა შევებოთ ხევის-ბერობას, რადგანაც მას მთელს აქაურს სოციალურს ცხოვრებაში ქსელი გაუბამს, ყოველგან გაჩხირულა. აქ მხოლოდ ეუჩენებთ იმ ნაშთს ბრწყინვალე წარსულისას, რომელიც ხევის ბერობას შერჩენია.

¹ Г. Радде, op. cit., გვ. 89. ერთი ხევსური მამასახლისი, მომრიგებელ სასამართლოში საქმის გარჩევის დროს, გვარწმუნებდა ჩვენ, რომ მათი ღმერთები ჩვენს, კართლებს, ღმერთს არა ჰკვანან, ავგულები არიან და ძლიერ მალე შემოსწვრებიან ხოლმე ხალხსათ.

² Г. Радде, op. cit., გვ. 96.

თუმცა ხევის-ბერს ციხე დაუნჯრიეს, მაგრამ დროშა კი არ ჩამოართვეს. ესლაც ყველა სათემო ხატს თავისი დროშა აქვს და ეს დროშა ხევის-ბერს აბარია, მხოლოდ იგი მალა აღმართამს ხოლმე მას ჯვარობას, ხატობას. მართალია, ეხლა დროშას აღარ ჰინდევს დარაზმული ჯარი, მაგრამ საჯვაროდ მორთულ-შოკაზმული ხალხი დიდის პარტივისცივით უმზერს დროშას. თვით ხევის-ბერი თავისის დროშით ამ ხალხის ბატონია, მისი მბძანებელი; ერთი სიტყვაა საკირო, რომ მედროშე ხევის-ბერს ხალხი ჭირშიაც და ლხინშიაც თან გაჰყევს, — ისეთი მიჰხიდველი, მისწური ძალა აქვს დიდებულს დროშას. და როდესაც ქართლელი ჰხედავს ამ ძალას, დიდს პარტივისცივას დროშისადმი, გაკვირვებულია, განცვიფრებულია. მხოლოდ მალა-დრამატიული „სამშობლო“ თავის დროშით თუ აღუფრავს მას იმ ძვირფას სულის და გულის ღელვას, რომლითაც აქ ყველა სტკბება ხატის ჯვარობას; დიად, აქ, მხოლოდ აქ, დროშამ არ დაჰქარგა კრდე თავისი პაცივი, თუმცა ამ პარტივს ძველი ასპარეზი აღარა აქვს.

ეხლაც, როგორც ძველს დროს, ხევის-ბერობა საკუთრებაა გვარისა, ჩამომავლობისა, თუმცა ეს იურიდიული საფუძველი თანდათან სუსტდება და ნელ-ნელა სხვა წესს უთმობს ადგილს; არ დაიფიქვით ეგრეთვე, რომ ეხლაც ხევის ბერს, მეტადრე ხევსურეთში, გავლენა აქვს ხალხის სამართალზე. სათემო მიწის მფლობელობაც, ეს საუკეთესო სოციალური წესი აქაურის ცხოვრებისა, აქამომდე თუ მკვიდრად არსებობს, სხვათა მიხედვითა შორის, ხევის-ბერობასაც მიუძღვის აქ თავისი ხვიდრი ღვაწლი.

მაგრამ ყველა ამაზე ბაასი შეზღვევში მოგვთხოვოს მკითხველმა.

ზემოთ ჩვენ შეძლებისა-და-გვარად ვუჩვენეთ იურიდიული მხარე ხევის-ბერობისა, მისი წარსული და მხოლოდ მოკლედ მოვიხსენიეთ აწმყო ამ ფრიად საყურადღებო დაწესებულებასა. ეხლა კი ამ აწმყოზე უფრო ვრცლად უნდა მოველაპარაკოთ ჩვენს მკითხველებს.

ხევსურეთის აწინდელი თემობა უფრო სარწმუნოებრივს ხასიათისა და მიმართულებისაა. თვითეულს თემს თავისი საერთო სალოცავი აქვს, საკუთარი „ხატი“ ჰყავს. ერთის თემის კაცი მეორე თემის ადგილ-მამულში რომ გადასახლდეს, მაინც თავის სათემო ხატს ვერ დაიფიქვებს, მაინც მას ემსახურება, მას ლოცულობს; რადგანაც ყველა სოფელს, გარდა სათემო ხატისა, თავის კერძო ხატიცა ჰყავს, ამისათვის სხვა ადგილ-მამულში, სხვა სოფელში გადასახლებული უცხო თემის ხევსური ემორჩილება ადგილობრივს

ხატსაც, მაგრამ მაინც სათემო ხატი აკავშირებს ერთი-ერთმანეთთან თემის წევრთა. კერძოდ, კაცი ყოველ-გვარს დამოკიდებულებას დაჰკარგავს თავის გვარეულობასთან, თუ მან სათემო ხატი არ იწამა. ხოლო ეს დამოკიდებულება იმაში მდგომარეობს, რომ თვითველი წევრი მთელის თემის ანუ გვარეულობის მუარველობის ქვეშ იმყოფება და თემი კიდევ თავის ხატის „ყმა“ არის.

დიად, სათემო კავშირის განპაცხოველებელი ძალა „ხატია“, თუმცა, რასაკვირველია, ამ კავშირს იურიდიული საბუთიცა აქვს. მაგ, ხევესურეთში შექზედებით მხოლოდ სახატო-სათემო მიწის მულობელობას. არა თუ მიწა, ტყეც კი ბევრგან ნაწილ-ნაწილ არის დაყოფილი სოფლის მკვიდრთა შორის, მაგრამ იმავე სოფელში საუკეთესო მამული და ტყე უქვევლად ხატისაა, უქვევლად სალოცავს ეკუთვნის. ხევესურების ჩვეულების ძალით, გაყრის დროს დედ-მამას მამულიდამ არა ერგებათ რა, მაგრამ მამას შეუძლიან, როგორც ოჯახის უფროსს, მამულიდამ საუკეთესო მიწა ხატს შესწიროს.

ერთის სიტყვით, ყველგან ხატს უპირატესობა აქვს, თითქმის ყოველს შემთხვევაში ხატია მბრძანებელი და ხელმძღვანელი. ასეთი იურიდიული დაწესებულება, როგორც სისხლის შურის-ძიებაა, ისიც კი ხატს ემორჩილება. ისიც კი ჰკარგავს თავის საკუთარს ბუნებას. მოსისხლე რომ თემს შეურიგდეს, სისხლი იპატიოს, უქვევლად შურის მეძიებელის თემის ხატში უნდა მივიდეს, ხატს შესწიროს ქვაბი, თასი, დაუკლას საკლავი; მაშინ და მხოლოდ მაშინ დამნაშავეს ეპატივება სისხლი, მის და შურის მეძიებელთა შორის ჩამოვარდება შერიგება. ერთის სიტყვით ხატი თემის „ბატონია“ და თემი კიდევ ამ ბატონის „ყმა“.

რადგანაც ხატს ასეთი დიდი მნიშვნელობა აქვს, ამისათვის საჭიროა მკითხველმა იცოდეს—რა არის თვით ხატი. ხატი სალოცავია და ამ სალოცავს კიდევ შეადგენს წმინდა ადგილი, სადაც ჰხედავთ უბრალოდ აგებულ ყორეს. რომელიც სრულებით არა ჰგავს ჩვენებურს საყდარს. სალოცავში ნამდვილს ხატს ვერასოდეს ვერ ჰნახავთ. მარტო ირმის, ჯიხვის რქები და სხვა ამ გვარი შემკულობა გიჩვენებთ, რომ სალოცავი უბრალო ადგილი არ არის. ამირად განვებ აგებულს ყორესაც ვერ შეხედებით, — დანგრეული კედელი წარმოადგენს ხატის შენობას. მიუცილებლად ხატს გვერდით უდგია „დარბაზი“, სადაც „ხატის კაცნი“, იკრიბებიან და „დარბაზს“ კიდევ ახლო უძვეს სალუღე თავისის მოწყობილობით. დარბაზში, ხატობის დროს, ნადიმობენ „ხატის კაცნი“, უბრალო ხალხს იქ შესვლა აკრძალული აქვს.

ხატი მხოლოდ თავის მდებარეობით იზიდავს მნახველის ყურადღებას: უჩეტესად ხატი მშვენიერს შალვობ ადგილას ასევე და გარწმემო მალალი ხეები არტყა. ასეა გარეგანის მხრით. შინაგანი ძალა ხატისა იმაში მდგომარეობს, რომ ხატი რომლისაზე წმინდანის წარმომადგენელია, რომელსავე დღესასწაულს მოაგონებდ. თემს, სოფელს.

ჩვენ ვსთქვით, რომ ყველა ხატს თავისი მამული აქვსო (სახატო მიწა, ტყე). სათემო მფლობელობას სახატო მამულში ვპოუვებთ (ზოგერთა სოფლებს საერთო საძოვრებიცა აქვს, რომლის შემოსავლით სახელმწიფო ხარჯს ისტუმრებენ). და რადგანაც ეს მფლობელობა ბევრად შესანიშნავია, ამისათვის მკითხველის ყურადღება უნდა მივაქციოთ ამ საგანს. ხატს ხევსურის ცხოვრებაში პირველი ადგილი უჭირავს. სახატო მამულზედ დიდი ყურადღება მიქცეული. სახატო მამულს თავს დასტრიალებს მარტო მთელი სოფელი კი არა, — განგებ ამორჩეულნი სოფლის კაცები უფლიან სახატო მამულს, თვით ეს მოვლა რიგით არის, სოფლის ყველა კაცისათვის საავალდებულოა. მამულის შემოსავალი ხატის სადღესასწაულოდ არის დადებული და ხატის სამსახურს თავიდან ხომ ვერავინ აიცილებს. მამულის მოსავლედად და შემოსავლის დასახარჯად რიგით ცალკე კაცები არიან დაყენებულნი: შულტა, დასტური. ხატის კაცთა სიაში შულტას უკანაცხელი ადგილი უჭირავს და სახატო დაწესებულების განხილვა ამისაგან უნდა დავიწყოთ.

შულტა სოფელში ორია. მათ უნდა დათესონ და დაფარცხონ სახატო მამული, მერე უნდა გალენონ თავიანთი ხარჯით, განიავონ და, როცა საჭიროა, სახატო ბელლიდამ ქერი მიურწყონ დასტურებს (ლუდის მხარშავებს). ამ ჯაფის საფასად შულტებს მარტო ქერის ბურღო ჰრჩებათ. სახატო მამული, როცა დროა, უქველად მთელმა სოფელმა უნდა ძოსნას, შაბათს დღეს; მომკო, მნის კალოზედ მიტანა, ხეაის ბელელში ჩაყრაც სოფლის ვალია, შულტებს მთელი სოფელი უნდა მოეხმაროს. შულტებს სოფელი წილით ირჩევს და მხოლოდ ობოლი თხუთმეტ წლამდე განათავიუფლებულია ამ მოვალეობიდან, როგორც სოფლის სხვა გეარ ხარჯისაგანაც. მკითხველიც ჰხედავს, რომ შულტა ხატის მეკალოეა, მებელე, რადგანაც ყველა ხატს თავისი ბელელი და კალო აქვს, ესრედ წოდებული „გეარის კალო“.

ხატის სამსახური შულტობით იწყება და რადგანაც ხატის კაცი, ხევსურის შეხედულობით, წმინდაა, ამისათვის შულტაც ხატის საკადრისი უნდა იყოს, წმინდა. ხოლო წმინდაობა უმთავრესად იმა-

ში მდგომარეობს, რომ კაცი სამსახურის დროს და ხატობის წინასთ
ქალს არ უნდა მიუდგეს, უნდა ერიდოს მანდილოსანს დედათ-წესის
დროს (ამაზედ ვრცლად შემდეგში მოვილაპარაკებთ).

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, აწინდელი ხევის-ბერობა იერარ-
ქიულად არის მოწყობილი. ამ დაწესებულებაში შულტას უკანასკ-
ნელი ადგილი უჭირავს. კიდევ ამიტომ მისი წმინდაობა მდარეა,
მცირედია,—ხატობას „შულტა უდარბაზში“ ვერ შევა, უბრალო
ხალხთან არის. წმინდაობაც იე-არქიულად არის მოწყობილი და
რაც ზემოთ ავალთ, უფრო დიდს წმინდაობას შეეხედებათ.

შულტას ზედ მოსდევს დასტური (ლუდის მზარევი, ხაჭის
მზარეული). დასტურობაც წილით არის, რიგითა¹. ეს სამსახურიც
ყველასათვის საეალდებულაა. არა თუ სოფლის ხატის, სათემო ხა-
ტის დასტურობასაც თავიდან ვერაფერს აიცილებს. როცა შულტა ბე-
ლიდამ აუწყავს ქერს დასტურსა, სწორედ იმ დროიდან დაიწყება
დასტურის მოვალეობა: დასტურმა ქარი სალუდესი უნდა მიიტანოს
და შეუდგეს ლუდის გამოხდას. სახატო ტყეში, რომელიც იმას
აბარია, შეშა უნდა დაამხადოს, ლუდისათვის სვია თავის ხარჯით
უნდა ჩოიტანოს.

საკვირველია, რომ ლუდისათვის წყალი მიეღმა სოფელმა
უნდა მოიტანოს, კომლზედ კაცმა. როცა ხატობა დაიწყება, ბუცს
და დეკანოზებს დასტური უმზადებს საქმელს, სუფრაზედ იგივე ემსა-
ხურება მათ. გარდა ამისა, ხატობას მისულს ხალხსაც დასტურე-
ბი უმასპინძლებიან ლუდით, საქმლით.

შულტებში უფროს-უმცროსი არ არის, ორივე შულტა ერთის
ხარისხისა არიან, ხოლო დასტურებში კი დიდიც არის და წერი-
ლიცაა, პატარაცა. დიდი დასტური დიდ დღეობისათვის არის დაყუ-
ნებული, წერილი—პატარასათვის.

დიდს დღეობას, ხატობას ბევრი ლუდი უნდება, ბევრი საშა-
ლისი სჭირდება. აი რისთვის ამ ხატობას დიდი დასტური უნდა
გაუძღვეს ხოლმე. სულ სხვაა პატარა დღეობა. იგი გრძელდება ერთს
დღეს, ხალხიც ცოტა ესწრობა და ამის გამო თვით დასტურიც
პატარაა.

დიდა და პატარა დასტურს შრომა განაწილებული აქვთ და
ერთმანეთს არა ჰშევიან. დიდ დასტურად ყოფნა კაცს თავიდან
ვერ ააცილებს პატარა დასტურობას და ამისათვის ორივე დასტუ-
რობა ერთმა და იმავე კაცმა უნდა შეასრულოს, როცა რიგი არ-
გუნებს.

¹ ზოგიერთს ადგილას, მაგ., სოფ. ხახაბოში, დასტურებს კადაგი აყენებს.

რადგანაც დასტური ხატის კაცია, იგიც წმინდაა. წმინდაობით დასტური მალა სდას შულტაზედ. მას „დარბაზში“ ადგალი აქვს ხუცთან, დეკანოზებთან.—ამათთან ატარებს დროს. გარდა ამისა, ზეარაკხუც, ხატის საკლავნეუ ხელი ქაუწყებდა: უბრალო კაცი, თვით პატრონიც ზეარაკს ვერ მიეკარება დაცვლის დროს. დასტურს კი უფლება აქვს ზეარაკს ფეხები დაუქაროს, როცა ხუცი ქვლავს, და მეუ საკლავის სისხლით ასხუროს ხოლმე პატრონი და მასი ჯალბობა. წმინდაობა დასტურისა ისეთივეა, როგორც საზოგადოდ ყველა ხატის კაცისა. დასტურიც უნდა ერიდოს „ნაშოსლარს“ ქალს, „სამრევლოს“ ახლო არ უნდა გაიაროს („ბოსელი“, „სამრევლო“ პატარა სადგურია, სადაც ქალი დედათ-წესის და მშობიარობის დროს ცალე სცხოვრობს), დიდის ხატობის წინათ ერთის თვით ადრე იგი ქალს უნდა გამოირდეს, ცოლს არ უნდა შეეხოს („შირეული“ არ უნდა იყოს).

შულტა და დასტური განაგებენ ხატის ქონების და შემოსავალ-გასაყლის საქმეა: ამათ ხელთ არის ხატის მამულის შემოსავალი, ამათ ეკითხვის ამ შემოსავლის მოხმარება: ესენი ხატის მოურავები არიან, თუ შეიძლება ასე ითქვას. თემობა ასე უცქირის იმათ და თუ განსაკუთრებულს ნიშნელობას აძლევს, მარტო იმ დრომდე, ვიდრე შულტა-დასტური თავიანთ მოვალეობას ასრულებენ. მაგრამ რადგანაც ხატობა სარწმუნოებრივი მოვლენაა, ამისათვის თვითეულს ხატს თავისი საკუთარი მოსამსახურენა ჰყავს, რომელნიც სარწმუნოების წეებს ასრულებენ, რასაკვირველია, ეს უკანასკნელნი, ხალხის შეხედულებით, ღვთის კაცნი არიან, ამათი ამორჩევა და დაყენება ხალხისაგან არ შეიძლება.

ხუცი, დეკანოზი უეჭეოად ქადაგმა უნდა დააყენოს და ქადაგი ხომ ხატის სურვილის მცოდნეა, მისის ბრძანების მალაღებელი. მაშასადამე, ნამდვილ ხატის კაცებად ხუცი და დეკანოზი უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც მათ ირჩევს ხატი ქადაგის პირით. კიდევ ამიტომ მათი მოვალეობა საღვთო მოვალეობაა, მათი წმინდაობა უდიდესია. ვინ და რა არის ხუცი, დეკანოზი როგორც წინათ შევნიშნეთ, აწინდელმა ხევის პეროზამ, დროთა და ეამთა ვითარებებია გამო, ქრისტეს ეკლესიის მსახურთა მოვალეობა ხელთ დაიქირა. აქ უნდა მოიძებნოს განსხვავება ხუცსა და დეკანოზს შორის: მათ შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც მღვდელსა და დიაკვნს შორის. ხუცი ხეესურის მღვდელია და დეკანოზი კიდევ ხუცის დიაკანია. მათი დამოკიდებულება ერთმანეთში თანოქმის მღვდლისა და დიაკვნის დამოკიდებულებასა ჰგავს.

ყველა სოკელს თავისი ხუცი ჰყავს და ამ სოფლის გარეთ ხუცი ვერ იხუცებს. ხუცი უფველად ქადაკმა უნდა დააყენოს. დაყენების საბაზად ავაღუყოფობა შეეკმნება ხოლმე. როცა ვინმე აქად გახდება, მიჰპართავს მკითხავს ანუ ქადაგს და ქადაგი მიზნებს ეტყვის — ხატმა ხუცად გინდობაო. დაყენების დროს საკლავი უნდა დაიკლას. ხუცს ვერაფერს გამოსცულის, თუ თითონ თავი არ დაანება ხუცობას. მოვალეობა ხუცისა სამღვთო წესებ-ს აღსრულებაა. ხუცი საერთო მღვდელია და თავისებურად ასრულებს წესებს. ეს წესები კიდევ ჰგვან-ნ აწინდელს ეკლესიურს წესებს, თუმცა გადასხვაფერებულნი და შეცვლილნი არიან უცოვინარობისა და უსწავლელობ. სა გამო. ხუციც ლოცულობს, „ხუცობს“, —საკლავს დაჰკლავს, აკურთხებს ტაბლას, (მკედარს სახელს დასდებს)¹, აქორწინებს, სამღვთოს გადაიხდის, ხატობას ხალხს აწყვალობლებს და სხე.

ამ პირდაპირის მოვალეობის გარდა, ხუცს, სხვა მოვალეობაცა აქვს: მკითხაობს, ვის რა მოუვა, ავად ვინ გახდება. საქონელი ვის და რისაგან დაუხარალებდა. საყურადღებოა თვით ეს მკითხაობა. ხუცი ძილის დროს თავ ქვეშ დაიდებს საკითხავად მოსულის ეჭუს, სარტყელს, ტალავარს და სიზმარში ნახავს ამ კაცის თავ-ბედის გადასაყვალს. მარტო ამითაც როდი თავდება ხუცის მოვალეობა. ხუცს დიდი ზნეობითი გავლენა აქვს საზოგადოებაზე და ამ გავლენისათვის ხომ საჭიროა განსაკუთრებული უფლება.

საქმე ისაა, რომ ხატობის დროს, ხუცი სასტიკად იცავს მშვიდობიანებას, წესიერებას; მოჩხუბარს „დააჯუღრუმებს“, ჯარიმად დაუკლავს ცხვარს, ფულსაც წაართმევს. ეს პოლიციური ძალა ხუცისა და მასთან ზნეობითი გავლენა უფრო მეტად მოქმედობს დიდს ხატობას (ათენგენობა პირ-აქეთ, დატივობა პირ-იქით), დროშის და ხატის გამობძანების დროს. აქ ჩვენ ცოტა უნდა შევიჩინოთ და ორიოდ სიტყვა ვსთქვათ ამის თაობაზე.

ყველა სოფელს თავისი ხატი ჰყავს და ხატს კიდევ აქვს დროშა, განძები (ჭურჭელი, უფრო ვერცხლის თასები, სურები და სხვ.). ხატი, დროშა და განძები ხუცს და დეკანოზებს აპირიათ და დიდ დღეობას მათ უნდა მოიტანონ იმ ადგილას, სადაც ხატობაა ხოლმე. მწუხრად ხუცი და დეკანოზები წავლენ და დილით მოასვენებენ

¹ მკედარის რიგი ექვსია: „სანდელი“, „რიგი სამარხი“, „წელთავება“, „სულ-ამოსვლა“, „სულთა კრება“ და „თავმოსაპარსო“. გარდა „სულთა კრებისა“. რომელიც დიდ-მაოზებაში იციან და როცა კორკორის მეტს მგლოვიარენი სხვას ეყრასა სკანენ, ყველა რიგის დროს საკლავი უნდა დაიკლას; ნათესავეები უნდა დაესწრონ და თან არაყი მიიტანონ.

ხატს, დროშას; თანაც გაძებსაც ნოტიანს. ხატი ხუცს უჭარავს, დროშა და განძები დეკანოზებს. ხალხი მოწიწებით გუხლს იდრეკს დროშის წინ და ერთ-ნივ ამბობს: „გამარჯობა ბატონსა, უმასა!“ (სალმის მიტ. ნა). მერე დროშას სახატეში დასდებენ, ხუცი სასოფლო საკლავს დაჰკლავს, დასტურები ზეარაცის სისხლით ხალხს ასხუროვენ.

მეოც ხუცს დროშა, ხატი და განძები მწუხრად უნდა წაასვენონ მიუვალ ალავს საღე კლდეში (რომ არაეინ ნოიპაროს) და აი სწორედ ამ წასვენების დროს ხუცი იჩენს თავის დიდს გავლენას და ზნეობითს ძალას. რასაკვირველია, ეს გავლენა და ძალი იმისგან წარმოსდგება, რომ ხუცა ხატისა და დროშის მოსაშენებურია, მათი წარმომადგენელი, მაგრამ რისგანაც უნდა იყოს ხომ სულერთია, საქმე თვით გავლენა და ძალაა. როცა ხატი და დროშა „გამართების“, ხუცი და დეკანოზები ლუღით სავე თასებს აიღებენ ხელში. სიჩუმე ჩამოვარდება. ხალხი თავმოხდილი სდგას. ხუცი იწყობს დარისხებას, — დაარისხებს სოფლის მოღალატეს, ქურდს, ყველა მადნე კაცს და ბოლოს თასიღამ ლუღს დაჰღვრის, — ასე დაიღვაროს ამისი ოჯახი, ჯალაბობა, ზედი, ბოლო, ვინც სოფელს უღალატოს, ვრის ერთგული არ იყოსო. ხალხი შეჰკლავლებს — ამინ! ამინ! — და ეს შებღავლა ზარის ხმასავით გაისმის. „ხატ-დროშის გამართებას“, ხუცის დარისხებას ქალები და ბავშვებიც უნდა დაეწრონ, ამიტომ რომ ამას საყოველთაეო მნიშვნელობა აქვს. დარისხება — შეფიცვაა ხატის და დროშის წინაშე სოფლის ერთგულობაზე. ხალხის აზრით, ეს დარისხება მეტად ამცირებს სოფლის ღალატობას და თუ ეს ასეა, მაშ ხუცს დიდი მნიშვნელობა ჰქონია.

მკითხველი ჰხედავს, რომ ხუცი გავლენიანი კაცია და ხალხში პატივისცემაც უნდა ჰქონდეს. აქვს კიდევ: როგორც პირველი კაცი. ყველა ნადიმობაზედ, ჭირისა თუ ლხინის დროს, როცა სოფელი შეკრებილია, ხუცი თავსა ჰზის; ცუღს რასმე, სიტყვით თუ საკმით, მას ვერაეინ ვერ შეჰკადრებს, ყველა მას კრძალვით ექცევა. რასაკვირველია, ამ პატივ-დიდებას ზედ ერთეის ნივთიერი სარგებლობა, შრომის და სამსახურის ფასი, საკლავის ფეშხო და ტყავი, აი რას იღებს ხუცი თავის შრომის და სამსახურის საფასად.

ხატობას საკლავი მიუცილებლად ხუცმა უნდა დაჰკლავს და რადგანაც დიდ ხატობას საკლავი ბევრი იკვლის და მაშასადამე ხუცს ჯაფაც დიდი მოსდის, ტყავ-ფეშხოების გაყოფის დროს (იყოფენ ხუცები და დეკანოზები) იგი ერთს ნაწილს ძეტს იღებს. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ როცა საქონლის ჭირი, ავადობა გაჩნდება,

აუადი საქონელი ხუცმა უნდა დაჰკლას ხატის შესაწირავეად, რომ ბატონს სხვა საქონელი დაიხსნას ქარისაგან. დაკლულის საქონლის მარცხენა მხარი ხუცისაა. ხევსურის შეხედულებით, ხარი თხუთმეტის წლის იქით აღარ იმუშავება. უნდა დაიკლას. მაშინაც ხუცს მიაქვს მარცხენა მხარი... და სხვა ამისთანები.

ხუცი პირველი კაცია და სიწმინდე შესაფერი უნდა ჰქონდეს. ექვსის კვირის წინად ხატობამდე ხუცმა უნდა თავი დაანებოს ცოლთან წოლას. თუ ძალში ცოლი, ან სხვა ვინმე ქალი ნახა, რაც უნდა ცივი ზამთარი იყოს, წყალში უნდა გაიბანოს, თუნიც არც მან შინ შეუძლიან ხუცობა, — ასეთ დიდ ბიწიერებად მაინც ხუცს ქალის სიზმარში ნახვა. მკითხველმა უკვე იცის, რომ ნაბოსლარი ქალი ბიწიერი და უწმინდური არსებობს. ნაბოსლარი, „ქარს ნამყოფი“ ქალი ხუცს ვერ ასრქამდების, ვერ ეძრახება, ხმას ვერ გასცემს. ეს კიდევ არაფერი. ხევსურეთში ბოსელში მყოფი ქალი სოფლის გზაზედ ვერ გაივლის, ვისთანმე რომ მისვლა უნდოდეს. სხვა გზაზედ უნდა გაიაროს, უფრო სანებზეებზედ; მაგრამ რადგანაც შეიძლება ქალი შესცდეს და სოფლის გზაზედაც მოუხდეს გავლა, ამისათვის ხუცს ცოდვად. მიაჩნია „ნადენ გზაზედ“ გავლა. — ყველის ნადენიაო, შეიძლება მირეული იყოსო“. ბოსლის აბლო-მაბლო ფეხის დადგმა ხომ საჩინელებია და ხუცი არა თუ ფეხს, თვალსაც კი არიდებს ბოსელს. სურათის დასამთავრებლად უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ხუცმა ამ სიწმინდეს ზედ უნდა დაუმატოს მარხვის შენახვა, ხელ-პირის დაბანვა და დიდ ხატობის დროს კიდევ მთელის ტანის გაბანვა.

ხუცს ზედ მოსწევს დეკანოზი. ამის ამორჩევაც ქადაგის საქმეა, საბაბი ავადობაა. დეკანოზის ამორჩევაზედაც საკლავი უნდა დაიკლას და თუ მეორე დღეს ავად-მყოფი არ მორჩა, — ხატი არ ჰყაბულობს, ავადობის მიზეზი სხვა რაზეა. როგორც ვიცით, დეკანოზი ხუცს ემორჩილება, ამის თანამეწეა. ეს მორჩილება იმაში მდგომარეობს, რომ დეკანოზი თავს ადგია ხუცს ხუცობის დროს, საკლავის ფეხები უქირავს, ხალხს ამწყალობებს. როცა დიდი ხატობა მოალოვდება, ერთის კვირის წინათ დეკანოზმა მუშაობას თავი უნდა დაანებოს, იბანოს, წმინდად იყვეს (სიწმინდეს გასვლა). „ნაბოსლარის ქალის“ შესახებ დეკანოზიც იმავე სიწმინდის გზას ადგია. როგორც ხუცი.

სახოგადოდ რომ ითქვას, ხუცობა-დეკანოზობას უფრო სააქაოს მთავრთულება აქვს ვიდრე საიქიოსი. როცა ხუცი ხუცობს. თავის წესებს აკრულებს, მისი ვედრება და ღაღადება სულ ისაა, რომ თქმა, სოფელს ცუდი თავი დამ აკილდეს და ბედნიერება მიე-

ნიკოს. ზუციის ლოცვა-ვადრებაში ქვეყნიურს ცხოვრებ-ზეა უფრო მიქცეული განსაკუთრებული ყურადღება; სულის მალალს მოთხოვნილებას ბევსურია და მიიღი ზღვი ბევრს არ დასდევს. ამისათვის ბუცობა-დეკანოზობაში თქვენ პოეტურს ვერაფერს იპოვნით, ყველგან თვალ-წინ გიდვთ აქაური ცხოვრება თავის საქიროებით, ხოცკიეღის მოთხოვნილებით. თქვენი სული არა სტკეება ციურას მადლით. დიდს ხატობას, დღეობასაც. ასეთი ხასიათი აქვს, სულ სმა და ქაა, სკლ ვედრება იმაზედ, რომ „ბატონი ბატი“ მოწყალებ იყოს; თეზობას. სოფელს მფარველობა არ მოაკლოს! სარწმუნოების გრძნობა აქ კმაყოფილებას ვერ იპოვის...

თუმცა ეს ასეა, მაგრამ ბევსურეთის ცხოვრებაშიაც შექმნალებით ისეთს მოვლენას, რომელიც პირველის შევედულობით არ ეთანბრება ბევსურის ხასიათს, ამის სააქაოს მიძართულებას. ჩვენ ვაბობთ ქადაგებდ, მესულთანზედ. ერთსაც და მეორესაც დიდი გაცლენა და მნიშვნელობა აქვთ ხალხის ცხოვრებაში და პირ-ვა-პირი დამოკიდებულება ხატობან.

ხატმა რომ „ბატონობა“ გასწიოს, რასაკვირველია, საჭიროა ისეთი კაცი, რომელმაც „უმას“ (თემს, სოფელს) ბატონის სურვილი გადასცეს, ამ ნაირი კაცი ქადაგია. ქადაგი წმინდაა, ხატის მოსამსახურეა. არსებითი ხასიათი ქადაგობისა იმაში მდვომარეობს, რომ ქადაგი, ხატობის დროს, თითონ გაქადაგდება ხატისაგან.—ქადაგის დაქენება ხატის საქმეა და ამ საქმეზედ სხვას ხელი არ მიუწვდება. უშეტესად, ქადაგი ახალ-წლის დილით უნდა დაისევას (ახალ-წელიწადი, „წელწლობა“ დიდი ხატობაა). ქადაგად დამხადებული ცახცახებს, გონებას ჰქარგავს, ჰყვირის, უთავბოლოდ სიტყვება იტყვის,—ხალხს უნდა აჩვენოს, ხატმა დამოქირაო.

იმის მოქმედებაში იხატება ყველაფერი ის, რაც კი ხალხს შიშს და კრძალვას უნერგავს. მაგ., სოფელ არდოტში ახალგაზრდა ქადაგი-ქალი ღამე გაიქცევა წყალზედ, რაც უნდა ცივი ზამთარი იყოს, წაინც წყალში ჩავარდება და იქ ქადაგობს. რასაკვირველია, ქადაგის სახელი რომ დამსახუროს კაცმა თუ ქაღმა, დიდი უნარი და მოზნახებაა საჭირო. ხალხი სტყუვდება, მაგრამ ადვილად კი არა. ხალხის აწრით, ზოგი ქალი „ქუთით გამოიკა“, „გადიფერხნება“, წარა-მარედ ქადაგობს. ამნაირს ქადაგს დასციინიან, კარგი კაცი ამას ცოლად არ შეირთავს. უქმრო, ახალ გაზრდა ქაღებში ქადაგობას სურვილი ხაზირია, მაგრამ ხალხი კი მათ იშვიითად ენდობა, რაღვანაც მათ „გაგება არა აქვთ“; „ხატი იქერსო“, „აწვალებსო“—ამაზ დ იტყვიან. მოზტეებული კაცი თუ ქალი უფრო კარგად ქადაგობს. მასუბებს კარგს ილღევა.

რა არის ქადაგის მოვალეობა?—ქადაგი ივებს ყველა უბედურებას და ავადობას, რაც ხატისაგან მოხდება, გებულობა ავადობის მიზეზს, პასუხს იძლევა, ხატს ვინა ჰსურს ხუცად, დეკანოზად; რა ხარჯს ან სასახურს თხოულობს სოფლისაგან, —საკლავს, სათელს; ჯალაბობას ატყობინებს — შენ ესა-და-ეს სამსახური გაკლია ხატისაო.

ხევსურის წარმოდგენილი აქვს, რომ ყოველი უბედურება, რომელიც თავს დაატყდება სოფელს თუ კერძო კაცს, უთუოდ ხატის ბრალია და ამისათვის ხალხი მიზეზის გასაკვებათ ქადაგს მიჰმართავს ხოლმე. ხატობას ქადაგი თითონ არ იქადაგებს, თუ სოფელმა არა სთხოვია, ავადის პატრონმა არ მიჰმართა. ხშირად ქადაგს სხვა მოვალეობაცა აქვს. სოფ. ხახაბოში, მაგ., ქადაგი მედროშეც არის და დროსა ხომ ისეთი წმინდა რამეა, რომ უბრალო კაცი ახლო ვერ მიეკარება, თითხაც ვერ შეახებს.

რაც უნდა იყოს, მაინც ქადაგი-ქალი უწმინდურია, როცა იგი „კარს გამოვია“, როცა „ბოსელშია“, „სამრევლოშია“. ამ უწმინდურობას დროს ქადაგს-ქალს ხუცი, დეკანოზი „არ ასჩამდებინს“, ხმას არ გასცემს. რააკვირველია, მაშინ ქადაგობაც არ შეუძლიან ქალსა.

ქადაგს ბევრითა ჰგავს ნესულთანე. მესულთანე უბეველად დედა-კაცი უნდა იყოს, სულ ერთია მოხუცებული თუ ახალგაზრდა (მ—9 წლის ნაკლებ არ შეიძლება). „სულში წასვლა“ სულთან ლაპარაკია. სულისაგან მესულთანე იტყობს სოფელში რაც ცუდი რამე მოხდება—სიკვდილი, ავადობა. თუმცა, ხალხის შეხედულობით, ეს ასეა, მაგრამ სახალხოდ მესულთანე მაინც ვერ იტყვის, ესა-და-ეს მოკვდებაო; სულისა ემინიან, ცუდი მამივა, რომ ვსთქვაო. ზოგჯერ კი იტყვის ჯალაბობაში ამა-და-აიზნედ სულეები ცოტად შელაპარაკენო, სულებთან დაეინახე, მხარზედ ხელი ეკიდათ და თან მიჰყვანდათ სისხლში გასერილიო. „სულში წასვლა“ უფრო ემარჯვება მესულთანეს, როცა რომელსამე ჯალაბობაში ერთის წლის მკვდარია და მკვდრის ტალავარს დასტირის ჯალაბობა.

საყურადღებოა აგრეთვე როგორ მოხდება ხოლმე „სულში წასვლა“. „სულში წასვლის“ დროს მესულთანე სახლში მიწაზედ ღაწვება, მიიძინებს, ფერი წაუვა, თავს მოამკვდარუნებს და რაღაცას ბუბუბუტებს—სულებს ელაპარაკება.. „სულში წასვლა“ სახლში მოხდება ხოლმე და ხატობას არ შეიძლება. ალბად იმითომ, რომ მესულთანე ქალია და ქალს ისეთი ახლო კავშირი არა აქვს ხატთან, როგორც კაცს. როცა ხევსურს ერთი-ორის წლის

ბალლი ავად გაუხდება, მესულთანეს მიჰმარაოებს და იგი გაივებს ამა-და-ამ სულისაგან არის ავად და იმ სულის სახელი უნდა დაერქვასო. სამის წლის იქით ბაღს „სახელი აღარ აქვს“ არც სულისაგან და არც სხვა მიზეზისა გამო. ამისათვის დიდხნისა მესულთანე ავადობის მიზეზს ვერ ვაუკებს. მაშინ ქადაგია საჩირო. მესულთანეს სხვა მოვალეობაცა აქვს—„სახელის დადება“. „სახელის დადება“ ისაა, როცა ჯალაბობა რომლისაზე მკვდრის სულს კარგ საჭეულს უშვებენ.

მესულთანეც წინდა უნდა იყოს; საკლავს უნდა უკლაოდეს ხატს, წელიწადში ორ-სამს. ხალხის აზრით,—მესულთანე კარგის ქუჩის პატრონია, სიტყვაც კარგი აქვს. კიდევ ამიტომ სულებს ელაპარაკება და სოფელიც ჰლამობს „მისი გული იკრძოს“. თუკაც „სულში წასვლისათვის“ ეს კარგის ქუჩის და სიტყვის პატრონი არაფერს იღებს, მაგრამ პატივი კი დიდი აქვს. ცუდად არავინ აქძრახებინს. როცა რიგობაა, მღვდროვნებში პირველი ადგილი უჭირავს. თავსა ჰზის, სახელი თუ საქმელი უხვად მისდის სუფრახედ, არაყს სახლშიაც ვაატანენ და სხვ. ქადაგსაც ასეთი პაუივი აქვს—იგი სმამაში თავს დაჯდების, დეკანოზებთან, უფროსებთან: „დასავსებული თასი მიეცემის, ლუდი მეტობით ერგების“.

როცა ხევსურეთში მოგზაურობთ და აკვირდებით იქაურს მინაურ ცხოვრებას, ერთი ჩვეულება უნებლიედ იზიდავს თქვენს ყურადღებას. ეს ჩვეულება ბოსლობაა და იმით არის შესანიშნავი, რომ იგი განსაზღვრავს ქალის მდგომარეობას, გვიჩვენებს მის დამცირებას. ბოსელი (ეგრეთვე სამრევლო) პატარა სადგურია, სადაც მხოლოდ ქალი სცხოვრობს მშობიარობისა და დედათ-რიგის დროს. ბოსელი ცოტა მოშორებით არის სახლზედ და რადგანაც „ნაბოსლარი“, ხევსურის აზრით, უწმინდურია, თვით ბოსელიც უწმინდურ სადგურად ითვლება.—როცა ბოსელში ქალია, მას უბრალო კაცი ახლოს ვერ მიეკარება და „ხატის კაცი“ ხომ შორიდაც ერიდება. ხშირად ბოსელს ყოველ აქვს შემოვლებული, ალბად იმიტომ, რომ ბოსელს ადვილად არავინ მიეკაროს. საბოლოო და საცოდავი საწახვია ნაბოსლარი: ღაწე გამოეცტილა მარტოდ-მარტო ბოსელში, დღე კიდევ კარებთან, ან ბოსლის ბანზედ ჰყუნტია და აქეთ-იქით ნაღვლიანად გაიყურება. მას ყველა თვალს არიდებს, ყველა მძულვარებით ექცევა: ასე გასინჯეთ, ნაბოსლარის ხმის გაცემაც კი ცოდვია,—მშობიარე ნაბოსლარს, ორი კვირის განმავლობაში, არც კაცი და არც ქალი ხმას არ გასცენს, დეკანოზი ხომ ერთ თვესაც არ დაელაპარაკება! ეს ხმას გაუცემლობა კიდევ არაფერი, უბუდურება იმაშია, რომ მშობიარეს, რაც უნდა გაკირება მიადგეს, ქალიც ვერ

მიეკარება და თუ რომელიმე ქალი სასმელ-საჭმელს უზიდავს, ის ზოგჯერ ხომ ვერ შეევა, — ბანის სანათურიდან ჩაუსხამს რძეს, წყალს, ზიზლით მაწოდებს ქერის პურს, ბალახეულობას, რომელსაც ხევსურეთში პურის მაგივრად ჰხმარობენ (ქიძა, ქეკარა, ლაგი, წეროხელა, დიცი, შიბუ).

საკუთარს ბალსაც აკრძალული აქვს ნაბოსლარ დედასთან მისვლა; საბრალო ირსებას მხოლოდ ძუძუ-მწოვარა ჰყავს ბოსელში და იმაზედ იქარებებს დარდას და ნალეულსა. ღამე ნაბოსლარის თავის დანებება, რასაკვირველია, საშიშარია. ხევსურს ჰქვამს, რომ ეშმაკი ემტერება ახლად შობილს და ამიტომ ბოსლის ბანზედ ჩახმახ შემოყენებული თოფი ხელში უჭირავს, — ეშმაკი ბალს ველარ მოჰკლავსო... არა თუ მარტო ნაბოსლარი, ასე გასინჯეთ, ყოველივე მისი ტალავარი, საწოლი, ქურქელი, ერთის სიტყვით, ყველა იმისი ნივთი უწმინდურია. ამისათვის, როცა, ბოსლობის შემდეგ, ქალი ბრუნდება ოჯახში, იგი უნდა გაიბანოს, „მონა-ტალავარი“ (ტანი-სამოსი, რომელიც ბოსლობას აცვია) უნდა გარეცხოს, სამი-ოთხი დღე გაფენილი ჰქონდეს კარზედ და მერე ჩააცვას; უამბობდნენ „მონა-ტალავარის“ ჩაცმა არ შეიძლება.

საკვირველი კიდევ ისაა, რომ არა თუ მარტო ნაბოსლარი, იმისი ოჯახობაც კი უწმინდურად ითვლება. მშობიარობის დროს, ერთის თვის განმავლობაში, ჯალაბობა ხატში ვერ შეევა, — თეთრ-თეთრი წყვილი ოჯახისა უწმინდურია და ხატი არ იყაბულებს დანახვას. ამ უწმინდურობის მოშორება თუ გნებავთ, ოჯახის განათვლა მიჯცილებელს საჭიროებას შეადგენს და ეს კიდევ „ხატის კაცის“ ააქმეა. როცა შეიღის შობის შემდეგ ერთი ან ორი კვირა გაივლის, ხუცს საკლავი უნდა დააკვლევინონ, მაგრამ სახლში კი არა, სახლის ბანზედ და სისხლით სახლი უნდა ასხურებინონ („სანათლო“). ამით როდი თავდება ოჯახის განწმენვა. ოჯახში დაბრუნების დროს, ქალის „სათავნობა“ (ქალის კერძო საკუთრება) ან არა და, ჯალაბობის საქონლიდან შეორედ უნდა დაიკლას რამე საკლავი — ცხვარი, ბატკანი, ხბო (თხა არ შეიძლება, რადგანაც იგი „ეშმაკია“), სისხლი გაშში უნდა მოავროვონ და იმით ასხურონ ბოძები და კედლები, — მხოლოდ მაშინ განათლება საბოლოოდ სახლი, მხოლოდ მაშინ შეუძლიან დიაცს ოჯახში დაბრუნდეს და მისი სახლობა შეუჩივდეს ხატს.

სანამდე დედა არ გაიწმინდება, ბალლიც ბილწია, — მას დედის გარდა ვერაფერს მოუვლის, ხელში არაფერს აიყვანს. და არა თუ ბალლი, იმისი აყვანი, ხოქიქიც კი უწმინდურად მიაჩნიათ და ოჯახში დაბრუნების დროს უნდა გარეცხონ, გაასუფთაონ.

შესანიშნავია კიდევ ის ჩვეულება, რომ თუმცა ბოსელი უწმინდურ ადგილად ითვლება. მაგრამ თვით მშობიარობა უფრო დიდ უწმინდურებაა, ისე, რომ დიაცს ნება არა აქვს ბოსელში მოილოცინოს, — ქალმა შეილი სოფლის გარეთ უნდა შობოს ამ შემთხვევითის საგანგებოდ გაკეთებულს ფაღრიალა თანჩატურში, ან არა და სანებზედ, სადაც სამი დღე-ღამე უნდა დაჰყოს; მერე კი შეუძლიან ბოსელში შევიდეს. სამი დღე-ღამე ზამთარში სანებზედ წოლა! აბა მკითხველო, დააკვირდი ამ ჩვეულებას.

ჩვენ ვსტკვით, რომ დღე-თარიგის დროსაც ქალი ბოსელში იმყოფება; მაშინ იგი მხოლოდ ერთი კვირა უნდა დარჩეს ამ უწმინდურ სადგურში, მაგრამ ქალი ისეთი უწმინდური როდია „რიგობის“ დროს, როგორც ლოკინობაზედ. კიდევ ამიტომ რიგობის დროს ნაბოსლარს ელაპარაკებიან, ემუხაფიებიან, ხმას არა სცევენ მხოლოდ დეკანოზები და სხვა ხატის კაცები.

სახოგადოდ, რომ ითქვას, ხატი და ხატია კაცები მეტად ხასტიკად სჯიან და ზრახვენ ნაბოსლარს. იგი ხატისა და მის მსახურთა თვალში შეუწყნარებელია, განხორციელებული ბიჭიერებაა. მაგ., რიგობის დროს ნაბოსლარს ნება აქვს საოჯახო საქმეზედ გავიდეს, მუშაობს კიდევ, თუმცა სხვების ახლო კი არა; მაგრამ, როცა ხატის სამუშაო საქმეა, ხატის მამულში ვერ გაივლის, სახარო საქმეს ვერ გააკეთებს. ხატობასაც კი მღვდლოვნები ხატს ახლოს ვერ მიუკარებიან და შორიდან ეყვდებიან მარისხანე „ბატონს“. დიდ ხატობას ჩვეულებრივი ნაღმობაც კი აკრძალული აქვთ, — მხოლოდ ლუდს წესმენ, მაგრამ პერის საქმელად ხატში ვერ დარჩებიან, სახლებში უნდა წავიდნენ. ეს ჩვეულება იმით უფრო შესანიშნავია, რომ ხატობაა ეოჯად-ერთი დრო, როდესაც ბევსური დიდის ამით ნადიბობს.

მარტო ამითი როდი თავდება ქალის დამცირება, მარტო ბოსლობის და მშობიარობის დროს როდია დიაცი უწმინდური. ხეესურის აზრით, თვით კაცობრივი ქმრისა ცოლთან სამარცხვინო საქმე, უწმინდურობაა. მაგ., „ნაჯალბარი“ კაცი (ქალთან წოლილი), თუ დაწოლის შემდეგ სამი დღე არ გასულა, „საქებაში“ (სალუდე) რომ შევიდეს, (საქება ხატის შენობა და მამასადამე წმინდა სადგური) „კეზ“ ვერ გასცილდება, უწმინდურიაო. („კეზი“ შეთანხმავ-ხეა კერში). სათაკლოდ მიაჩნია ბევსურს, თუ სამსა და ოთხს წელზედ ადრე, შემდეგ ცოლის შერათვისა, შეილი მიეცა, — სარცხვინო ღირ არ არის, რად „გასწირეო“, უკიფინებენ მეგობრები. თვით სქესობრივს კაცობრივში ამჟამად იხატება ბევსურის შეგებულობა

ცოლხედ. იგი ცოლს როდი ეალერსება, როდი უღვიძებს საყვარელს, როცა ცოლთან სურს დაწოლა, არა, — ცოლს ეპარება, ებრძოლება და ისე იმორჩილებს გრძნობის დასაკმაყოფილებლად.

ერთად წოლა ცოლ-ქმრობაში ხომ იშვიათი საქმეა. დიად, ხევსურის დიაცი ტრფობის საგანი არც არის და არც ყოფილა; ეწმეკებში შეჩრილმა* (ეს სიტყვა ხევსურ ქალს პირზედ აკერია) იცის მხოლოდ შრომა და მორჩილება, მის სიცოცხლეში გრძნობას და აღტაცებას თითქმის სრულიად ადგილი არა აქვს. ჩვენ დაგვარწმუნეს, რომ ბოლოს დროს ბოსლობა პირუანდელს თავის ხასიათს ჰკარგავსო. — ხშირად ქალი განგებ ამბობს, ბოსლობის დრო მამივიდაო და ბოსელში მიბრის, სადაც ღამე სატრუფოს ჩაჰკვრია გულშიო. რაც უნდა იყოს. მაინც, ხეისურული მანდილოსანი თავის პატიოსნებით და ზნეობრივის სიწმინდით მეტად მალა სდგას, — აქ როსკიპობა იშვიათი მოვლენაა. აქ უნამუსობას ქალი ვერ აიტანს და ხშირად გაუპატიურებული ქალი თავს ჩამოიჩინოს ხოლმე. ეხლა(; ასეთი დიდი პატივი აქვს აქ ძველებურს მანდილს!

ბოსლობა, რასაკვირველია ცუდი, მანებელი ჩვეულებაა და იგი ამცირებს ქალის ღირსებას. აქ საყურადღებო ისაა, რომ ამ ჩვეულებას საფუძვლად რელიგიური აზრი აქვს, — ხევსურს ნაბოსლარი ქალი თუ უწმინდურ არსებად მიაჩნია, მარტო იმიტომ, რომ ასე უბრძანებს ხატი; სხვა საბუთი ვერ წარმოუდგენია. თუ ბოსლობა მოვსპეტ, ხატი ავად გაგვხდისო, დაგვაბამეებსო და სხვა ამისთანები — აი რისა ეშინიან ხევსურს. „ხატის კაცები“ ყოველ ნაბიჯზედ ღრმად უნერგავენ ხალხს გულში ამ შიშს და ამისათვის ბოსელი ისეთი მაგარი ციხეა, რომელსაც თვით ძლიერი იერიშიც ვერ შეარყევს. და ეს რომ ასეა, მტკიცდება, სხვათა შორის, იმიტაც, რომ პირ იქითელ ხეისურებს, თუმცა მოყვრული დამოკიდებულება აქვთ ქისტებთან (მაგ., სოფ. მუცოში, სადაც ქისტები და ხევსურები ერთად სცხოვრობენ), მაგრამ ბოსლობას თავს არ ანებებენ. — ქისტებმა ხომ ბოსლობა სრულებით არ იციან.

რასაკვირველია, ქალის დამცირების მიზეზი მარტო რელიგიური შეხედულება არ არის. აქ საზოგადო მიზეზიც არის და ეს მიზეზი თითქმის ყველა ხალხის ცხოვრებაში ერთ-გვარად მოქმედობს, მაგრად ზოგს ისეთს ჩვეულებას ვპოულობთ ხევსურეთში, რომლის ახსნა საზოგადო მიზეზით, ვგონებთ, არ შეიძლება.

ასეთია ის ჩვეულება, რომ ქალი ცხენზედ ვერ შეჯდება. როცა ხევსურს გზაში თან მისდევს მღვდლოვანი, სულ ერთია ახალ გაზრდა ცოლია ეს უკანასკნელი, თუ ღრმად მოხუცებული დედა მამროვანი არხინად ცხენზედ ზის და მღვდლოვანი კი ქვეითი მისდევს, — საბრალოს, წელში დახრილს და დატვირთულს ცხენი! კულზე უკიდია ხელი და ისე მიეშურება აღმართს გზაზედ. რაღა? — ხევსურის აზრით, სირცხვილია ქალი ცხენზედ იჯდეს და კაცი უხებით მისდევდეს, — კაცს ეს არ შეჰფერის, კაცისათვის სირცხვილია დიაცს ემაახუროსო... დიად, ხევსურს თავისებურად სწამს ე-ფ-კაცის ღიდება და პატივი, მამროვანის თავისუფლება. იგი მეტად აშპარტავენებს, — რომ ძის სამშობლოში „ბატონი ვერ იხეირებს“ და ესლაც სიამაყით ზღერის:

ხევსურეთშია, ბატონო,
ვერ იზამ ერისთობასა,
გაგიწვრილდების კისერი,
ვერ შესძლებ ქვეითობასა.

მაგრამ საქმე იმაშია, რომ თავისუფლება სულ თითონ დაუნარჩუნებია და მღვდლოვანისათვის კი მონობა და შრომა ურგუნებია წილად.

ბართლაც-და, აქ ქალი შრომის მონაა, ეკონომიური ძალაა და სხვა არაფერი. ხევსურის აზრით, ცოლს ყოველ დროს გააგდებს ქმარი, თუ დიაცი კარგად ვერ მუშაობს, კარგად ვერ ირჯება. აგდებენ კიდევ, თუნდაც ჯვარ-დაწვრილიც იყოს და არა მარტო „კერპულად“ შერთული. კიდევ კარგი, რომ ხევსურის ეკონომიური ცხოვრება მეტად მარტივია, მ.სი მოთხოვნილება მცირეობა, თორემ ეს საბრალო არსება, მმ მედ „დატვირთული დიაცი“, სწორედ რომ გაიქვლიტებოდა ტვირთისაგან. კიდევ არაფერი, რომ ცოლ-ქმრობაში დიაცს რაიმე შეება და სიყვარული აძინეყებდეს. მაგრამ საქვეც ის არის, რომ ხევსური სრულებით არ არის რომანტიკურის ხასიათისა, იდეალური არა სწამს-რა, ესტეტიკისა არა ესმის-რა, თუმცა მისი დიაცი თავისი სილამაზით ჰხიბლავს უცხოელის გულს.

გიკვირს, განცვიფრებული ხარ, როცა ხევსურის ქორწილს აკვირდები, მის აქაურ ცოლ-ქმართა ცხოვრებას უფიქრდები, — ქორწილის პირველსავე დღეს დიაცმა თავი უნდა გამოიჩინოს იმით, რომ თავის ხელით საქონლის ნებვი გადაჰყაროს, ზურგით „ტვირთი“ მოიტანოს, სახლს კარგად მოუაროს. მხიარულება, სიამაყენება, რომელიც მას შეჰფერის „მიჯნურობის დღეს“ მას აკრძალული

აქვს, თამაშობაც კი არ შეუძლიან, რადგანაც ხევსურის შეხედულობით ქორწილში პატარძლის თამაში სირცხვილია. „შუშპრობა არ შეიძლების“.

როგორც ვსთქვით. ქალი შრომის ზონაა და ეს მონობა კიდევ იმაში მდგომარეობს, რომ ყოველ-გვარი საქმე, საშინაო თუ საგარეო, მასა აქვს თავს შემოხვეული. ოჯახში ხო! ყველა საქმეს ქალი აკეთებს—უვლის ოჯახს, ტანსაცმელს, ტალავარს უზრუნველს ყველას და სხვ. ოჯახის გარედაც კაცს გვერდით უდგია და ყველაფერში კშველის—მკაში, ლეწვაში. ტვირთის ზიდვა (შეშის ზურგით მოტანა, რომელიც ხევსურეთში სამძიმო საქმეა) უფრო ქალის ხელობაა, ვიდრე კაცისა. ერთი სიტყვით, თავის პირდაპირის საქმის გარდა, ქალი იმასაც საქმობს, რაც სხვაგან კაცის მოვალეობაა. ამის გამო, ქალიც ის არის, ვინც ბერსა შრომობს. და როდესაც ხევსური აფასებს ქალს, ხელ-მძღვანელობს შრომის რაოდენობით და თითქმის სხვა არაფრით.

ღიალ, ქალია აქ რაც არის და თითქმის მთელი აელადიდება ხევსურისა მასზედ არის დამოკიდებული. ქალების შორის საქმის განაწილება, შრომის განყოფილება და სახლის ს აქვს მიწოდებითი და რადგანაც დიასახლისობას ხევსურის შინაურს ცხოვრებაში საპატრიო აღვლი უქირავს, ამიტომ მასზედ უნდა შივარჩეოთ მითხველის კურადლება. საოჯახო ცხოვრებას წესი ექირვება და ამ წესის წარმომადგენელი დიასახლისია. დიასახლისობა დედამთილს ეკუთვნის და თუ ოჯახში დედამთილი არ არის ან თუ არის და ღრმად მოხუცებულია, მაშინ უუროსს ქალსა რჩება ეს მოვალეობა. თვით მოვალეობა იმაში მდგომარეობს, რომ ყველა საოჯახო, ქალის შესახები საქმე დიასახლისს უნდა ეკითხოს. რაც კი რამე გასამეტებელია ოჯახში და გასაყიდი (ყველი, ერბო, ძროხა, მატყლი და სხვ.), რაც კი საქირთა სტუმრის დასახვედრად, შინ დასაყლაყად, დიასახლისის უნებურად არ შეიძლება.

ამას ისიც უნდა დაეუპატოთ, რომ დიასახლისი ჩხუბის და უსიამოვნობის დროს, რალებს და ოჯახის ქალებს ძამართლებს, სტუქსავს, უჯავრდება, მათ ზნეობას თვალყურს ადევნებს; თუ რომელიმე რძალმა ურჩობა გაუწია, იმის ქმარს ეტყვის და გაავდებინებს. რასაკვირველია, ოჯახის გამგეობას მოცლა უნდა და ამიტომ დიასახლისი განთავისუფლებულია სხვა გვარ საქმისაგან, — იგი მხოლოდ საოჯახო წესის დარაჯია. რაკი დიასახლისის საოჯახო ძალა ხელთ უპყრია, პატივისცემაც არ აკლოა, — ყველა ემორჩილება, ყველაფერი იმის სურვილისამებრ ჰკეთდება და უამისოვ

ხომ არც წესი იქნებოდა ოჯახში. მაგრამ ოჯახში საკაცო საქმე-
ებიც არის. ამისათვის დიასახლისს გვერდით უფგია ოჯახის უფ-
როსი, რომელსაც ხელი მიუწვდება მხოლოდ მამროელებზედ, მათ
შორის წესის დაცვაზედ.

ზემოთქმულიდან მკითხველმა იცის, რომ ხეცურულს თემობას
აშკარად ეტყობა სარწმუნოებრივი ხასიათი და მიმართულება. მაგ-
რამ მარტო ამ ხასიათით და მიმართულებით როდი განისაზღვრება
თემობა; ეს უკანაქნელი იურიდიული კავშირიც არის. თემობას,
როგორც იურიდიულს კავშირს, თავისი საკუთარი შინაგანი ბუნ-
ება და გარეგანი აგებულება აქვს. შინაგანი ბუნება ამ
კავშირისა ისაა, რომ თითოეული პირი რომელსავე თემს ეკუთვნის
და ყოველ შემთხვევაში ემორჩილება სათემო რჯულს, ჩვეულებას.
ერვც უარპყოფს ამ სათემო რჯულ ჩვეულებას, იგი „მოიკვეთების“,
თემიდან გაიძეება. ეს „მოკვეთა“ დიდი უბედურებაა და ძნელად
ასატანი კერძო კაცისათვის. გარეგანი აგებულება თემობისა იმაში
მდგომარეობს — თუ რა ღონისძიებას და საშუალებას მიმართავს
ხოლომ თემი სათემო რჯულის და ჩვეულების დასაცველად. ერთის
სიტყვით, თემობის შინაგანი ბუნება თვით რჯული და ჩვეულებაა,
ხოლო გარეგანი აგებულება ამ რჯულისა და ჩვეულებისა წარმოებას
წეადგენს.

რადგანაც სათემო კავშირს დიდი გავლენა აქვს ხეცურის
ცხოვრებაზედ და კერძოდ მის ოჯახობაზედ, ამიტომ შერი არ იქ-
ნება მკითხველებს მოველაპარაკოთ აქაურ საოჯახო რჯულ-ჩვეულე-
ბაზედ.

თემობა რთული და დიდი კავშირია. ამ დიდს კავშირს გვერ-
დით უდგია მცირედი კავშირი — ოჯახობა. მაგრამ, რადგანაც თე-
მობა უპირატესი კავშირია, ამიტომ ოჯახი თითქმის ყველაფერში
თემობას ემორჩილება. ეს ცხადად ჩანს ოჯახის დასაწყისისაგან.

სათემო რჯული ბრძანებს, რომ კაცს ნება არა აქვს თავისი
თემის ქალი მოიტაცოს და ცოლად შეირთოსო. ვსთქვათ, მოიტაცა
და შეირთო, მაინ? — მომტაცებელი თემის მოღალატეა და უნდა
„მოიკვეთოს“, — მას კაცებში არ გაურევენ, ხატში არ მიუშვებენ;
აღე გასინჯეთ, იმის საქონელიც კი ცალკე სძოვს და სასოფლო ნა-
ხირში ვერ გაერევა. ამგვარი „მოკვეთილი“ სწორედ რომ უბედუ-
რი არსებაა, მას არა თუ მარტო თავისი, სხვა თემიც მძულვარებით
უტყერის და საქმით თუ არა, სიტყვით მაინც სდევნის. რასაკვირვე-
ლია, „მოკვეთილის“ შერიგებაც შეიძლება. ამისთვის საჭიროა, რომ
„მოკვეთილმა“ სათემო სალოცავს, „ხატს“ ერთი ქვაბი და ვერცხ-

ხლის თასი შესწიროს, დაუკლას მსხვერპლად ხარი და ლუდი გამო-
უხადოს. მაგრამ რაც უნდა იყოს, მაინც ძნელი და მძიმე დანაშაუ-
ლებია თავის თემის ქალის მოტაცება და თუმცა შერიგებაც მოხ-
დეს, მომტაცებელი ათვალწუნებულია.

მოტაცებით ცოლის შერთვა ეხლაც ხშირად ჰხდება ხევსურეთ-
ში, თუმცა-კი ეს ჩვეულება ნელ-ნელა ჰკარგავს თავის პირვანდელს
ძალას. თვით მოტაცების ხასიათიც იცვლება. მკითხველს უეჭველია,
ეკოდინება, რომ მოტაცებით ცოლის შერთვა ორ-გვარია—ძალად
მოტაცება და თანამობით მოტაცება. ეს უკანასკნელი ფორმა იმაში
მდგომარეობს, რომ ქალი თანახმაა კაცს გაჰყვეს, მხოლოდ კაცმა
სხვების დასანახაჲიდ და ქალის პატივის დასაცველად ქალი მაინც
უნდა მოიტაცოს. ქალი, რასაკვირველია, არა ძალობს, არ ეურჩება
მომტაცებელს და თვით მოტაცებაც ცარიელი ფორმაა და სხვა
არაფერი. აი სწორედ ეს ფორმა მოტაცებისა არსებობს ხევსურეთ-
ში, თუმცა იშვიათად ძალად მოტაცებაც მოხდება ხოლმე. მაგრამ
ძალად მოტაცებას უეჭველად თან როდი მოსდევს ცოლად შერთვა,
— ქალს უნდა დაეკითხონ, ჰსურს ცოლად ყოფნა, თუ არა. ვინიცო-
ბაა, ქალმა უარი სთქვა, მაშინ დეღ-მამის სახლში დაბრუნებენ.

საკვირველი და საყურადღებოა, რომ საქმრომ მოტაცებული
ქალი თუ გააუპატიურა, პასუხს არ აგებს. მის მონათესავეს ჯარი-
მას არ უხდის. ძველს, უწინდელს დროს მოტაცებას ხომ უფრო
სხვა ხასიათი ჰქონდა: მომტაცებლის ვაჟ-კაცის დაწუნება დიდი
სირცხვილი იყო, ქალის სახლობას დაწუნებულისათვის თექვსმეტი
ძროხა უნდა მიეცა, თუ არა და, ქალი სულ არ უნდა ვათხოვებუ-
ლიყო. ეხლა ეს ჩვეულება მოისპოა. რასაკვირველია, ჩვეულებრივი
მოტაცება შეიძლება მხოლოდ უქრო ქალისა, დაუნიშნავისა. ქმრია-
ნის ქალის მოტაცება დიდი დანაშაულებია და ჩვეულების ძალით
აქ დანაშაულებისათვის სიკვდილია გაჩენილი, — შეურაცხყოფილი
ოჯახი, თემი ცოცხალს არ ამყოვებს დამნაშავეს. რადგანაც და-
ნიშნავს საეღიდებულო პირობაა, რადგანაც დანიშნული ქალიც,
ცოტად თუ ბევრად, საქმროსა, ამიტომ იმის მოტაცებისათვის
ჯარიმაა დადებული:

მაკრამ, რაც უნდა იყოს, ხევსურის შეხედულებით, მოტაცება
მაინც დანაშაულობაა და დამნაშავეს შერიგება ეპირება; თუ ეს შერი-
გება არ მოხდა, ქალის მოტაცება ძალას ჰკარგავს, მოტაცებულის ქა-
ლის ცოლად ყოფნა არ შეიძლება. შერიგებას „ბანზედ შეხტო-
მას“ ეძახიან. რაში მდგომარეობს ეს „ბანზედ შეხტომა“? — ჯერ
აქ ის უნდა შევნიშნოთ, რომ ქალის მამისათვის დიდი სირცხვი-

ლია „ბანზედ შეხტომა“. ბანზედ შეხტომის ნება აქვთ მოტაცებულის ქალია ძმას, ბიძაშვილებს და მის მეზობლებს. „ბანზედ შემხტარნი“ რომტაცებელის კაცის სახლის ბანს თავს არ დაბანებენ. თუ იმათ დამნაშავე ოჯახი არ შეურიგდა. ამ შერიგებისათვის საჭიროა, რომ დამნაშავემ საკლავი დაჰკლას, სამ-ჩარექიანი ქვაბი და წლისა და ან ორი წლის კურატი მისცეს ბანზედ მჯდომიარებს. „შემხტარნი“ მაშინ ჩამხტებიან ბანიდამ და შერიგდება ამით თავდება.

ვინციობაა, დამნაშავე სახლობა ბანზედ შეხტომილებს არ შეურიგდა, მაშინ ამ უკანასკნელებს ნება აქვთ მოტაცებული ქალი თან წიყვანონ, — დიდ ხნობით ბანზედ ხტომით და იქ ჯდომით ხომ არა გამოვადრავ. მაგრამ ისიც შეიძლება, რომ დამნაშავე სახლობამ ბანზედ შემხტარნი არ დააკმაყოფილოს და არც მოტაცებული ქალი გაჰყვეს: ქალმა სთქვას — „აქ მინდა ვიყუევო“.

მაშინ მოტაცებული ქალი „მეეკვეთების“, ერთი წლის განმავლობაში მამის სახლს ვერ იხილავს, იქ ფუხს ვერ დასდგამს. რაც უნდა იყოს, შეურიგებლად მოტაცება არ გათავდება. მომტაცებელმა საკლავი უნდა დაჰკლას, ნადიმი გამართოს, კაცები შეუყენოს ქალის ოჯახს და შეურიგდეს. ბევრჯერ „ბანზედ შეხტომა“ საჭირო არ არის, უამისოდაც თავდება საქმე. როცა მოტაცებულის ქალის მონათესავენი და მეზობლები ბანზედ შესახტომლად გაემგზავრებიან და ამას შეიტყობენ დამნაშავის მეოჯახენი, იმის ბიძაშვილები, ბანზედ შესახტომლად დამზადებულებს გზაში მიიგებებიან, დაახვედრებენ საკლავს და ხვეწნა-ვედრებით შერიგებას სთხოვენ, — თქვენნი თავი გვსურსო, შეგვირიგდითო.

საკლავი გზაზედ უნდა დაიკლას („სიღმრთო“), მაგრამ მას ბანზედ შესახტომლად წასულნი არა სქამენ და სახლში დაბრუნდებიან. რადგანაც საკლავს ზედ მიაყოლებენ ხოლმე კურატს და ქვაბს, შეიძლება ესენი კი თან წაიღონ, თუმცა ხშირად მარტო საკლავის დაკლას სჯერდებიან, მეორე ან მესამე დღეს საქმროს ძმა და სხვა ახლო ნათესავეები მოტაცებულს ქალს მამის სახლში წაიყვანენ, საკლავს დაჰკლავენ და შერიგდებიან. ქალი მამის სახლში დარჩება, სანამ ქორწილის ვადა არ მოვა.

ქალის მოტაცება საოჯახო ცხოვრების უძველესი ფორმაა. „კერპული“ წესია და თუ ეხლაც ხევსური მოტაცებით ირთავს კოლს, ეს მოვლენა ამტკიცებს, რომ თვით ოჯახი ძველებურს წესზედ არის მოწყობილი. მაგრამ ამ „ძველებულოთან“ ახალსაც ფენი მოუყიდნია.

ჩვენ ვამბობთ მაჰანკლობაზედ, დანიშენაზედ. ერთიც და მეორეც გვერდით უდგია მოტაცებას. მაჰანკლობა ისაა, როცა

სანდო პირს დაევალებენ შუამავლობა გამიწიეო და ამ შუამავალს ნიშნად გაატანენ ერთს აბაზს, ან აბაზის ლირებულს რამე ნივთს. დანიშვნაც სულ უბრალოდ მოხდება ხოლმე. ნიშნად უბრალო ნივთის მიტანა იციან, უფრო აბზინდასი, სათითესი. ამ ნივთს თან შიამალებენ ერთ-ორს თუნც არაყს, ან არა და ერთს მანათს ფულს, მანათის ლირებულს ფარჩას. შემდეგ დანიშვნისა, დანიშნულების ოჯახთა შორის მკიდრო მოკერული კავშირი არსდება. საქაროს ძმამ ან დამ ყოველ ახალწელიწადს დანიშნულს უნდა მოუტანოს „ბედის კვერი“. მოყვრები ერთი ერთმანერთთან დაიარებიან და ძღვნად არაყი შიამკეთ.

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, დანიშვნას სავალდებულო ძალა აქვს და დანიშნულის სხვაზედ ვათხოვება, ან მისი მოტაცება დიდს დანაშაულობას შეადგენს. დანიშნულის გამთხოვებელი, მისი ძალად მომტაცებელი შეიძლება მოკლან კიდევ. თუ საქმე ჯარიმაზედ მივარდა, 16 — 30 ძროხაა ჯარიმად დანიშნული. ხევსურს დანიშნულის ვათხოვება, მისი მოტაცება დიდ სირცხვილად მიიჩნია და ეხლაც შევხედებით სხვადასხვა თემთა შორის შურის-ძიებას ამ დანაშაულობისა გამო. მკითხველი თითონაც ჰხედავს, რომ ხევსურეთში არ არსებობს ერთ-გვარი წესი ცოლის შერთვისა.

მოტაცების გარდა მაქანკლობაც იციან, დანიშვნაცა. მოტაცება უძველესი წესია და როგორც შევნიშნეთ, თან და-თან ძალას ჰკარგავს. მაგრამ რაც უნდა იყოს, თვითეულს წესს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს. — როგორც უნდა მოხდეს ცოლის შერთვა, ცოლქმრობა მაინც კავშირია. ხევსურს სულ ერთად მიიჩნია — „კერპულად“ შეირთავს ცოლს, თუ ქრისტიანულად. ის ამ ორ წესს შორის განსხვავებას არა ჰპოვებს და არა ჰპოვებს იმიტომ, რომ ხევსურის ოჯახი უფრო ეკონომიური კავშირია, ვიდრე ზნეობრივი, ეკლესიური. ცოლი ეკონომიური ძალაა, როგორც თვით მთელი ოჯახი. და სადაც ოჯახი ამ ნიადაგზე არის აღმოცენებული, იქ ხომ ზნეობრივი ძალა უპირატესობას უთმობს ეკონომიურს. კიდევ ამატომ ხევსურისათვის — „ჯვარდაწერილის“ ცოლის გაგდება ისეთივე ადვილი საქმეა, როგორც „კერპულად“ შერთულისა.

უმეტესად ცოლს აგდებენ რაიმე ეკონომიურის მოსაზრებისა და მიზეზისა გამო და თუმცა ხანდახან ხევსურს ნება აქვს „ლაზანი“ მოიყვანოს და პირველი ცოლი (რასაკვირველია, სილამაშით უფრო ნაკლები) გააგდოს, მაგრამ ეს იშვიათი ესთეტიური ცდელუტობაა და სხვა არაფერი. არ უნდა დაევიწყოთ ხევსურის ხასიათიც: ის მეტად ყაირათიანი და მომპირნე კაცია. ანას ზედ დაუმატეთ მისი მეტად ცოტას მომკეპი მამულ-ადგილი და ადვილად

დარწმუნდებით, რომ ხევსურს ოჯახობა უფრო ეკონომიურ კავშირად მიაჩნია და ცოლი კიდევ ეკონომიურ ძალად. ერთის სიტყვით, ხევსურის ოჯახობა ეკონომიურს საფუძველზედ არის აჯობული.

სხვათა შორის, აქ უნდა მოიძებნოს იმის მიზეზიც, რომ ქრისტიანობა თუმცა ებრძვის „კერპულს“ ოჯახს, მაგრამ აქ-მომდე მაინც „კერპობის“ ხელშია ბრძოლის ველი.

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, ოჯახი თქვამს ემორჩილება. რადგანაც მისი ნაწილია. ოჯახია შეურაცხყოფა თქვის შეურაცხყოფა. თემისა და ოჯახის ამგვარი დამოკიდებულება არის იმის მიზეზი, რომ ქალს მუარველობა არ აქვია და მისი მუარველია მთელი თემი, მისი ოჯახის მთელი გეარეულობა. ეს გარემოება დიდს შელავათს აძლევს ქალის არა სანატრელს მდგომარეობას. ქმარმა არ უნდა დაიფიქროს, რომ მის დიაცს თემი დასცქერის, დარაჯობა და თუ რამე ჩვეულების წინააღმდეგი დანაშაულობა ჩაიდინა დიაცის შესახებ, მაშინ პასუხი უნდა აგოს მფელს თემს.

ეს ხომ ადვილი საქმე არ არის, მეტადრე თუ დიაცის თემი ძლიერია. თითონ თემიც დიდს პატივსა სცემს ქალის მანდილსა. თუ თემი ქალის მუარველია, ქალის მანდილიც თემსა მუარველობს. მანდილს აქ დიდი ძალა აქვს. როცა რამე მიზეზისა გამო ორს თემს შუღლი აუტყდება და „დაშნებს“ (იარაღია) იშვილებენ, თუ არ მანდილი, მეშულენი ერთი-ერთმანერთს გასწყვეტდნენ, — ქალები ჩაერევიან ხოლმე შუღლში და მანდილებით ამველებენ მოჩხებრებს. მანდილის მოხდა ქალისაგან და შუღლის მოსპობა ერთი და იგივეა, — ასეთი დიდი ძალა აქვს ხევსურულ მანდილსა.

შუღლის დროს თვით ძლიერა თემიც კი ეზულს იღრეკს მანდილის წინ. თემის ძლიერება ხომ აქ მეტად საკრძობელია. თემის პატივი და დიდება მის ძლიერებაზედ არის დამყარებული, ხოლო ძლიერება თემის სიმრავლეა, — თუ თემი დიდია, ძლიერაც არის. ხშირად ეს ძლიერება მეტად სჩაგრავს სხვა თემს, მაგრამ საყურადღებოც ისაა, რომ ქალის მანდილს მაინც ემორჩილება. ემორჩილება იქ და მაშინ, სადაც და როცა ძალა მოსახმარებელია.

მანდილს ზედ უნდა დაურთოთ ქალის ხასიათიც. ხევსურის დიაცი მამაცია, სწოროდ ძე-ლომია; მის ყუეულ მოძრაობაში ამპარტავენება, თავის თვზედ მსასოებლობა იხატება; ის ისეთივე მრისხანია, როგორც ბუნება, რომელიც მას გარშემო არტყია. — მართალია, მანდილოსანი ხშირად უცხოელს თავს აბრალებს, — „ბეჩაფი ვარ“, მაგრამ ეს „ბეჩაობა“ ცარიელი სიტყვის მასალაა; მტკი-

ეც და მამაცური ხასიათი მანდილოსნისა ეწინააღმდეგებ ამ „ბეჩაეობას“. არც ვერცხანი წყნედულება უნდა დაივიწყოთ. მანდილოსნის ვარეგნობა სინაზეს, კეკლუცობას არ გინატავს, როგორც, მაგ., ვარეგნობა ფშაველის ქალისა, მაგრამ ახოვანება, გმირული სახის გამომეტყველება უნებლიედ იზიდავს აქვეყნს ყურადღებას.

ძლიერი ხასიათი და სულის სიამაყე ამჟამად იბატება მანდილოსნის სახეზედ. მას ცუდ-უბრალოდ, უმისეზოდ ვერას გაუბედავთ, თუნდაც რომ „დიდებული“ ბრძანდებოდეთ. ქალის შეურაცხყოფა აქ ადვილი საქმე ოოდია,—თითონ ქალი გაგცემთ პასუხს და მერწმუნეთ, რომ პასუხიც საკადრისი იქნება..

ხევსურულ ქორწილსაც ცხადად ეტყობა პროზაული ხასიათი. ასეც უნდა იყოს, რადგანაც ხევსურს მეტად ნაკლებად რგებია ის უმაღლესი ნიჭი, რომელსაც პოეტურს ნიქს ეძახიან. გულ დასურული, დაღვრემილი, დინჯი ხევსური სრულებით არა ჰგავს ხასიათით თავის მოძმეებს; აი თუნდა ფშაველებს, რომელნიც პოეტურის ნიჭით და მიმართულებით მართლაც რომ შესანიშნავნი არიან. ხევსური კი სულ სხვაა: იმის თვითვეულს მოქმედებაში უფრო აზრი ისატება, ვიდრე გრძობა, თუმცა უმეტრებისა გამო, თვით აზრსაც ძალა და ღონე აკლია. გრძობის სილატაკე ცხადად გებატებათ და შორს რომ არ წავიდეთ, ამას ქორწილის აღწერითაც დაგიმტკიცებთ.

ვერ ის უნდა შევნიშნოთ, რომ ხევსური მაგრე რიგად არ ეწყობა ეკლესიურს ქორწინებას და თუმცა ქრისტიანად რაცხს თავის თავსა, მაგრამ „კერპულს“ ცოლის შერთვას ამჯობინებს. რადგანაც „ხუცი“ ხევსურის მღვდელია, ამიტომ დაქორწილებაც იმის ხელობაა,—ქორწინების დროს იგი „ხუცობს“: ჰლოცავს ცოლქმარს, აკურთხებს პურს, საკლავს, ლუდს. ხევსურს აქამომდე ვერ შეუთვისებია ეკლესიური სწავლა-მოდღერება ქორწინებისა. ხევსურის აზრით, ქორწინება ცარიელი პირობაა და სხვა არაფერი; ეს რწმენა ძველ დროთა ნაშთია და ხევსური ხომ ყველა ძველს ჩვეულებას დიდს პატივს სცემს.

როგორც საქართველოს სხედასხვა ადგილას, აქაც მაყრიონი იციან. ცოლის მოსაყვანად საქმრო მაყრებს როდი გაჰზავენის, არა,—ის მარტო ორ მოხუცებულს კაცს, უფრო ნათესაეებს, გაუგზავნის ქალის ოჯახს და შეუთელის მზადა ვარ და საცოლო გამამიგზავნეთო. პატარძალს მაყრებად იმის სოფლელეები გამოაყვებიან და თითონ პატარძალი ამ კაცებს უმკველად ფეხით უნდა მისდევდეს; ცხენზედ შეჯდომა სირცხვილია.

როცა მაყრიონი ნეტის სოფელს მიუახლოვდება, მიევეჭბიან საქაროს სოფლები, ჭურჭლით არაყს დაახვედრებენ და სოიელში მიიპატიებენ. რაც შორს მიეგდებიან, ის უფრო დიდი პატივია. ამასთანავე მაყრიონს სხედასხეა ადგილას უნდა დაუხვდნენ არაყოთა. სოფელში მაყრებისათვის ცალკე ოთახია მომზადებული და პირველად ქალის მაყრიონი უნდა შევიდეს იმ ოთახში და მიიპატიოს. საქაროს სტუმრები, — სახლი ჩენიაო, რადგანაც ქალი მაგაეარეთ და სტუმრების დაპატიებაც ჩვენ უნდა გვეკითხებოდესო. სოფელში მისვლის უნაღვე პატარძალს ქალები შემოეხვევიან და სადილ უფრო მწვლა, იქ დასვამენ, რომ ქმარმა არ დაინახოს.

ხევსურეთში დიდი სირცხვილია, რომ ქმარმა პატარძალს თვალი მოჭრას. თითონ პატარძალი „უჩინარს“ კუთხეში ზის, ქმარს „ეწალებს“, „რცხვენის“. ქალები ცალკე არიან და კაცები კიდევ მარტო ქეივობენ. თუ სადმე ქეიფია, რასაკვირველია, კაცები ქეიფობენ — თანდურს უკრავენ, მღერაიან, თამაშობენ. ქალებს კი აზგეარობს. ან აკრძალული აქვთ, რადგანაც, ჩვეულების ძალით, მდებდროვანის შუშპრობა არ შეიძლება. პატარძალი ერთი ან ორი კვირა უნდა დარჩეს ქმრის სახლში და ამ დროის განმავლობაში ქმარს ვერ დაენახება, თუმცა კი სახლში საქმიანობს. ქმარმა არც კი იცის. სადა სწევს იმისი დიაცი. დიაცითან დაწოლა ხომ არას გზით არ შეიძლება. თუნდაც რომ ჩუმად მოხერხდეს, ბოზობაა და ბოზობა ხომ ხევსურის თვალში დიდს დანაშაულობას შეადგენს.

ერთისა ან ორი კვირის შემდეგ სიძეს მოუვლენ ქალის ოჯახიდან მოციქულები — ჩვენ ელა მზად ვართ, მოდიოთ და ქალი მომგვარევიოთ. ნეტის მაყრები გაჰყვებიან პატარძალს მამის სახლში, სადაც დამზადებულია საქორწილო ნადიმი. ქმარი თავის სახლში უნდა დარჩეს. ქალი მამის სახლში დაჰყოფს ხშირად ერთს წელიწადს ან ცოტა ნაკლებს და ამ დროს განმავლობაში სიძეს ვერ შეუძლიან თავისი ცოლი ნახოს; ასე გასინჯეთ, იმის სოფელშიაც კი ვერ გაიფლის. მხოლოდ ერთის მიზეზის გამო შეიძლება პატარძალი თავის ქმრის ოჯახში დარჩეს და მამის სახლში არ დაპრუნდეს, — ეს მაშინ, როცა ქმარი მარტო ხელია და სახლში მოქვლედი არაეინა ჰყავს. უამისოდ პატარძალი უეჭველად მამის ოჯახში უნდა წივიდეს და იქ უნდა მუშაობდეს, როცა ვადა გავა (ვადა გარიგებაზედ არის დამოკიდებული), ძმა ან სხვა ვინმე ახლო ნათესაეი ქალს წაიყვანს ქმრის სახლში.

თითონ ქმარი იმის წამოსაყვანად გავზაენის ერთს-ორს ახლო ნათესავს. ქალი წაიღებს თავის „სათაენოს“ (მხითევი), ტლაეარს და თეხით მიადგება ქმარს ოჯახში. მაშინ მაყოიონი საქირო არ

არის, მართო ხუციი საქირო. ხუცმა უნდა უყუროთხოს ცოლ-ქმარს ტაბლა (ერბო, ყველი, საკლაი არ შეიძლება), მარებში ძაფით გა-
დააბას (დაკაეშირების ნიშანი) და დედამთილმა კიდევ ცალკე ოთა-
ხი მოუშადაოს ძაფით გადაბმულებს. მაშინ ცოლ-ქმარი იკემებენ იმ
სიტკობებს, რომელიც „პირველ დამეს“ თან მოსდევს.

ჩვენ მოვიხსენიეთ ქალის „სათაენო“, მზითევი. საზოგადოდ
რომ ათქვას, ხევსურები ღარიბნი არიან და თუ სიღარიბეს ისე ეერა
პგრძნობენ, როცორც საქართველოს სხვა ადგილებში, ამას იმა-
ტომ, რომ მათი ცხოვრება მარტივია, მოთხოვნილება ნაკლები აქვთ
და გარდა ამისა ყველაფერს შინ აკეთებენ, სასყიდელი არა უნდაო
რა. ხევსურის სიმდიდრეს საქონელი შეადგენს. ქალსაც სათაენოდ
საქონელი ეძლევა. მამის ოჯახში პატიარაობისასავე მას მისცემენ ე-რის
სულს საქონელს—ცხვარს, თხას, ხბოს ან ძროხას და ეს გახლავთ
ქალის მზითევი. სათაენო საქონლის ნაშენი სულ ქალისაა და ოჯა-
ხი ვერ შეეხება. ამის მაგიერად ქალის ნაღვაწივი, იმის გათხოვე-
ბამდე მამის ოჯახსა რჩება.

ეს ნაღვაწივი კარგა თვალ-საჩინოა,—არ უნდა დავვიწყოთ, რომ
ხევსურელი ქალისთანა გაირჯული და მუშა-ქალი თითქმის არ შეიძ-
ლება საქართველოში; იმისი ხელ-საქმიანობა, შალის რთვა და ტა-
ლაერის შეკერვა საოცრად დაგრჩებათ; ამას ისიც დაუმატეთ, რომ
ოცის წლისსაზე ადრე ქალს არ გაათხოვებენ და მაშინ შეიტყობთ,—
თუ რა არის მამის ოჯახისათვის ქალის ნაღვაწივი. გათხოვების შე-
დეგაც სათაენო ქალის კერძო საკუთრებაა, თუქცა ნაშენ-მონაგება-
რი-კი ქმრის ოჯახს ეკუთვნის; სათაენო რომ დაიღუპოს, თუნდა
შემთხვევითაც, ქმრის ოჯახმა უნდა ააყენოს, ქალის ყოფნა არ შეიძ-
ლება, თუ თავისი საკუთრება არა აქვს.

არსებითი ხასიათი ქონებრივის დამოკიდებულებისა ცოლ-ქმარ-
თა შორის მდგომარეობს ქონების განცალკევებაში: ცოლსა და ქმარს
ერთმანეთის ქონებაზედ ხელი არ მიუწვდებათ, ისინი ერთი-
ერთმანეთის ქონებას ვერ დაისაკუთრებენ. თუმცა კი ზოგიერთა-
შემთხვევაში ქმარს უფლება აქვს სათაენო დახარჯოს, ისიც იმ პი-
რობით, რომ დახარჯული აუყენოს თავის დიაცსა. ცოლს-კი ქმრის
სიცოცხლეში არ შეუძლიან იმის ქონებას შეეხოს, მაგალითად, გა-
ყიდოს იმისი საქონელი, იარაღი და სხვა; მხოლოდ დაქვრივებულ
დიაცსა აქვს ამის ნება. ერთაზ-ერთი გარეულება სცელის კერძო სა-
კუთრების ხასიათს, ამ საკუთრებას საოჯახო საკუთრებად ხდის და
ეს გარეულება სიკვდილია: ქმარმა ცოლი თავის ხარჯით უნდა დამარ-
ხოს და აგრეთვე ცოლმაც თავისი სათაენო ქმრის დამარხვას უნდა
ღობხაროს, როცა ამ უქანასკნელს სამარხი არა რჩება.

თუ სადამდინ მიდის ხსენებული ქონებრივი განცალკევება, ჩანს იმით, რომ ქმარს არ შეუძლიან ცოლს აჩუქოს რამე თავის ქონები-
დამ. ეგრეთ წოდებულის ანდერძით გადაცემა ქონებისა ხომ არ შეიძ-
ლება, — ჩვეულებითმა სამართალმა ანდერძი სრულებით არ იცის
და მემკვიდრეობა კიდევ იმას თხოულობს, რომ ცოლ-ქმარს ერთი
ერთმანერთის ქონების მიღება არ შეუძლიანთ. ერთის სიტყვით, ეკრ-
ძო-საკუთრება მეტად სასტიკად არის განხორციელებული და სა-
თავნო სრულებით ცალკე ქონებაა, რომელსაც საოჯახო ქონებას-
თან საერთო არა აქვს რა.

სოკედილის შემდეგ ეს სათავნო ვაფი-შვილებს რჩება და ისი-
ნი იყოფენ თანასწორად; ქალს მარტო დედის ტალავარი ერგება,
სხვა არაფერი. ვინიცობაა, დიაცს არც ვაფიშვილი დარჩა და არც
ქალი, მაშინ სათავნო იმისია, რომელიც დიაცს მოუვლის და დამარ-
ბავს. ამ მოვლის და დამარბვის უფლება მხოლოდ ქმრის გვარუ-
ლობასა, იმის ნათესაობასა აქვს და სხვას არავის; რასაკვირველია.
სათაფროც ქმრის მონათესაეებს რჩება.

როგორც უკვე შევნიშნეთ, სათავნოს გარდა ქალს არა ერგე-
ბა რა მამის ქონებიდამ; სამკვიდრებელი, საოჯახო მამული ვაფი-შვი-
ლებისა და ქალს მასზედ ხელი არ მიუწვდება; როგორც ძელი ჩვე-
ნი სამართალი (ვახტანგის კანონი), ისე აქაური ჩვეულება უარ-კოფს
ქალის მემკვიდრეობას და როცა მამას ვაფი-შვილები არა ჰყავს, არც
ნათესაეები, მაშინ იმის ქონება სოფლისაა; თეცს აქ ხელი არა აქვს.

როგორც მკითხველმა იცის, ცოლის გავდებამ აქ, ხეესუ-
რეთში, ადვილი საქნია, თუმცა არც ამ საქმის ჩადენა შეიძლება უშიზე-
ზოდ. რასაკვირველია, ცოლსაც შეუძლიან ქმარს თავი დაანებოს, მაგ-
რამ ამ გვარი საქციელი კაცისათვის ღიდად სამარცხენო და სათაკი-
ლოა; ქალმა თავ-დანებებულს ქმარს პირობა უნდა მისცეს, რომ ის
სხვას არ მისთხოვდება, საუკუნოდ უმროდ დარჩება. ამას „ქეთილში
ჩასმას“ ეძახიან და თუ „ქეთილში ჩასმულმა“ გასტეხა პირობა, სიყე-
დილისაგან ვეღარა იხსნის რა; სხვა ბედი არც იმას მოეგის, რომე-
ლიც „ქეთილში ჩასმულს“ შეერთაყა, — იმსაც სოკედილის აჩრდი-
ლი განუშორებლად თან დასდევს. თუცა ეს ასეა, მაგრამ ქარი კი
მარტო „სამწუნობროთი“ და „ნამაშვრალით“ ათაეებს საქმეს გაგ-
დებულ ცოლთან.

რა არის მიზეზი ამ გავდებისა? — მიზეზი სხვადასხვაა: ცოლის
ბოზობა, რაიმე კუდი საქციელი, ჯგ., ჭურღობა, დასნეულება, გაუმრ-
ჯელობა, ზანდახან ლამაზის ქალის მოწონებაც. როგორც ჰხედავთ,
თითოეული ამ მიზეზთაგანი, ბოზობის გარდა, მსუბუქი მიზეზია და
თუ დასახლებულ მიზეზთა გამო ხეესუის ნება აქვს ცოლს თავი

დაანებოს, ეს მხოლოდ ქალის დაჩაგრულ მდგომარეობით აიხსნება და სხვა აწერიტ. ამ დაჩაგრულს მდგომარეობას სანუგეშო ნათელს ჰყენს ერთი მართლაც-და კარგი ჩვეულება: ხეესურეთში ორ-ცოლიანობა იშვიათი საქმეა და ამ იშვიათს საქვეს შესაწუნარებელი საბუთიც უნდა ჰქონდეს.

ხეესური მხოლოდ მაშინ მოიყვანს მეორე ცოლს, როცა პირველი ცოლი ავად-მოუთია, უშვილო და ან თუ მეშვილოსნეა, მარტო ქალები ეძლევა. უშვილო ცოლს, მარტო უშვილობის გამო, ქმრის ოჯახიდან ვერაფერს დაითხოვს და თუ ძალად გააგდეს, თექვსმეტი ძროხა უნდა მისცენ. მეორე ცოლის მოყვანა, რაც უნდა იყოს, სათაკილოა პირველის ცოლს ნათესაობისათვის და ამიტომ იმის მაშის ოჯახს ქაჩარმა ხუთი ძროხა ჯარიზად უნდა გადაუხაიოს.

ცოლის გაგდება, რასაკვირველია, ქალს სჩაგრავს, მაგრამ ეგრეთ წოდებული სამწუნობრო დიღეს შელავათს აძლევს ქალის არა-სანატოელს მდგომარეობას. „სამწუნობრო“ ჯარიზაა და ეს ჯარიზა კიდევ ადვილად გადასახადი როდია ლარბის ხეესურისათვის. სამწუნობროდ დაიდებულია თექვსმეტი ძროხა, ეს კიდევ არაფერი, — საქვე ისაა, რომ სამწუნობროს ზედ ერთვის „ნამაშერალი“. ეს უკანასკნელიც ჯარიზას მიაგავს, თუქცა კი თავისის ხასიათით ჯარიზისაგან განირჩევა. როცა ცოლს დიდხანს უცხოვრია ქმართან და ქმარი ითხოვს, აგდებს სახლიდან, მაშინ გაგდებულს ცოლს იმდენი ძროხა უნდა მისცეს, რამდენი წელიწადიც მას ქმართან დაუყვია, მხოლოდ პირველი და უკანასკნელი წელიწადი გამოირიცხება. მაგ., თუ ცოლმა რვა წელიწადი იცხოვრა ქმართან, „ნამაშერალში“ ექვსი ძროხა ერკება. ასეთს გონიერულს ჩვეულებას როგორც „ნამაშერალის“ დაწესებდა, ეკონომიური სიმაართლე მიუძღვის და ეს მით უფრო, რომ ხეესურის ქალი მეტად მშრომელი და გამრჯელი ქალია.

ხალხის უმზაკერო ლოგიკას ადვილად შეუგნია ქალის ეკონომიური ძალა და „ნამაშერალის“ დაწესებით ამ ძალისათვის პატივი უცია. „ნამაშერალი“ ხანგრძლივ ცხოვრებისათვის არის დადებული. ვინიცობაა, წლის დაძლევს ქაჩარმა ცოლი დაითხოვა, მაშინ „საუპატიუროს“ იხდის სამ ძროხას, ისიც თუ გაუპატიურებულმა ცოლმა მოითხოვა. ყველა ამას ერთი ჩვეულებაც უნდა დაეუმატოთ. ხეესურეთში ცოლს ნება აქვს ყოველ წელიწადს ტალავარი (ტანსამოსი) მოიმზადოს. როცა ცოლს აგდებენ, მაშინ, ჩვეულების ძალით, შეუძლიან დანაკლისი ტალავარი შეისრულოს. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ „სათავნოც“ იმის საკუთრებაა და მაშინ ადვილად მიხედვით, რომ გაგდებული ცოლი ისეთი უბედური არაა,

როგორც წინათ გეგონათ,—გაგდებული დიაკრი ადვილად ჰმოულობს სხვა ქმარს და ხშირად უფრო კარგს, ვიდრე პირველი ქმარი იყო.

ვისა რჩება შვილები?—შვილები მამისაა, და სხვათაშორის ამ ჩვეულებით უნდა აიხსნას ის საყურადღებო მოვლენა, რომ ხევსური მამროვანი, დიდი ოსტატია შვილების აღზრდაში, თავისებურად დავარჯიშებული პედაგოგია. პატარაობიდანვე შვილები მამას უფრო ეტრფიან, გარშემო ახვევიან, იმასთან სწვან. თუ მამის ნებაა, გაგდებულს დიაკს შეუძლიან, მაწოვარა თან წაიყვანოს; საზრდოდ „მაწოვარას“ დადებული აქვს ერთი ძროხა, ან ოთხი ცხვარი. როცა „მაწოვარა“ გაიზრდება, მამასთან მიეა და იმასთან სცხოვრობს. არც ის უნდა დაეფიწყოს, რომ ხევსურეთში, როგორც საზოგადოდ საქართველოში, ვაჟიშვილს უფრო დიდი პატივი აქვს, ვიდრე ქალიშვილს, ვაჟიშვილის ყოლა უფრო დიდი ბედნიერებაა. აქ დიდი სირცხვილია, თუ დაქვრივებულს ქალს ობოლი ვაჟიშვილი დარჩა და ის მანც ხელმეორედ გათხოვდება. გაყრის შემდეგ პატარა ვაჟიშვილს დედ-მამა თავს ვერ დაანებებს; ვინიცობაა, ეს პატარა რომელსაშე ძმასთან გავიდა, მაშინ დედ-მამაც იმასთან უნდა გავიდეს,—პატარა ვაჟიშვილის თავის დანებება არ შეიძლება. ამ ჩვეულების მნიშვნელობას მხოლოდ მაშინ გაიგებთ, როცა გაყრა გეცოდინებათ და აი ეს გაყრაც.

თუცა საოჯახო ქონება მთელის ოჯახის საკუთრებაა და დედ-მამა ოჯახში უფროსებად ითვლებიან, მაგრამ გაყრის დროს, არც მამას და არც დედას არაფერი არ ერგებათ; ქონებას და მამულს ვაჟიშვილები იყოფენ თანასწორად, რხოლოდ უფროსი ძმა „საუჯროსოში“ ერთს ძროხას ჩეტს „აი, ჯანს“, დედ-მამა რიგით შვილებზე უნდა შეინახონ, არჩინონ. მშობლები თითო კვირაობით ან თთველობით, რიგს კვლობაზედ, სცხოვრობენ შვილებთან: ჩვეულების ძალით დიდი სირცხვილია, თუ შვილებმა დედ-მამა არ შეინახეს, საზრდოზედ უარი უთხრეს. მართალია, ამ ჩვეულებით უარ მკოფელსათვის ჯარიმა არ არის დადებული, მაგრამ სწეობითი კანონი, რომელიც ჩვეულებას საუფუძელად აქვს აღსარებულა, უფრო პატივსადებია ხევსურის შეხედულებით.

ხევსური პირიანი და ზნეობიანი კაცია, ძვირად უღალატებს თავის მოკალეობას, ინლად უარ-ჰყოფს მამა-პაპეულს ჩვეულებას.

კიდევ ამიტომ ზნეობითი კანონი დედ-მამის შენახვის შესახებ აქ სასტიკად ნოქმედობს და კანონის ასასრულებლად ჯარიმაც არ არის საჭირო.

როცა ხალხის იურიდიული აზრი დაბლა სდვას, განუეთიარებელია, მაშინ სამოქალაქო და სისხლის სამართლის შორის თითქმის განსხვავება არ არის, მაშინ მთელი სამართალი სისხლის სამართალია. ეს მოვლენა საზოგადო მოვლენას შეადგენს.

ჩვენს ძველს სამართალსაც ამ გვარი ხასიათი ეტყობა. ეგრეთ-წოდებული „ძეგლის-ღება“ შეფე გიორგისა ცხადი დამამტკაცებელი საბუთია ხსენებულის საზოგადო მოვლენისა. „ძეგლის-ღება“ თითქმის თვითვე იურიდიულ მოვლენას სჯის როგორც სისხლის დანაშაულობას, თუნდა მოვლენა სამოქალაქო სამართლის საგანსაც შეეხებოდეს. მეორე საზოგადო ხასიათი ძველის სამართლისა საყურადღებოა: „ძეგლის-ღება“ როდი იცის მრავალგვარი დანაშაულობა, — აქ თითქმის ბაასია სულ მოკვლანედ, გახაიბრებაზედ და კრილოზაზედ.

შესანიშნაეი კიდევ ისაა, რომ ამანედაც კი კანონი მოკლედ ლაპარაკობს („ძეგლის-ღება“ მუხ. ლბ. - მ.). ისიც არ უნდა დაევიწყოთ, რომ, როგორც საზოგადოდ ყველა ძველი სამართალი, ისე „ძეგლის-ღება“ დანაშაულობას გარეგანის მხრით უტკერის. „ძეგლის-ღების“ შეხედულებით დანაშაულობა კერძო კაცისათვის ზარალია, ზარალთან საზოგადოებას ხელი არა აქვს და თვით ზარალი ჯარიმით უნდა გადაჰხდეს დამნაშავეს. ამგვარი გარეგანი შეხედულობა არის მიზეზი, რომ სამართალი უარ-ჰყოფს დანაშაულობის შინაგანს ბუნებას, დამნაშავეს ბოროტ-მოქმედს ნებას (нреступная воля).

მკითხველს ეკადინება, რომ ეს ნაკლი სკირს ყველა ძველს წესდებულებას, სკირს „ძეგლის-ღებასაც“. ეს უკანასკნელი თუ მძიმედ სჯის რომელსამე დანაშაულობას, მაგ., მოკვლას, იმიტომ კი არა, რომ დანაშაულობაში გამოიხატა დამნაშავეის ძლიერი ბოროტ-მოქმედი ნება, არა, — იმიტომ სდევნის სასტიკად დანაშაულობას, რომ დანაშავეის მსხვერპლი თავისის გარეგანის მნიშვნელობით განსაკუთრებული პირია (მაგ., დედ-მამის, ძმის, ხევის-ბერის მოკვლა, მუხ. იე., იზ.). აწინდელი ხეესურული სამართალიც ძველი სამართალია; მას ძველებური ხასიათი და მიმართულება აქვს; კიდევ ამიტომ ამ სამართალზედაც ის უნდა ითქვას, რაც ზემოთ ვსთქვიოთ.

პირველად ესა, რომ ხეესურულმა სამართალმა თითქმის არ იცის განსხვავება სამოქალაქო და სისხლის სამართლის შორის, — ყველა დანაშაულობა კერძო ზარალია და ზარალს კიდევ ზედ ჯარიმა მოსდევს; მთლად საზოგადოებას დანაშაულობისა არა ეკითხვის რა. მეორედ, თვით დანაშაულობის სხვადასხვაობა მცირეა. სამართალმა იცის მოკვლა, გახაიბრება, დაკრილობა (დაკეჰნა) და ძლიერ ნაკლებად იცნობს სხვაგვარ ბოროტ-მოქმედებას. მესამედ, სამართალს

ყურადღება მიქცეული აქვს დანაშაულობის გარეგანს მხარეზე და უარ-ჰყოფს ბოროტ-მოშქმედს ნებას. თუ რა შორს მიდის ამ ნების უარ-ყოფობა მტკიცდება იმით, რომ ხევსურულ სამართლისათვის სულერთია—შემთხვევით შემოვაკვა კაცი, თუ განზახ მოკალაოთვი: კაცი როგორც უნდა შემოვაკვდეს, ზარალი ერთი და იგივეა.

რასაკვირველია, მოკვლა ყველაზე ძნელი და ზძიმე დანაშაულობაა. შურის ძიება, სისხლი მას განუშორებლად თან დასდევს. რადგანაც სამართალი უარ-ჰყოფს დანაშაულობის შინაგანს ბუნებას, ბოროტ-მოშქმედს ნებას, ამიტომ კაცის მოკვლა მაშინ უჯრო სამსახურია, როცა მოკლული მკვლელის სოფელელია, იმის თემისაა, ან მკვლელის ნათესაურია. სხვა გარემოებას მნიშვნელობა არა აქვს. მაგ., ქალის მოკვლა, თუ ქალი ნათესაური არ არის, 60 ძროხად ღირს. თუნდაც ქალი „ორიანად“ ე. ი. ორსული იყოს. სულ ერთია ეგრეთვე გაჯკაცს მოკვლავ, თუ უსუსურს ბაღლსა: ორივე შემთხვევაში 80 ძროხა¹ გაღაბდება ჯარიმად.

მაგრამ ამ ჯარიმის გარდა დამნაშავეს სხვა გარდასახადიც ეკისრება: მკვლელმა მოკლულის დებს ცხრა ცხვარი უნდა ზისცეს, ამდენივე იმის ქალებს და მამიდას; დედის ძმებს, ბიძებს ხუთი ძროხა ურგებათ. ვინიცობაა, მოკლულს ეს ნათესავეები არა ჰყავს, მაშინ გარდასახადი იმის ოჯახსა რჩება. ამ გარდასახადის დაწესებულობით უნდა აიხსნას, რომ მოკლულის სისხლის აღება მარტო ნათესავეებს შეუძლიანთ და თემი აქ არაფერს შუაშია, მაღლად თემი შურისმძიებელი არაა; ჩანს, რომ სათემო კავშირის გარდა, საოჯახო კავშირსაც, ნათესაობასაც ძალა აქვს კერძო კაცისათვის. ის გარემოება, რომ თემს სისხლი არ ეკითხვის, სხვაფერია საყურადღებოა: თემზე არაა რომ სისხლი გადადიოდეს, მაშინ ერთი თემი მეორეს მოსისხლე მტერი იქნებოდა, მთელი ცხოვრება განუწყვეტელს ომს წარმოადგენდა და ზერიცებაც ძნელად მოხერხდებოდა, მაგრამ ასე როდია.

არც თითონ შურისძიება მოკმედობს ისე მკაცრად და სასტიკად, როგორც სხვაგან. აი თუნდა ქისტეთში, რომელიც ხევსურეთს ზედ აკვრია. ქისტეთში, თუ ერთის წლის განმავლობაში ან ცოტა

¹ ვახტანგის სამართალი ძროხას ორ მანათად აფასებს (მცხ. შთ.). როგორც უკითხ, გლეხის მოკვლა თორმეტი თუმანი ღირდა. ხევსურის ქალის მოკვლაში 60 ძროხა დადებული და ვახტანგის ნიხრით რომ ვიანგარიშოთ, თითო ძროხა ორ მანათად, ქალის მოკვლა სწორედ თორმეტი თუმანი ელ რება. მაგრამ საქმე ისაა, რომ აწინდელი ხევსურული სამართალი ძროხას თუმნად ანგარიშობს. აი იმ სამართლის ნიხრი: ძროხა ერთი თუმანი; გუთანში ჰესაბმული ხარი ორი ძროხა; ოთხი დედა ცხვარი ძროხას უღირს; თხა თაქნ.თ ერთი ცხვარია, კველია, ხბო ცხვრად ჩაიგდება; მოხვეარი ძროხის ფასისაა.

შეტს ხანში შერაგება არ მოხდა, სისხლს სისხლი მოსდევს; ხეესურეთში კი სხვაა,—აქ შეიძლება ოცმა წელიწადმაც გაიაროს და მკვლელს ხელი არაფერს ახლოს, შორიგებებს უცდიან და დამნაშავეს მხოლოდ რიდი ექირებება. ეს მოსაწონი ჩვეულება აქარებებს, ამშვილებს იმ ენებათა ლელვას, რომელიც მოკვლას თან მოსდევს.

რაც უნდა იყოს, მაინც აქაც შურის ძიება ჩვეულებაა, სავალდებულო კანონია, რომელსაც ვერაფერს უღალატებს. მაგრამ ვინ გამტყუნებს ხეესურს? როგორც ისტორია ამტკიცებს, შურის-ძიებას არც ერთი ხალხი არ ასცდენია, განათლებული ხალხიც-კი. ქართლში, შავი, ჯერ ისევ წარსულს საუკუნეში ნება გქონდა თხოვნა მიგერთშია შეფისათვის—დასტური დამეცი ესადაეს მოკვლაო; მეფეც ბრძანებას აძლევდა—წადი და შენი მოსისხლე მტერი ლუკმა-ლუკმად ასჯებო¹. მაშ ვინ უქიჩინებს ხეესურს შურის-ძიებას?

ერთი შესანიშნავი მოვლენაც უნდა აღვნიშნოთ. ხეესურულნი სამართალმა ცოლისა და შვილების შოკვლისათვის სისხლი როდი იცის, ამ დანაშაულობისათვის მკირედი გარდასახადია დიწვებული; ქმარმა რომ ცოლი მოკლას და მამამ შვილი, ადელულებს² ხუთს ძროხას მისცემს და საკმე ამითი გათავდება. ვინც ჩვენი ძველის ოჯახის წყობილობა იცის, იმისათვის ეს მოვლენა ადვილად გასაგებია. ხეესურს თავისი ოჯახი კერძო საკუთრებად მიაჩნია, იგი სრული ბატონა ცოლ-შვილისა. როგორც ვიცით, თვით ქართლშიაც ძველად ასე გახლდათ.

როგორც გაკვრით შევნიშნეთ, შურის-ძიება შერიგებითაც თავდება და ამ შერიგებას კიდევ ბევრი კისრულობენ. შერიგებისათვის საჭიროა, რომ დამნაშავე მოკვლელის ხატში შვიდეს და თან მიიტანოს ქვაბი, ვერცხლის თასი, საკლავი (ცხვიარი, მოზვერი) მიიყვანოს. ხატში ცოდვის შესანდობლად მივლეო და ამ მსვლას „ჯვარი შიჯდომას“ ეძახიან. ქვაბი და თასი ხატს დაჩება მკვდრის მოსახსენებლად; საკლავი კი უნდა შეიკამოს შერიგების დროს.

ხეესურს ცარიელი საკლავი არაფრად ეპიტნავენა, თუ ლუდი არა აქვს; ამიტომაც ლუდი ზეკველად უნდა გამოჰხადონ; ქერი მკილელისაა, სვია კი იმ ოჯახისა, რომელსაც ბოკლული ეკუთვნოდა.

საყურადღებოა, რომ ლუდი მკვიდრებლად მოკვლელის ან დაზარალებულის სოფელში უნდა მოამზადონ. შერიგება ბჭეების საქმეა და სიხლი იმათ უნდა გადასწევტონ. როცა განაჩენს დაადგენენ, ორთავე მხრის ნათესაობა შეყუება და იმათ დაალევენებენ ვერცხლის ნაფხეს, რომელსაც ჩაპურიან არაყში, ლუდში ან რძეში.

¹ იხ. ფურცელაძის, გრუხ. კრესტ. გრამ. თიფლის 1882, გვ. 13.

თუ ეს ვერცხლის ნაფხევი არ დაილია, შერიგება ეერა გზით ვერ შეიძლება, ასე რომ თვით „ჯვარში შეჯდომა“ შერიგებას როდი მოასწავებს,—დამნაშავე ხატიდან თავის სახლში უნდა წავიდეს, მოსისხლეებს უნდა გაშორდეს, რომ შუღლი არ მოხდეს; „ჯვარში შეჯდომიდან“ დაწყობილი შერიგებამდე შეიძლება დიდმა ხანმა, წინაწადმაც გაიაროს.

მხოლოდ ვერცხლის ნაფხევი საბოლოოდ სპობს შურის ძიებას. მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ეს ვერცხლი უწმენდს გულს მოსისხლეებსა,—შერიგების შემდეგაც დამნაშავეს რიდი და ხათრი მართებს, მასზედ სრულიად გულის გაწმენდა არ შეიძლება. ეს კიდევ არაფერი, საქმე ისაა, რომ შერიგების შემდეგაც დამნაშავე ვალდებულია ყოველ წელიწადს, სატობას, ან „გუთანი რომ გაეშართვის“, საკლავი დაჰკლას დაზარალებულის სახლში, იმის სალოცავში. თუ დამნაშავემ უარი სთქვა ამ ყოველწლიურს ზეარაკზედა, იმას ხელმეორედ გადაეპტერებიან—დაეკენიან, შეიძლება მოჰკლან კიდევც.

ხალხი თითონაცა ჰგრძნობს, რომ ზეარაკის მუდმივი შეწირვა საზარელი ჩვეულებაა, მაგრამ ეერა გაუწყვია რა: ჩვეულება რჯულთ უპტკიცესიაო.

ჩვეულების სამართალს უფრო ვრცელი ყურადღება მიჰქცევია „კეკნაობისათვის“ (დაჰრილობა). ასეც უნდა იყოს, რადგანაც კეკნაობა მუდმივი მოელენაა და თითქმის არც ერთი ხევისური არ მოიპოვება, რომელსაც სხვა ვინმე არ დაეკენოს, ან თითონ არ დაეკენილიყოს. ძნელად შეპზედებით ხევისურს, რომ თავპირი დასერილი არაჰქონდეს დაწნით, საცერულით. მუდამ თან განუშორებელი, ძველი რაინდული იარაღი და სამიჯრო აღზდა ხელს უწყობს კეკნაობას.

ბალები პატარაობიდანვე გულმოდგინედ სწავლობენ ფარის და დაშნის ხპარებას, იწერთნებიან, ვარჯიშობენ კეკნაობაში. თვით კეკნაობასაც დიდი წნიშენელობა აქვს, მისი ასპარეზი უფრო ფართოა და ვრცელი, წინამ მკვლელობისა. კეკნაობის სისხლი გვარზედ და თემზედ გადადის, მკვლელობისა კი ახლო ნათესავეებზედ. ხევისურის აზრით, დიდი სირცხვილია, თუ დაეკენა უსისხლოდ დარჩა. კიდევ ამიტომ სანართალი კეკნაობას ვრცლად განმარტებს, კეკნაობის სისხლი აღნუსხულია, დაეკენილის გასასნიჯაჲად ცალკე ექიპია დანიშნული თავისის „ხევეით“ („ხევეი“ ფოლადისა ან რკინის პირიანი საფხეკია, სწორედ ის, რასაც ვახტანგის სამართალი „სანახავ რკინას“ უწოდებს, მუხ. მხ.). შესანიშნავი კეკნაობაში ისაა, რომ მძიმედ, სასიკვდილოდ დაეკენა სირცხვილია,—საქიროა მხოლოდ, რომ მეშუღლე ცოტად დასპრა, მარტო სისხლი გამოადინო. ხევისურის აზრით, ვაჟიაც არ შეპძენის და არც ნუღადის რიგია, რომ მეშუღლე მძი-

მედ დასკრას; სულ-მდამალი და მხდალიაო; თავი ვერ შეიმაგრა, მკლავი ვერ დაიმორჩილა, მეშულღეც იმიტომ „გასწირაო“. მძიმედ დაკეკნაო.

ასე სჯის ხევსური და გარწმუნებთ, ამ მსჯელობაში ბევრი სი-მართლღეც არის. მაგრამ იქნება გეგონოთ, რომ ხევსურს ვაჟეაკობა და სიმამაცე აკლდეს და იმიტომ დაკეკნასაც თავისებურად უცქეროდეს, არა, — როცა საჭიროება მოითხოვს, ხევსურიც მკლავს მაგრად მოიქნევს, ბასრს „ფრანგულას“ არ უღალატებს; მართალია, ხევსური ისეთი ვაჟეაკი არ არის, როგორც ფშაველი (ფშაველს ხომ გულადობაში და ვაჟ-კაცობაში ვერაფერ შეედრება, ვერც სახელ-განთქმული თუში, როგორც სამხედრო კაცები ამტკიცებენ), მაგრამ არც ამას აკლბა მამაცობა. ხევსური ეხლაც სიამაყით იგონებს იმ დროს, როცა იმის მამა-პაპამ დაამარცხა არაგვის ერისთავი ზურაბი:

ზურაბო ¹, აკი გითხარი,
ხევსური კაცი უტია ²,
ქალუნდაურის ³ ფრანგულმა ⁴
ხმალ შუქი გამოუტია.
გამოაქციეს ზურაბი,
საფურცლეს ⁵ ველარ უწია.
საფურცლეს დასცეს ხანჯლები,
სულ ხელად ამოუტია.
ზაალი ჩამოვიდოდა,
ჩამოტიროდა ხმითაო,
არ ეინ მეგონა მამრევი
ჩემის ძმის ზურაბისაო.

მამრევენი აღმოჩნდნენ. მაგრამ ჩვენ კიდევ ლამის საგანს ავსცდეთ⁶.

შოკელის შემდეგ დაქრილობას და გახაიბრებას (დასახიჩრებას) პირველი ადგილი უჭირავს. არსებითი განსხვავება მათ შორის შემდეგია: დაქრილობა ქერის და პურის მარცვლით უნდა გაიზომოს; გახაიბრება კი არ იზომება. თვითეულს გახაიბრებულს ასოს წინაღვე გაჩენილი აქვს ჯარიმა, სისხლის ფასი. ამ წესს ადგა ეახტანგის სამართალი (მუხ. მდ-მთ.); მას აღიარებს ეხლანდელი ხევსურული სამართალიც. მხოლოდ ერთის განსხვავებით — ამ სამართალმა არ იცის

¹ ამ ზურაბს გაულაშქრია მთიელებზედ და მათი დამორჩილება სდომებია; მთაში ეხლაც ახსოვს ხალხსა „სულძალდი“ ზურაბი.

² ჯიუტი. შეუპოვარი.

³ სახელია ხევსურისა.

⁴ ერთგვარი ხმალია.

⁵ საფურცლე ადგილია სოფ. მჯხრანის ახლო.

დაზარალებულის გვარი, ღირსება, რადგანაც ყველანი თანასწორნი არიან სამართლის წინაშე: გარდა ამისა, სისხლის რაოდენობა შეცვლილია. ჯერ დაქრილობაზედ ვილაპარაკოთ.

საზოგადოდ რომ ითქვას, ჩვენი ძველი სამართალი დიდს ყურადღებას აქცევდა დაქრილობას. საბუთიც პკონდა: არა თუ დაბალს წოდებაში, თვით დიდებულთა და ბრწყინვალეთა შორის ჩხუბი. თავ-პირის შტერევა, იარაღით დაქრა იშვიათი საქმე არ იყო. ასე გასინჯეთ „მინისტრებიც“ კი არა თაკილობდნენ ერთი-ერთმანერთის ცხვირ-პირის ჩამტერევას; ამას მაგალითები ამტკიცებენ და შორს რომ არ წავიდეთ, ჯერ ისევ მეფე ერეკლეს დროს, 1793 წ.: „მურდარმა“ (სახელმწიფო ბეკდღეს შემნახველი) გიორგიმ ჩხუბში ჯობით თავ-პირი დაამტერია „ნაზირს“ ბარძიშს¹. თუ ამას ჩადიოდნენ უპირველესნი მოხელენი, ხევსური რას არ იზამდა!?

ხევსურული სამართალი დაწერილებით განმარტებს სხვადასხვა გვარ დაქრილობას, ყურადღებას აქცევს--სად, რა ადგილას დაიქრა კაცი, მძიმედ თუ მსუბუქად: მაგ., ესრეთ წოდებული „საგულე“ (დაქრილობა სარტყლის ზემოთ, რბილში, აი თუნდა ფერდში) შეიძლება მძიმე დაქრილობა იყოს, იმიტომ, რომ „საგულე“ საშიში ადგილია. მარცვლით „საგულე“ არ გაიზოშება. ექიმმა უნდა გასინჯოს და დაასვენას--ძნელად არის კაცი დაქრილი, თუ არა, იარაღის წვერი აქვს ნაძგერები, თუ პირით არის დაკრული. რასაც ექიმი იტყვის, იმას სამართალი სჯერდება. „საგულესათვის“ დადებულია 5-16 ძროხამდე; ხუთ ძროხაზედ ნაკლები კი არ შეიძლება.

მძიმე დაქრილობა იწყობა შუბლის სამის ნაოკის ქვემოთ და მის საკუთრებას მთლად პირისახე შეადგენს. მხოლოდ ბეწვით დაფარული ადგილი კი უნდა გამოირიცხოს ამ განსახლურულის და გამიჯნულის საკუთრებიდან. პირისახის „შიშველია“ მძიმე დაქრილობის კუთვნილებაა. თუმცა ხევსური თავის სახეს ბევრს არას დასდევს და ხშირად წელიწადსაც გაიყვანს, რომ პირი არ დაიბანოს, მაგრამ როცა დაქრილობაზედ მივარდება საქმე, ის პირისახეს მეტად ეკეკლუცება და თავ-მოწონებით დიდ სისხლს თხოულობს. პირსახის დაქრილობა ქერისა და „წმინდის“ (პური, იფქლი) მარცვლით უნდა გაიზომოს; მარცვლი ერთი დაიდება სიგრძეზედ, მეორე სიგანეზედ: მესამედი ნაწილი გადავარდება და ორ ნაწილში იწდენი ძროხა მიეცემა, რამდენიც მარცვლია (ვახტ. სამ. მარტო ქერის მარცვალს იხსენიებს, მუხ. მთ., ნაზირს ბარძიშსაც ქერის მარცვლებით გაუზომეს ქრილობა). თითონ გაზომა ასე უნდა: დაქრილს ადგილს ძაფს დაატოლებენ, მერე ამ ძაფით გაზომვენ ქვას ან ქალალდს და ზედ მარ-

¹ იხ. ფერცულაძის, Груз. двор. грам., Тифлис 1884, გვ. 28-29.

ცვლებს გაამწკრივებენ. ცხვირის დაქრილობაც მძიმე საქმეა, ისიც მარცვლებით უნდა გაიზომოს; ბევრჯერ მესამედი ნაწილიც იანგარიშება. საყურადღებოა, რომ ტანში დაქრისათვის ჯარიმა არაა დადებული; ტანსეღ ხევესური დაკეწე რამდენიც გნებავს, ოღონც კი ნუ დააშვებ, — არა გადაგახდებარა, „სათოთლეს“ მეტი.

„სათოთლე“ ისაა, რომ ექიმი დაქრილობას ფოთლით სწამლობს, ფოთოლს ადებს წყლულს. სათოთლეში ერთი ცხვიარია დადებული. „სისხლი“ გაჩენილი არ არის ევრეთვე იმ შემთხვევისათვის, როცა შუბლის საპის ნაოქის ზემოთ თავში დაიკრება, ვინავე; მსოლოდ ძვალი კი არ უნდა გასტყდეს. თავის მსუბუქად დაქრილობა შერიგებით თავდება; ამისათვის საჭიროა, რუმ დამნაშავე მქმულღესთან მივიღეს და რაიმე საკლავი და სასქელი წიუტანოს.

მაგრამ სულ სხვაა, როცა ძვალი გატყდება, — მაშინ სისხლია დაწვებული და აი რამდენი: თუ ძვალი ტვინამდე გაიკრა, დამნაშავეს ჯარიმად თექვსმეტი ძროხა გადაჰხდება, თუ დაქრილობა ტვინს დაუახლოვდა — რვა ძროხა; როცა ძვალი ცოტად გატყდება, მაშინ საზღაურად ხუთს ძროხას აძლევენ, შეიპლება სამი ძროხაც. თავის დაქრილობა „ხვეწით“ უნდა გაიზომოს და ხვეწისა ჩმარება ზომ ექიმის საქმეა. თვით ექიმი გამოცდილი, კაცია და მარჯვედ ხმარობს თავის „ხვეწსა“.

გახაიბრება, დასახიჩრება დიდს დანაშაულობას შეადგენს და ამიტომ სამართალსაც ჯეროვანი ყურადღება მიუქცევიან ამ დანაშაულობისათვის. გახაიბრებაც პირის-სახიდამ უნდა დაეიწყოს.

ცხვირის მოკრა დიდი დანაშაულობაა და ოც-დაათ ძროხად ღირს. ცხვირს თვალეზი მოსდევს; მარცხენა თვალის გამოთხრა ცხვირის მოკრას უღრის, მარჯვენა კი ხუთის ძროხით მეტია, რადგანაც „სათოთლე თვალისა“ და თოფი ხომ ხევესურის რკინის ძმაა. ყურის დაქრაში ჯარიმად ხუთი ძროხაა, სულ ერთია მარჯვენა ყური იქნება, თუ მარცხენა, „ბედენა არაა“ (დაყრუება, ენის მოკრა არ იციან და ამაზედ არცა-რას სამართალი ამბობს).

ორივე თვალის, ფეხის და ხელის სრულიად დასახიჩრება მოკვლას უღრის და სრული სისხლია დადებული, ასე რომ, მაგ., ორივე ხელის მოკრა და კაცის მოკვლა ერთი და იგივეა. ამ შემთხვევაში ხევესურული საჭართალი უმეტრეაკლებოდ იმეორებს ვახტანგის სამართლის დაწესებულებას (მუხ. მდ.). თუ კაცი დაქრილობისაგან დაკოვლდა, 30—35 ძროხა ერგება ხაიბრობისა-გვარად, ხელის დაშავებისათვის დადებულია 16—20 ძროხა. ამ შემთხვევაში მარჯვენა ასოს უფრო მეტი ეძლევა, ვიდრე მარცხენას ორი-სამის ძროხით. არც ხელის თითებია დაეიწყებული და აი ამ თითების ფასად: ცხვირის მო-

ქრანი ჯარიმად 5 ძროხაა, სალოკი თითი 4 ძროხად ჰლირს, „ნუალა“, შუა—3, იმის მეზობელი, არა-თითი —2 და „ნეურა“, ნეკი ერთ ძროხად ფასულობს.

სამართალს ფეხის თითები კი სრულიად დაჟჩაგრავს. ამ თითებს ჯარიმა არ ეძლევათ. რადა, როცა ფეხმაგარის ხევსურისათვის ფეხის თითებიც საჭიროა და ვახტანგის სამართალიც (მუხ. მე.) პატივსაცემს შათ?! საბრალო ფეხის თითების უფასოდ დატოვება მით უფრო დიდი შეცდომაა, რომ ფეხს და მუხლს საკმაო „სისხლი“ აქვთ გაჩენილი: მუხლის დაქრა და გახაიბრება 30—35 ძროხად ჰლირს, მუხლის თავის ერთის ხელის დადების ზემოთ დაკექნა 5 ძროხაა.

დასასრულ შევნიშნავთ, რომ სამართალი თითქმის ერთ-ნაირად სიჯის კაცისა და ქალის დაქრას, გახაიბრებას; ქალისათვის, ზოგიერთა შემთხვევაში, ცოტა მეტი ჯარიმაა დადებულთ. ცოლის გახაიბრებაც სისხლს თხოულობს, თუ ცოლი ქრმის სახლში არა სცხოვრობს, თუ მამასთან, ძმასთან ან ახლო ნათესაებთან არის შეხიზნული.

როცა ან თემისა, ან კერძო კაცის უფლებას ვინმე დაარღვევს, შაშინ უფლებას აღდგენა უნდა. დარღვეულის და უარყოფილის უფლების აღდგენა სამართლის წარმოებას შეადგენს და ამ წარმოებას ხევსურეთში ბჭობას ეძახიან. ბჭობა სახალხო მართლმსაჯულებაა, ხალხის ზნე-ჩვეულებაზედ აღმოცენილი და მასზედ დამყარებული. აქ არის მიზეზი, რომ ეხლაც ხევსური თითქმის ყველა დავას და საჩივარს, მძიმე სასისხლო დანაშაულებასაც კი ბჭობით ათავენს და იშვიათად მიმართავენ ხოლმე მთავრობის სასამართლოს. თვით ბჭობის ხასიათი და თვისება ხელს უწყობს ამ გარეუობას.

პირველად ესა, რომ ბჭე მოჩივარისა და მოპასუხის დაახლოვებული კაცია და მათი სადავო საქმე შინაურულად იცის; მეორედ, ბჭობის პირველი საგანი მშვიდობით მორიგებაა. თუ არ დავივიწყებთ, რომ ხევსურეთში ეხლაც შურის-ძიება რჯულთ უმტკიცესია და მეტადრე მძიმე დანაშაულობას თან მოსდევს ვნებათა ლელვა, შაშინ ადვილად მიხედებით, —თუ რისათვის ასე მტკიცედ და თავგამოდებით უყვარს ხევსურს ბჭობა, ეს თავისი საკუთარი მომრიგებელი სამართალი. ხევსურის აზრით, მართლ-მსაჯულება უზენაესი ძალაა და ბჭე კიდევ ღვთიურის მადლით აღსაყვება. რჩეული კაცია.

ამისათვის ბჭე მიუცილებლად „ქვეათა-მყოფელი“ უნდა იყოს. სამართლის და ხალხის ჩვეულებათა მცოდნე. ბჭე ისეთივე მოსამართლეა, როგორსაც დიდებული სჯულთ-მდებელი გვიხატავს: დიდად მჩხრეკელი, მიმხვედრი და გამომეძიებელი, გონება აუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, ვამსინჯავეი და სხვასაც მკითხველი... მოწმის მოძებარი

(ვახტ. სამ., გუბ. გ.). თვითეულს თემში მოიპოვებიან ამ ნაირნი კაცი და ბჭეებადაც იმათ ირჩევს ხალხი. ერთს თემს შეუძლიან გეორგ თემიდან ბჭენი მოიწვიოს.

მაგრამ არც მოჩივარს და არც მოპასუხეს ნება არა აქვს პირდაპირ თითონ ამოირჩიოს ბჭენი, — ბჭეებს ირჩევენ ეგრეთ წოდებულნი „შუამავალნი“ („შუამავლობა“). შუამავალის საქმეა და ვალია ბჭობის გამართვა.

მოდვენი ბჭეებს თითონ ვერ აირჩევენ; ეს სირცხვილია, — მხდალნი არიანო, იტყვის ხალხი. შუამავალი ორიც შეიძლება. მათ მომტერეთათვის გული უნდა შესტკივოდეთ. რადგანაც შუამავალს ბჭობაში დიდი მნიშვნელობა აქვს (ბჭენი სამართლის წარმოების დროს შუამავლებს უფრო ეკითხებიან, ყურს უგდებენ, თქვენ უფრო სწორედ იცით სადააო საქმის გარემოებაო, — პირი გაქვთ ნაკითხი, იცით, როგორ მორიგდებიანო). ამიტომ შუამავალიც ღირსეული კაცი უნდა იყოს და აპასთანავე ნათესაობა არ უნდა ჰქონდეს მოჩივართან და მოპასუხესთან; ნათესავი-შუამავალი, შეიძლება, მიდგომით მოიქცეს, შებილწოს სიწმინდე საბჭო სამართლისა და ამისათვისაც ამ გვარი შუამავალი განდევნილია სამართლის წარმოებაში.

ზოგ შემთხვევაში ისევე უნდა ითქვას თითონ ბჭეზედაც, არც ბჭე შეიძლება ნათესავი იყოს რომელისამე მხარესი, თუმცა ორივე მხარეს შეუძლიან ნათესავ ბჭესაც მიენდოს, თუ ბჭე ზირმართალი კაცია. შუამავლობა წინ უძღვის ბჭობას და თუმცა თითონ არა ბჭობს, მაგრამ საქმის გადაწყვეტაზედ-კი დიდი გავლენა აქვს. თუ შუამავალი ერთი ან ორი უნდა იყოს, ბჭეების რიცხვი, მათი რაოდენობა საქმის თვისებაზედ არის დამოკიდებული: თუ მძიმე საქმეა, ბჭეებიც ბლომად უნდა იყვნენ (ათ კაციდან თხუთმეტამდე), როცა მსუბუქი საქმე ირჩევა, მავალითებრ, მცირედი ქურდობა, ვალის გადახდა, დიაცის სახელის შებღალა და სხვ., მაშინ საკმაოა სამიდან ექვსამდე ბჭე. შუამავლებმა უნდა გადასწყვიტონ, რამდენი ბჭეც არის საჭირო, საქმის სიმძიმე თუ სიმსუბუქე რაოდენს ბჭეს თხოულობს: მაშასადამე. შუამავალიც მკოდნე უნდა იყოს ხალხის ჩვეულებითის სამართლისა, უნდა ესმოდეს თვითეულის საქმის თვისება.

ეს ხომ ასეა, მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ საქმის თვისებაზედ არის დამოკიდებული ბჭეების რიცხვი: ხალხს შეუგნია, რომ მძიმე საქმის გადაწყვეტა (კაცის კვლა, გახეობრება, მამულის დაფა და სხვ.) დიდს ჯაფასა და გასირჯევს თხოულობს: ორიოდე კაცი, თუმცა -კკვათა-მყოფელიც იყოს, ვერ შესწვდება რთულის საქმის გაჩხრევას; მავალითებრ, ეხლაც ორ თემს შორის ხანდახან შეუძლია ასტყდება ხოლმე, შეუძლია ასობით და ორასობით ურჩევან მოჩხუ-

ბარნი. მათი გასამართლება ადელი როდია, ბევრს ბჭეებს თხოუ-
ლობს. თუმცა შუამავალნი ნიშნენ ყველა საქმისათვის ბჭეების რიცხვს,
მაგრამ მოჩივარს და მოპასუხეს ნება აქვთ ეს რიცხვი შეამცირონ,
ბჭენი ცოტა ინდომონ. ბევრი ხარჯი მოგვივა, ცოტანიც ჰკმარანო.
საქმე იმაშია, რომ ბჭეებს და შუამავლებს ორივე მხარე კარგად უნ-
და გაუმასპინძლდეს; ჩვეულების ძალით, რაც კარგად გაუმასპინძლ-
დებიან, უფრო დიდი სახელია, პატივ-სადები საქციელია: პურადნი
არიანო და პურადობა ხომ ძველადგან აქამდე ჩვენში საქებარი
საქმეა.

გარდა ამ ხარჯისა, სასისხლო საქმეში თვითეულს ბჭეს საბჭო
გადასახადი უნდა მიეცეს; მდიდარის კაცისაგან ძროხაზედ ოთხი
აბაზი, ცხვარზედ ერთი აბაზი; როცა მომტერენი ღარიბნი არიან,
ბჭენი ან სულ არათერს გამოართმევენ, ან გამოართმევენ მცირედს
ფასს. ამ გარდასახადში შუამავლებსაც წილი აქვთ. შეიძლება მძიმე
საქმე მეტად ძვირად ღირდეს. მაგალითებრ, კაცის მოკვლა ოთხმო-
ცი ძროხა ღირს და ძროხაზედ ოთხი აბაზი ღიდს თულს შეადგენს
ხევსურისათვის. კიდევ ამიტომ მოდავეთ შეუძლიანთ, საქმის თვი-
სებისა მიუხედეველად, ცოტა ბჭეები ინდომონ. საბჭო გარდასახადი
ჩვენს ძველს დაწესებულებას შეადგენს. საქართველოში, როგორც
ყველგან უსასყიდლოდ განსამართლება არ შეიძლებოდა, სახელმწი-
ფოს შემოსავლის ერთს უმთავრესს წყაროს სამოსამართლო გარდა-
სახადი შეადგენდა. ამ გადასახადის სიბევრე თუ სიცოტავე ადგი-
ლობრივ ჩვეულებაზედ და ხალხის შეძლებაზედ იყო დამოკიდებული.
სასამართლოს მოხელეების ჯამაკირსაც უფრო ეს გარდასახადი შეა-
დგენდა (იხილე 'დასტურლამალა მეფის ვახტანგ მეექვსისა' და-
ბეჭდილი პ. უმიკაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1886,
გვ. 56—58). და თუ სახელოვანს სოლომონ მსაჯულს რვა თუმანი
ჯამაგირი ჰქონდა, ეს იმითომ, რომ შესავალი ბევრი ერგებოდა.

ხევსურულს ბჭესაც წინადეე გადაჭრილი და დაწესებული გარ-
დასახადი ერგება. მაგრამ განსხვავება ისაა. რომ ხევსურს შეუძლიან
თავიდამ აიცილოს ბევრი ხარჯი: საქირთა მხოლოდ ბჭეთა რიცხვის
შემცირება. გარდასახადი სრულებითაც არ უშლის საქმის სწორედ
გადაწყვეტას; არც კარგად დახვედრას და პურადობას შეუძლიან სა-
მართლის სასწორის გამრუდება. აი რადა.

ბჭობის დედა-აზრი და საგანი უანგარო და პირუთენელი საქმის
გადაწყვეტაა. ეს პირუთენელობა, მიუდგომელობა ხალხს ისე ღრმა-
და აქვს ჩანერგილი, რომ საბჭო ადგილისათვისაც-კი სიმბოლური
ზნიშენელობა მიუცია: ბჭობა მიუცილებლად შუა-ადგილას უნდა გაი-

მართოს; როცა მომტრენი სხვა-და-სხვა სოფლისანი არიან, საბჭო ადვილი ამ ორს სოფელს შუა უნდა იყოს: ერთ სოფლისანებს-კი ხატ-ში გაასამართლებენ.

თვით სოფელში და სოფლის ახლო ბჭობა არ შეიძლება,--მომტრენი ერთი-ერთმანერთის სოფელში ვერ მივლენ, ხელ-ახლად სისხლის ჩამოვარდნისა ეშინიანთ.

რადგანაც შუა-ალაგია საჭირო, ამიტომ ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ ბჭენი სამჯავროს გამართავენ ქალაში, წყლის პირად, გორასა ან მთის წვეროზედ. მშვენიერი და სულის დამატებობელი სანახავია მაშინ ხეესურული ბჭობა.

ბჭობა უფრო ღამით მოხდება ხოლმე; პირველად იმიტომ, რომ ბჭენი დღისით ძლივას შეიკრიბებიან; მეორედ--მომტრეთა ერთმანერთის აცდენა ღამე უფრო შეიძლება. ბჭობა, უეჭველად, მსწრაფლად უნდა გაათავდეს და რაც უნდა მძიმე და რთული საქმე იყოს, ბჭობა ორ-სამ დღეზედ მეტს არ გასტანს. საბჭო მართლიერებისათვის საჭიროა წესიერება, მართებულად ყოფნა; ამიტომაც ყველა ამას ჯეროვანი ყურადღება აქვს მიქცეული; ბჭენი სცდილობენ, რომ ხალხი რიდით და მოწიწებით ექცეოდეს თავის სამართალს, რაიმე წინდაუხედავის მოქმედობით არ შებილწოს მამა-პაპეული რჯული.

როგორც ბჭობა გაიმართება, მაშინვე წილს ჰყრიან ბჭენი და რომელ მხარესაც, მოჩივარს თუ მოპასუხეს, წილი ერგება, პირველად ის ილაპარაკებს,--ლაპარაკი წილით არის. როცა ერთი მხარე გაათავებს ლაპარაკს, იმას დაითხოვენ და თითონ ბჭენი გააცილებენ,--მომტრე არ შესვდეს და ახლად შუღლი არ ასტყდესო. მერე, მეორე მხარე ილაპარაკებს.

ხევსურს საზოგადოდ ბევრი ლაპარაკი უყვარს, მჭევრ-მეტყველებას დიდად აფასებს, ბავშვებს პატარაობიდანვე კარგს სიტყვა-პასუხს ასწავლის; შედარებით რომ ითქვას, საქართველოს არც ერთს კუთხეში არ მისდევნენ ისე გულ-მოდგინედ მჭევრ-მეტყველებას, როგორც აქ, ხევსურეთში, სადაც ჩვენი ძველებური მდიდარი სიტყვიერება აქამომდე ხელ-უხლებლად დარჩენილია და შენახული. ამიტომაც, ბჭობის დროს წილით და არა რიგით ლაპარაკი ხალხის ხასიათზედ ზედგამოჭრილი ჩვეულებაა.

რადგანაც მომტრეთა ცალკ-ცალკე ეკითხვის, ამიტომ ეგრეთ წოდებული დაპირდაპირება სრულებით არ იცის საბჭო სამართალმა, თუმცა ეს დაპირდაპირება ბევრს შემთხვევაში მიუცილებელს საჭიროებას შეადგენს. როცა ერთი მხარე ლაპარაკს გაათავებს, რაც სათქმელი აქვს ყველაფერს იტყვის და საბუთს წარმოადგენს, მაშინ ბჭენი მოპირდაპირეს მოიწვევენ და იმას თქმულსა და ვაგონილს,

წარმოდგენილს საბუთს დაწვრილებით და უშეტ-ნაკლებოდ გარდას-
ცემენ. ესლა მოპირდაპირეს რიგია: დაიწყებს ლაპარაკს, საქმის გა-
რემოების ახსნას, მოწინააღმდეგის საბუთის დარღვევას. მეორედ ლა-
პარაკი, პასუხის პასუხი სწამს საბუთო სამართალს და კარგიც არის,
რადგანაც ამას ბევრჯელ თვით სადავო საქმის თვისება თხოულობს.

საბუთო სამართალი სიტყვიერი სამართალია და საბუთის წერილს
არ თხოულობს, თუმცა კი არ უარყოფს წერილობითს საბუთს. მო-
წმის ჩვენება, ფიცი, „ცოდვის მოკიდება“—აი საბუთები ამ სამარ-
თლისა. ჩვენც თვითელი ამ საბუთთაგანი უნდა განვიხილოთ.

რასაკვირველია, საქმის გადასაწყვეტად მოწამე საქიროა ზო-
გიერთა საქმეში (ქურდობა, ფულის სესხი), მეტადრე როცა თითონ
საქმე საექოა. ასე ამბობს ჩვენი ძველი სამართალი (ვახტ. სამ., მუხ.
სიბ.); ამას თხოულობს ხევსურული ბჭობაც. მაგრამ საბუთო სამარ-
თალი ყველა მოწამეს როდი ენდობა, ყველას ერთ ნაირად როდი
უქურებს. მოგეხსენებათ, რომ ძველდაც ასე იქცეოდა ჩვენი სამარ-
თალი, თხოულობდა, რომ მოწამეს ღეთისა ეშინოდეს. სული იყო-
დეს, ქუთა ჰქონდეს... სიმართლის ხმა ჰქონდეს დავარდნილი და კა-
ქისაგან სანდო იყოსა (მუხ. იგ.).

ესლაც ამ გზას მისდევს ბჭობა. როცა საექვო საქმეა და მარტო
ერთი მოდავე მხარე, მოჩივარი თუ მოპასუხე, დანიშნაჲს მოწმებს,
მაშინ ბჭებმა უნდა შეიტყონ და დარწმუნდნენ—ლირსნი არიან მოწ-
მობისა დასახელებულნი პირნი, თუ არა: ვინიცობაა შეატყეს „შემ-
წეობა“, მიდგომა, მოწმებს არა ჰკითხვენ, მათ არაფერს დაუჯერე-
ბენ. ეს მაშინ, როცა მარტო ერთი მხარე ასახელებს მოწმებს, მაგ-
რამ თუ ორივე მხარემ მოწმები დანიშნა, მათი კითხვა მიუცილებ-
ლად საჭიროა, თუმცა მაშინაც ბჭენი სასტიკს ყურადღებას აქცევენ
თვითელის მოწმის ზნეობრივს თვისებას და ამ თვისების მიხედვით
აფასებენ მის ჩვენებას. კიდევ ამიტომ ყველა მოწმის ჩვენებას ერთი
და იგივე მნიშვნელობა როდი აქვს: ყველა მოწამე ერთნაირი არ
არისო.

თვითელს მოწამეს რიგით უნდა ეკითხოს და არა წილით. მათი
დაპირდაპირება შეიძლება და სამართალიც ამას თხოულობს. რაკი
ყველა მოწამე ერთი და იგივე არაა, ამიტომ ყველას ფიცის ქვეშ არ
ეკითხება: „ფიცი დაედების“ მხოლოდ ისეთს მოწამეს, რომლის ჩვე-
ნებას საქმის გადაწყვეტაზედ დიდი გავლენა აქვს, რომელიც დაქვე-
მარიტებით ამბობს, საქმე სწორედ ასე იყოფო. ეს თავი მოწამეა,
სინამდვილის მნახველი და მალიარებელი. კაცის კვლაზედ და დაკე-
ქნაზედ მოწამე არ არის საჭირო, რადგანაც დამნაშავე ხევსური უარს
არ იტყვის ამ ნაირს დანაშაულობაზედ და ეს უარი არც გავიწინა.

მოგეხსენებათ, რომ ჩვენის სამართლის შეხედულობით, ფიცი მძიმე და ძნელად საყისრებელი საქმე იყო. თვით სჯულთ-მდებელი ასე ბძანებდა, — უოველი მოსამართლე ფიცის მოხდენას ეკრძალოს და სხვა რიგად მოჩივრის გარიგებას ექადოს (მუხ. ი.). ებლაც ხე-სურათში მოწმისთვის ფიცი ადვილად ხელ-მოსაკიდი მოვალეობა როდია: ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ მოწამე შულლსაც უწევს მო-დავეს — დამაფიცეო, „ხატს შემაცოდეო“.

წინათ ხომ, როგორც ვიცით, მოწამე ხუთს ძროხას გაიტანდა და არ დაიფიცებდა კი. მაგრამ ეხლა, როცა ბქენი დაადგენენ, ფიცს მოწამე თავიდაც ველარ აიშორებს. რასაკვირველია, ფიცის გამო ბქობა უნდა გადაიდოს, ფიცის მიღებისათვის ცალკე ვადა უნდა დაინიშნოს; ეს ჭადა ორს თთვეზედ მეტს ვერ გასტანს. თუ რაიმე დამაბრკოლე-ბელი მიზეზი არ აღმოჩნდა (მოწმის ავადობა, შორს სადმე წასვლა). საყურადღებოა, რომ დაფიცებაზედ არც ბქეები და არც მოფიცარის დამნიშენელი არ ესწრებიან; მოწმის დაფიცებას ესწრობა მხოლოდ ვგრეთ წოდებული „ფიცის მაყურებელი“, რომელიც ნათესაი უნდა იყოს მოწინააღმდეგე მხარესი; მაგალითად, მოჩივრის მოწმის ფიცის მაყურებელი მოქასუხის ნათესაია და სხვა ვინმე არ შეიძლება. თუ მოჩივარი ან მოქასუხე მოწმის ფიცს არ ესწრობა, ეს იმიტომ რომ, როგორც შეენიშნეთ, დაფიცება დიდი ტვირთია და შეიძლება უსი-ამოვენება მოუხდეთ მოწამეს და იმის დამნიშენელს.

მიუცილებლად დაფიცება ხატში უნდა მოხდეს, თითონ მოწმის ხატში, თუ არა და, მოწმის დამნიშენელის სალოცავში. ფიცის მა-ყურებელი მივა და თითონ გადასცემს მოდავეს, რათაც გათავდა და-ფიცება. საკვირველია, რომ ჩვეულებითი სამართალი ისეთს დიდს მნი-შენელობას აძლევს ფიცს, რომ მარტო ფიცის მაყურებელსაც არ სჯერ-დება, — ამ უქანასკნელმა სხვა მაყურებელი უნდა დაისწროს („დამს-წრე მაყურებელი“) და იპასთან გადასცეს ფიცი, რომელსაც ესწრო-ბა თვით დამსწრე მაყურებელიც. აზრი ამ დამსწრე მაყურებლობისა ცხადია, თუ კი არ დაეიფიცებთ, რომ ფიცის მაყურებელი ნათესა-ვია ერთ-ერთის მოდავესი.

გარდა ამისა, ფიცი საბოლოოდ სწყვეტავს სადავო საქმეს; იგი ფიცი ყოვლადმღიერი და სიტყვაშეუბრუნებელი საბუთია; თვით განაჩენი, გადაწყვეტილობა მასზედ არის დაფუძნებული; რომელსაც „ფიცი დაედების“ და დაიფიცებს, ის მოდავე მხარე იგებს საქმეს. აი რისათვის საბჭო სამართალი ასეთს სასტიკს ყურადღებას აქცევს ფიცს.

თავისებურია დაფიცება, როცა დავა მამულზედ არის. მამულის დავაც ბქეების საქმეა: ვახტანგის სამართალი იხსენიებს სადავო მა-

მულის „კარგ-ავობას“, მამულის თვისებას, ეენახი არის თუ ფუძე, ან საწისქეილო, ან საბაღე და ამისდა გეარად მოთეცარნი შეაგ-დონა; დიდს მამულს ბეერი მოთეცარი უნდა, პატარას ცოტა (მუხ. იბ.) ხეესურული სამართალიც სწორედ ამ გზას ადგია: პატარა მამულს ერთი მოწამეც ეყოფა; სჯულთ-მდებელიც ასე პთეიქრობდა. შეიძლება საბჭო სამართალმა სრულებითაც არ ჰკითხოს მოწამეს თეიცის ქვეშ, თუ კი მამული მეტად მკირედიო. ამ შემთხვევაში თეიცის მაგევირად „ცოდვის მოკიდება“ საკირო (ეს „ცოდვის მოკიდება“ ვახტ. სამ. მოხსენებულეო, მუხ. იდ.)

„ცოდვის მოკიდებას“ მოპირისპირეც დაადებს მოჩივარს, ბჰე-ნიცა; თითონ მოჩივარსაც შეუძლიან „ცოდვა მოიკიდოს“, აქ დავა იათი ფასისაა და თავისუფლებაც დიდიო. ვახტანგის საპართლის „ცოდვის მოკიდების“ ფორმა სხეა აყო: მოპასუხემ „შემწამებელი კაცი ზურგს აიკიდოს და ასრე უნდა თქვას: „შენიმც ცოდვა მეორედ მოსელას მეცა შაქეს და შენდა ნაცელადცა მე გახეიკითხები, თუ მე ეგ მექნას“ (მუხ. იდ.), საბჭო სამართალმა კი ზურგს აკიდება არ იცის, მის ნაცელად მიწის კისერზედ დაყრა სწამს. როცა მოდაეე. დაბეჯითებით ანბობს, რომ მამული ნამდვილად ჩემიო, მაშინ სადა-ეო მამულიდამ ერთს მუქა მიწას აიღებს; ბჰეების წინ კისერზედ დაიყრის და იტყვის ხმა შალა: „დედა-მიწის ცოდვა მქონდეს, თუ ტყუილი ესთქეა; ეს მიწა ჩემია“, —ამის შემდეგ მიწაც იმის საკუთ-რება ხდება.

„ცოდვის მოკიდება“ კელია და ზიჯნის დავაზედაც შეიძლება. ვახტანგის სამართალი კი უძრავის მამულის შესახებ „ცოდვის მოკი-დებას“ არ იხსენიებს, —ასულზედ შევარდნა ძროხაზედაც დაეჯერე-ბოდესა, როცა საქმე ერთის მარჩილის ღირებულეო (სამი აბაზი), „ან ცოტად უფროსი ან უმცროსი საქმე უნდა იყოს“ (მუხ. იდ.). მამულ-ზედ არათერია ნათქვამი; იგივე სამართალი სადაეო მიჯნისა და სამ-ზღერის თაობაზედ მართო თეიცს თხოულობს, —ხატი ხელთ ეკირ-ვისა (მუხ. ია.): საბჭო სამართალი კი მამულის დაედაც „ცოდვის მოკიდებით“ სწევეტს.

ხალხის შეხედულობით, „ცოდვის მოკიდება“ საწნელო საქმეა და ამისათვის ხეესური, თუ დარწმუნებულეი არ არის თავის სიმარ-თლებედ, ძვირად იკისრებს ცოდვა მოიკიდოს. ეს „ცოდვის მოკი-დება“ მკირე მამულზედ შეიძლება, —სადაეო მამული სათეცრად არა ღირსო. როცა სადაეო მამული დიდიო, მაშინ უმოწმოდ დაეის გადა-წევეტა არ შეიძლება. როგორც ძველი სამართალი (მუხ. იბ.) ავა-ლებდა მოსამართლეს სადაეო მამულის ცნობას, ისე საბჭო სამართა-ლი ბჰეებს ვალად სდებს, სამამულო დაეის შეგნებას და თეით მამუ-

ლის მდებარეობის და სხვა გარემოების ცოდნას. ასეც უნდა იყოს, რადგანაც მამული დიდი რაშეა კაცისათვის. ხევსურს ეს კარგად ეს-
ვის და ამიტომაც მამულის თაობაზე დაფიქრებას დიდის გამოჩენით
და ამბავით იხდის.

როცა ბჭეებისაგან მოდავეს ფიცი დაედება, თუ მაჟალი დილია,
ფიცი უქვევლად დროშით უნდა მოხდეს; დროშით დაფიქრება სხვა
საქმეზედ არ შეიძლება, თუნდა მძივე დანაშაულობაც იყოს. ამ დრო-
შით დაფიქრებას მომზადება უნდა. ჯერ ერთი ესა, რომ მოფიცარი
უნდა გაიწმინდოს; სარტყელი და ტალავარი გაიხადოს, დილით უნაყ-
რო წყალში უნდა სამჯერ გაიბანოს; შეიძლება ხუცს აიზმაც გადა-
ხდევინოს; როცა დაფიქრება დაიწყობა, მოფიცარმა პერანგისა და
შარვლის ამარა, საკინძგახსნილმა და ფეხშიშველმა დროშა ხელში
უნდა დაიჭიროს და ისე შემოუაროს მამულს გარშემო.

დაფიქრებას უქვევლად ბჭენი, შუამაველნი და მოწმები ესწრო-
ბიან. მოფიცარს გვერდით „ხელის მამკიდე“ უნდა ედგას. „ხელის
მამკიდე“ მოფიცარის ასლო ნათესავია; ისიც უნდა გაიბანოს, რო-
გორც თვით მოდავე, გვერდით მოუდგეს და მოდავის სიტყვა და-
ქვეშმარითოს, — მართალია, თუ არა, მრისხავდეს დროშა და ხატიო.

დიდს საქმეში „ხელის მამკიდე“ ორზედ მეტი არ შეიძლება.
დროშით დაფიცების წინად მოწმებმა უნდა დაიფიციონ, მაგრამ, რო-
გორც ზემოთ შევნიშნეთ, ყველა მოწამეს არ დააფიცებენ. ფიცი დაე-
დება იმ მოწამეს, რომლის ჩვენებას საქმის გადაწყვეტაზედ დიდი
გავლენა აქვს. შემდეგ ფიცისა, მამული დამფიქრებელს მოდავეს დარ-
ჩება. ბჭენი თავიანთ ხელით მიჯნებს ჩაჰყრიან, სამნებს დასმენ.

ხატში დაფიქრება სულ სხვაა. ეს დაფიქრება ყველა დიდ დანა-
შაულობაზედ შეიძლება და მიუცილებლად ხატობას უნდა მოხდეს.
ხუცი ჯერ საკლავს დაუკლავს ხატს („სამაფიცრო საკლავი“) და
მერე იხუცებს. განბანა და განწმენდა აქაც საჭიროა. მოფიცარი
ხატზედ ხელს დაადებს და იტყვის: ამის მადლი მრისხავდეს, თუ
ესტაჟუვოღო. მოფიცარს მხოლოდ ერთი „ხელის მამკიდე“ უდგია
გვერდით: ხუცის გარდა ხატში ფიცის დროს არაფერ არის, ბჭენიც
ვერ დაესწრობიან. ხუცმა ფიცი რომ არ გაიგონოს, ყურებში თი-
თებს დაიციობს.

არც მამულის დაქა უჯდება ხევსურს იათად. ჯერ ერთი ესა,
რომ მოჩივარმა და მოპასუხემ ცხრა-ცხრა ცხვარი უნდა მისცეს თი-
თო ბჭეს (ცხვარი ექვსი აბაზია), როცა დიდს მამულზედ არის და-
ვა; თითო მოწამესაც „ფეხის ქალამანი“ ერგება, დღეში აბაზი. რო-
ცა სადავო მამული პატარაა, ბჭეს „საშუოდ“ ერთი ცხვარი მიეცე-
ვა, მოწმებს-კი არათფერი. მოფიცარს მოწამეს ფიცში სამი ცხვარი

მიაქვს („სამაფიცირო“); „ხელის მამკიდესაც“ ამოდენი. დაუმატეთ ამას ისიც, რომ მოდავინი ბჭეებს და სამოსამართლო ამაღას კარვად უნდა გაუქასპინძლდნენ და მაშინ დაინახეთ ხარჯის რაოდენობას... ნუ დაივიწყებთ, რომ, თუ მოდავე ფიცზედ შეაგდეს, იმასაც „სამაფიციროში“ სამი ცხვარი ეკუთვნის. გამტყუნებულმა მხარემ გამართლებულს მთელი ხარჯი და ზარალი უნდა აუყენოს, მისცეს. ზარალის დამტკიცება გამართლებულის მოდავეს საქმეა. ბქენი და შუამავლები აფასებენ მხოლოდ ავეჯეულობის ღირებულობას (რვალი, თოფ-იარაღი და სხვ.), რომელიც გამტყუნებულმა უნდა მისცეს გამართლებულსა.

უველა საბჭო განაჩენს აღსრულებაში მოყვანა უნდა: უამისოდ სამართალს ძალა არ ექნებოდა. აღსრულებითი წარმოება ხევსურულის სამართლისა ისეთისავე ხასიათისა და მიმართულები-საა, როგორც თვით სამართალი.

ბჭობა, ბჭეების დასხმა კერძო პირებზედ არის დამოკიდებულა; განაჩენის აღსრულებაც კერძო პირის ვალია, არა რაიმე საზოგადოებრივს ძალას აქ ხელი არა აქვს. ძველს საქართველოში, სადაც სამართალი თვით სახელმწიფოს ეჭირა ხელში, ცალკე მოხელენიც იყვნენ, რომელთაც სასამართლოს განაჩენი აღსრულებაში მოჰყავდათ.

სჯულთ-მდებელი (მუხ. დ.) პირდაპირ იხსენიებს, რომ მოსამართლეს აღმსრულებელნი პირნი უნდა ჰყვანდესო; ამ პირთა იასაულები ერქვით და კანონიც ამ სახელს უწოდებს მათ. თუმცა კანონში ცხადად არ არის მოხსენებული, რომ იასაულს განაჩენი უნდა აღსრულებინა, მაგრამ რომ სწორედ ეს იყო მათი მოვალეობა იანს „დასტურ-ლამალიდგან“ (გვ. 16-17), სადაც სხვათა შორის ნაჩვენებია, თუ რამდენი წილი ერგებოდა იასაულს. იასაული ორ გვარი იყო: სასამართლო საქმეების მკოდნე და პოლიციის მოხელე. ჩვენ ვგონებთ, რომ ჰირეელ გვარის იასაული აღსრულებდა განაჩენს.

როგორც საბა სულხან ორბელიანი ამბობს, ბოქაული ივივე იასაულია, ხოლო იასაულს ქართულად მანდატური ეწოდება. რაც უნდა იყოს, განაჩენის აღსრულება სახელმწიფო მოხელეების საქმეს შეადგენდა და ეს არის აქ ჩვენთვის საჭირო. საბჭო სამართალმა კი, როგორც შევნიშნეთ, ამ გვარი მოხელეობა არ იცის. ამის ნაცვლად მან იცის მხეველობა. ეს მხეველობა შეხანიწნაეი და საყურადღებო დაწესებულებაა და ამიტომაც ღირს მაზედ ვრცლად ბაასი.

ზოგიერთებს და მათ შორის ბ-ნ ა. ყაზბეგსაც, „ივერია“ 1881 წ. № 5, გვ. 112, წერილი „გადაკარგული მხარე“, მხეველობა და თავდებობა ერთი და იგივე ჰგონიათ. ეს შეცდომაა. თავდებობის.

როგორც იურიდიულის დაწესებულების, ხასიათი და ბუნება სხვაა, მწველობისა კიდევ სხვა; მათ შორის მხოლოდ გარეგანი მგზავსებაა, მეტი არაფერი. ჩვენის სამართლის შეხედულებით, თავდებობისათვის მიუცილებლად საჭიროა თავდების სრული ნება და სურვილი, — თავდებობისათვის ასრე უნდა იქმნას, რომ კაცი კაცთან თავდებად თითონ უნდა მივიდეს, თავისის ნებით. კაცმან კაცი ძალად უნდა მიიყვანოს. იმ თავდებობას ნუ ირწმუნებენ (მ.ხ. სლე., იხილე ეგრეთვე აღბუღას სამ., მუხ. ჟთ., ო.); როცა თავისი ნება არაა, მაშინ თავდებობაც არ შეიძლება.

ხევესურული მწველობა კი სულ სხვას თხოულობს. მწველად ვინც გასურს, იმას დააყენებ, მწველს არა ეკითხვის რა, იმისი ნება და სურვილი არაფერს შუაშია. ჩვენის აზრით, მწველობა საკუთარი ხევესურული ჩვეულებაა და ძველს სამართალთან საერთო არა აქვს რა. აი თითონ ეს მწველობაც.

როცა საქმე გადასწყდება და განაჩენის ძალით ბრალდებულს გარდასახადი დაეკისრება, რასაკვირველია, ბრალდებულმა ეს გარდასახადი მოპირის-პირეს უნდა მისცეს; მაშინვე აძლევს კიდევ, თუ შეძლება და სურვილი აქვს.

მაგრამ, შეიძლება. ისეც მოხდეს, რომ ბრალდებული მძლავრი კაცია ან ბეჩაეი და ამიტომ არაფერს არ აძლევს თავის მოპირის-პირეს; ერთის სიტყვით, განაჩენის აღსრულება ან არა ქსურს, ან არ შეუძლიან. სწორედ ამჟორს შემთხვევაშია საჭირო მწვეალი. მთელი სამართლის წარმოება კერძო პირის ენერგიაზედ არის დამოკიდებული; მწველობაც ამ ენერგიის ნაყოფია, მხოლოდ საჭიროა, რომ მწველობას ზოგიერთი იურიდიული თვისება ჰქონდეს, სახელდობრ: მწვეალი უმკველად ბჭეების თანა-დასწრებით უნდა დაიჭირონ, დაასახელონ და გარდა ამისა, მწველის დამჭერეობა თვითეულს ბჭეს უურზედ ხელი უნდა მოჰკიდოს და სთქვას — თქვენის გაგონებით ვიქერო, მოწამენი თქვენა ხართო; ამის შემდეგ მწველობას სრული ძალა ეძლევა, იგი იურიდიულ დაწესებულებად ხდება.

დაჭერის და დასახელების დროს მწველის ადგილობრივ ყოფნა საჭირო არ არის; მწველად დაყენებული შეიძლება შორს სადმე იყოს; არც კი იცოდეს, რომ ის მწველად დაიჭირეს. ხოლო მწვეალი შორეული არ უნდა იყოს: მაგალითებრ, პირ-აქეთელს დაეა რომ ჰქონდეს პირ-იქითელთან და საქმე მოუგოს, პირ-იქითელმა მწვეალი პირ-იქით უნდა დაიჭიროს. თემს აქ მნიშვნელობა არა აქვს, — მწვეალი შეიძლება სხვა თემისაც იყოს. მწვეალი შეძლებული კაცი უნდა იყოს და ეს ადვილად მისახედრია, რადგანაც, ჩვეულების ძალით, თითონ მწვეალმა უნდა გადაიხადოს განაჩენით გადაწყვეტილი გარდასახადი.

როდის იწყება მზევლის მოქმედება? განაჩენი შეიძლება დადგენის უმაღლეს ალსრულდეს, შეიძლება შემდეგშია. ამ უკანასკნელს შემზავებაში ვადის დადება საჭირო. ვადას ბჭეები დასდებენ, თუმაკა სიქმის მომგებსაც ნება აქვს ვადა დანიშნოს: ვადა დიდიც შეიძლება, ცოტაცა (თთვე, წელიწადი), საქმის გარემოებაზედ ჰქიდა. თუ ვადას გასცილდა განაჩენის ალსრულება და დავის მომგებმა დროზედ არ მიიღო კუთვნილი გარდასახადი, აი სწორედ მაშინ მზევალმა უნდა გარდაიხადოს დაკისრებული გარდასახადი. მაშასადამე, ვადამდე მზევალთან ზელი არავისა აქვს და ამით მზევალი განირჩევა თავდებისაგან: ვახტანგის სამართლის თავდებობა ვადას არ იხსენიებს: ეს ერთი მეტი საბუთიც, რომ მზევლობა და თავდებობა სულ სხვა-და სხვაა.

მზევლობას ფორმალური, გარეგანი სავალდებულო ძალა არა აქვს, მზევალს ძალას ვერავინ დაატანს, უეჭველად სამზევლო გარდასახადი უნდა გარდაიხადო, თორემ მოვალ და მე თითონ წაგართმევო. ამ საყურადღებო დაწესებულებას საფუძვლად ერთის მხრით ზნეობითი ჩვეულება აქვს აღიარებული, მეორე მხრით, ხალხის ამოღმორწმუნეობა.

პირველად ესა, რომ მზევლობაზედ უარის თქმა დიდი სირცხვილია, დიდად სათაკილო საქციელია, უთაური კაციაო, მზევლობა ვერ შესძლო, სხვა რამე მაგას რა შეეძლებაო, — ასე უკივილებენ მზევლობაზედ უარის მთქმელსა; გარდა ამისა. ვინც მზევლობაზედ უარს იტყვის, იმას მზევლის დამყენებელი თავის თემში არ გაატარებს, რა კაცი ხარ, რომ ზემს თემში მოხვიდე და კირსა და ლხინს დაესწროვო. სხვა თემიდან განდევნა და გამოკლება ხომ დიდი უბედურებაა ხევსურისათვის. ეს სირცხვილი და თემიდან განდევნა, თავისის ზედმოქმედებით და გავლენით, უფრო დიდი რამეა, ვიდრე იასაულის კარზედ მიდგომა და ოჯახის დაწიოკება; ამიტომაც სირცხვილი და თემიდან განდევნა მზევალს იძულებულს ჰხდის, თუ კი შესაძლოა. მზევლობაზედ უარი არა სთქვას და გარდასახადი გაიტანოს.

მეორედ — ზოგიერთა ამოღმორწმუნეობრივი ჩვეულება ძალას ატანს მზევალს თავისი მოვალეობა შეასრულოს. ეს ჩვეულებაა „საწყევარის აგება“, ძალის და კატის ჩამორჩობა. აი ერთის და მეორის აღწერაც, თუ კი ეს აღწერა არ შებილწავს ჩვენის მკითხველების ესთეტიურს გრძნობას.

როცა მზევალი ვადაზედ არ გადაიხდის განაჩენით გადაწყვეტილს გარდასახადს, მაშინ მზევალს სოფლის ახლო აუგებენ „საწყევარს“.

„საწყევარი“ ჯვის პატარა კოშკია და ზედ კაცის გამხმარი სკორე ადევს. შერამ „საწყევრის“ აგება უფველად საჭირო როლია. მის მაგივრად შეიძლება ძაღლისა ან კატის ჩამორჩობა მხეველის სოფლის პირად. „საწყევრის“ აგებასაც და კატა-ძაღლის ჩამორჩობასაც თავისი სათქმელი ფორმულა აქვს: „შენის სულისა და შენის მკედრის სულისა იყოსო“. ეს ყოველივე ღიდად სათაჯილო და სასირცხვილოა მხეველისათვის. ასე ვასინჯეთ, ჩირქი მთელს სოფელსაც კი ეცხება. „ციცა- ჩამოგირჩის, „საწყევარი“ აგიგესო. ან შეურაცხებას ძნელად აიტანს ამპარტავანი და თავისუფლებით ვალაღებული სეესური.

კიდევ ამ მიზეზის გამო ხშირად კაცის კელა მოხდება ხოლმე და დაკეპნა ხომ შეტად ხშირი საქმეა. რაღა?—საწყევარ აგებულ და ციცა-ძაღლ ჩამორჩობილი მხეველი უბედური კაცია, შესაბრალისია: ხატში არ მიესვლება, გეკდარს რიგით ვერ დამარხავს, „სამარხს ვერ იქმს“, ტაბლას ვერ გაუჭეთებს, თითონაც პირს ვერ აიხსნის. მთელს თემში ის შერცხენილია, ათვალწუნებული!

რასაკვირველია, ამ შერცხენისა და უბედურების მოშორება შეიძლება, —საჭიროა მხოლოდ, რომ მხეველი გაუსწორდეს მოდავენს, ჩაბაროს მისაცემი; უამისოდ „საწყევრისა“ და „კატა-ძაღლის“ ახსნა ვერ მოხერხდება. შერცხებას, „ახსნას“ ზედ ერთვის საკლავის დაკლა. საკლავი იმან უნდა დაჰკლას, რომელმაც „საწყევარი“ ააგო, კატა-ძაღლი ჩამოარჩო და სწორედ იმ ადგილას, სადაც, ეს სასირცხვილო ამბავი მოხდა. ქამაზედ ორთავე მოპირის-პირენი უნდა იყენენ. დანსწრენიც საჭირონი არიან; კამის შემდეგ „სული აიხსნების“, მტრობა და შუღლი მოიხპობა.

მწვანის სამსეველოში ერთი ცხვარი ერგება; მაგრამ ეს არადერი. საკმე აი რაშია: როცა მხეველი იძულებულია გარდასახადი გაიტანოს, მაშინ თავის დანჭკრელს გარდასახადს შეიღვეულად ახდევინებს. ძველს დროში ერთი ოცადაც შეიძლებოდა გარდახდევინება. თუ გამტყუენებულმა მხეველს საკმე სასხეველოდ არ გაუხადა, მაშინ მხეველი სასხეველოს ერთი-ორად გადახდევინებს, ნაკლებიც შეიძლება, — ცოდო მადლზედ არის გადახდევინება დამოკიდებული. როცა მხეველი სასხეველოს გადაიხდის და მოპასუხე მას არას აძლევს, მხეველი სხვა მხეველს დაიპყრს; მეორე მხეველს მესამის დაპყრა შეუძლიან და ამით თავდება საკმე; სამის მხეველის მეტი არ შეიძლება. თვითთელის მხეველის დაპყრაზედ ბტენი უნდა დაესწრონ, პირველი მხეველი მეორეს და მეორე მესამეს, შეიღვეულად ახდევინებს; თუ ცოდო-მადლზედ მივარდა საკმე, ერთი-ორადაც შეიძლება.

მთელი ეს გარდასახადი ბოლოს დროს საქმის წამგებელს უნდა დააწვეს თავს, ე. ი. იმას, ვის მიზნითაც მწველობა დაიწყო. ბ-ნ ა. ყაზბეგს არა სჯერა მწველობა და ექვის თვლით უცქერის მას. მართალია, ესაა მწველობა მეტად იშვიათი საქმეა. ხალხს იგი თითქმის დაეიწყებული აქვს, მაგრამ ძველად კი მას ძალა ჰქონდა.

ჩვენ დაგვარწმუნეს, რომ მწველობას წინ აღუდგა თვით ხალხი, როგორც დამლუპველს ჩვეულებას; ამბობენ, რომ ქისტები განგებ ყიდულობდნენ მხეგლობას და ხალხს ძლიერ აწუხებდნენო. აწინდელს დროში მწველობის მაგივრად უფრო მისდევნენ „საწყევარს“, ძალლისა და კატის ჩამორჩობას. თვით მწველობა უფრო ცოდვადლის გზას დაადგა, თუმცა კი ჯერ სრულად არ მოსპობილა.

განაჩენის აღსრულებას ზედ მოსდევს შერიგება, „პირად შეყრა“. მაგრამ ვიდრე ამ „პირად შეყრაზე“ ვიტყვოდეთ რასმე, ერთს იურიდიულს დაწესებულებას უნდა მივაქციოთ ყურადღება, რომელიც (დაწესებულება) „პირად შეყრა“ არის და დანაშაულობის გასამართლებაც. აი ეს დაწესებულებაც.

როგორც ვიცით, ხევსურეთში კეკელობა მეტად ხშირი მოვლენაა და მძიმედ დაკეკნა დიდ დანაშაულობად ითვლება. შეიძლება დაკეკნილი (დაქრილი) რამდენისამე ხნის შემდეგ მოკვდეს, „გაგრილდეს“, როგორც ხევსურეთში იტყვიან. ჯერ დაკეკნა დიდი რამეა და მერე დაკეკნილის „გაგრილება“ ხომ რა იქნება. ეს მძიმე დანაშაულობა უსისხლოდ ვერ გათავდება, თუ კი დამნაშავემ თავი არ იმართლა და არ დაიფიცა, რომ დაკეკნილი დაკეკნისაგან „არ გაგრილდა“.

მაშასადამე, საშუალო და საკამათო საქმე აქ ისაა, რომ დამნაშავე ამტკიცებს, დაქრილი თავისის დღით მოკვდა, სხვა რაიმე მიზეზისაგან და არა დაკეკნისაგან;—მკვდრის პატრონი კი იმას გაიძახის, რომ ეგ ყველაფერი ტყუილიაო და ჩემი მკვდარი დაქრილობისაგან მოკვდაო.

ეს საეჭვო საქმე ბჭეებმა უნდა განიხილონ. საქმის თვისება ბეერს ბჭეებს თხოულობს. თითონ საქმე კი უეჭველად დამნაშავეის დაფიცებით უნდა გადაწყდეს. ეს დაფიცება, რომელიც ერთსა და იმავე დროს შერიგებაც არის, დიდის ამბით მოხდება ხოლმე. მკვდრის პატრონმა მკვდრის საფლავზედ ტაბლა უნდა მოამზადოს დიდრონის ხინკალისა და ხავიწისაგან; ლუდიც უნდა იყოს; არაყი კი არ შეიძლება („ეშმაკების სასმელიაო“), საკლავიც არ დაიკვლის.

ბჭენი დაადგენენ, რომ ბრალდებულმა თავისის ნათესავებით დაიფიცოსო. ისინი ერთ-ერთმა ბჭემ უნდა დააფიცოს და რადგანაც ამ შემთხვევაში დაფიცება მეტად დიდი ვალია და ტვირთი, ამიტომ

ბქენი წილს ჰყრიან და ვისაც წილა არგუნებს, ის დააფიცებს („ყურის მამკრელი“). ბრალდებული მივა საფლავზედ; მას მიუცილებლად რვა ახლო ნათესავი უნდა მოუდგეს გვერდით. დანარჩენი ბქენი მოერიდებიან; მკვდრის პატრონი-კი საფლავზედ სდგას. ბქე აიღებს ხელში რაიმე ეკალს, ჯერ ბრალდებულს და მერე თითო-თითოდ იმის რვა ნათესავს ყურში ეკალს აძგერებს, სისხლს გამოუშვებს; სისხლი საფლავს ჩაეწვეთება. მკვდრის პატრონი სისხლის გამოშვების დროს ამბობს: „უმცროსიცი ხარ, ჯღანმსაც უბანდავ, ფეხის სამოსაემც უკეთებ, წყალსაც უზიდავ, ხელზედაც ემსახურები, გახდები იმის მოვალე, რომ არაფრით არ დაალონოვო“.

ეს იმას ნიშნავს, რომ თვითმული მოფიცარი საიქიოს მკვდრის უმა და მოსამსახურე გახდება, თუ კი ტყუილად დაიფიცებს. შემდეგ ამისა ხუცი იხუცებს, ტაბლას აიურთხებს. დაფიცებულები და მკვდრის პატრონი ლუდით სავსე თასს აიღებენ; ლუდში ჩაფხეკილი ვერცხლი ურევია. ორივე მხარე სამჯერ, რიგ-რიგობით, დაღევს თასით ლუდს; მერე ტაბლას მოუსხდებიან და ბქეებთან ერთად საფლავზედ პურსა სქამენ. ამით თავდება შერიგება.

ყურის მოკრა“ ძნელი საქმეა და თავისუფლებაში აღზდილი. „ბატონობის“ უარყოფელი ხევსური არასოდეს არ იკისრებს საიქიოს ყმად ვისმე გაუხდეს. კიდეც ამიტომ ხევსურთ. თუ კი „ყურის მოკრას“ გაჰბედავს, მხოლოდ იმიტომ, რომ მართლად პრაცეს თავის თავს. ბქეებს საბქოში არა ერგებათ-რა: „ყურის მამკრელი“ ბქე კი ექვს ცხეარს მეტს იღებს ჩვეულებრივს საფასზედ:—ყურის მოკრა დიდი ტვირთიაო.

ჩვეულებრივი „პირად შეყრაც“ მიუცილებლად სავალდებულოა; უამისოდ მომტრეებს ერთიერთმანერთზედ კაი გული არა აქვთ და შეიძლება შუღლი ისეე ჩამოუვარდეთ. კიდეც ამიტომ „პირად შეყრა“ ან მაშინვე უნდა მოხდეს, როცა ბქეები განაჩენს გამოაცხადებენ, ან ერთის თვის განმავლობაში მაინც; ამ ვადას „პირად შეყრა არ გასცდებიან“. როცა საქმე გადასწყდება, გამტყუნებელი ბქეებს ევედრება, ეთაყვანება— მოპირისპირეს შემარიგეთო, დამამძობილეთო. ხამზადისი ლუდით ან არაყით შემკობილი უნდა იხელოს მეთაყვანემ და როცა დრდი საქმეა, საკლავიც დასჭირდება. ორი ბქე წინ გაუძღვება, ერთი ერთის მხრით, მეორე მეორის მხრით და მოპირისპირეს სახლში მიიყვანენ „პირად შეყრის“ მსურველს. იქ, სახლში ბქენი ორივე მხარეს თასით ლუდს ან არაყს დააღვეინებენ სამჯერ და პირს აკოცინებენ. თასში ვერცხლს ჩაფხეკენ, თუ არა და—აბაზს ან უზალთუნს ჩააგდებენ. ვინიცობაა, სასმელი არა აქვთ ხელად, თასით ერბოს ან თაფლს დააღვეინებენ; ყოველ შემთხვევაში ჩაფ-

ბიკილი ვერცხლი, ან აბაზიანი, უხალთუნი საჭიროა; მერე ძმური კამა დაიწყება. რასა ივრეგლია, როცა დიდი საქმეა, კამა-სმაც გამოჩენით უნდა მოხდეს, თუ არა და—მცირედაც შეიძლება. ჩვეულების ძალით, მეორე მხარემაც უნდა გამართოს ძმური „პირად შესაყრელი“ ნაღიმი.

თუმცა ხევსურნი ძველადგანვე ქრისტიანებად ითვლებიან, მაგრამ ქრისტიანობისა თითქმის არა იციან-რა.

ამის მიზეზი ჩვენ წინად ვუჩვენეთ. ხევის-ბერებმა, დეკანოზებმა, ხელი მოჰკიდეს მარტო საეკლესიო გარეგანს წესებს და ეს უკანასკნელნიც დაამახინჯეს, პირვანდელი მნიშვნელობა მოუსპეს. ქრისტიანობის აზრი, სწავლა ხალხისათვის გაუგებარი დარჩა. კიდევ ამიტომ საქართველოს ეკლესია სდენიდა დეკანოზებს სწორედ ისე, როგორც კულიანებს, მკითხავენ¹.

რადგანაც დეკანოზებმა, უმეტრების გამო, ქრისტიანობის დოგმატიკური სწავლა ვერ შეიგნეს, თეო ხალხის სარწმუნოებაც კერპთოაყვანისმცემლობას ვერ გასცილდა.—ხევსური ეხლაც არა ჰმალავს, რომ იმისი ყოველისფერი „კერპულია“. მაგრამ ერთი სიკეთე მაინც მოიტანეს დეკანოზებმა: ისინი ქრისტიანობის სახელით ებრძოდნენ სხვა სარწმუნოების გავლენას. „ურჯულოს“, როგორც თითონ ამბობენ, და ფეხი არ მოაკიდებინეს ხევსურეთში მაჰმადიანობას, თუმცა ეს უკანასკნელი მზად იყო ხელთ დაეჭირა ქრისტიანობის სამფლობელო. ეხლაც ხშირად ხევსური სიამაყით შეჰკვებვის ბარელ ქართულს—ჩვენ შეგინახეთ, დაგიცვით ურჯულოთაგანაო.

საკვირეელია, რომ თითონ ხევსურეთს სარწმუნოებრივი გავლენა მოუპოვებია მაჰმადიანებზედ.—ქისტები ეხლაც ლოცულობენ ხევსურების ხატებსა; ზოგს ადგილას, მაგალითად სოფ. შატილში², ხატის მოსამსახურედაც, „ხელოსნად“ ითვლებიან.

ხევსურს ღმერთი ყოყლად შემძლებელ არსებად მიაჩნია. მამა ღმერთი, რომელიც მეშვიდე ცაში სუფუეს, ცოცხლების ღმერთია, ქრისტე—მკედრებისა. სული-წმინდას თუმცა ლოცვებში იხსენიებენ,

¹ Д. Пурцеладзе, Церковные гудж., Тифлис 1881, გვ. 40—43.

² შატილი პირ-იქით ხევსურეთში სძვეს, მიტოვს, ქისტეთის საზღვარზედ. სოფელი კლდებზეა აშენებული და მრავალის ციხეებიააგან შესდგება. ციხეები ერთიერთმანერთზედ არის გადაბმული და ქვემოთ გასავალი ქუჩები აქვს. შატილი ძველ დროს დიდს სიმაგრეს წარმოადგენდა და მტრისათვის მიუდგომელი იყო. შატილელები განთქმულნი არიან ვაჟაკობით. ლეჩების გამხმარი ხელები, რომლებიც კედლებზედ არის მიკრული, ამტკიცებს შატილელების ვაჟაკობას. ამათ დაამარცხეს შატილის თარეში. მაგლობს ნიშნად მარშარილოა ქუჩებდ არის ამოკრილი იმათი ვაჟაკური სიბნევე.

მაგრამ არ იციან, ვინ და რა არის; სამ-პიროვანი ღმერთი -- მამა, ძე და სული წმინდა ხევსურს ვერ წარმოუდგენია; თითონ სამება ხატად, ანგელოზად სწამს და ისე ლოცულობს მას, როგორც სხვა „მაღალ ღვთის მოკარეს“. ღვთისმშობელიც ხატად მიაჩნიათ და არ იციან, რომ ის ქრისტეს დედა იყო. მეორედ მოსვლას სიტყვით ახსენებენ, არ იციან-კი როგორც მოხდება და რაში მდგომარეობს. მოციქულებში მარტო პეტრე-პავლე სწამთ და დოვლათის ანგელოზად ლოცულობენ (პირ-იქით, არხოტში).

ღმერთს „მორიგს“ უწოდებენ. ხევსურის წარმოდგენით, მორიგი რიგს და წესს აძლევს ქვეყნიერებას, თითონ ქვეყნის მართველობაში არ ერევა და ბრძანების მეტს არას აკეთებს. სააქაო წესი და გამგებლობა ხევსურს მორიგზედ გადაუტანია. — მორიგს ხელ-ქვეითნი, მოსამსახურენი ჰყვანან: ეს უკანასკნელი დიდნიც არიან და პატარანიცა. ამათ ხ ა ტ ი ჰქვიან. ხატი ფრთოსანი ანგელოზია, მხრებით მფრინავი, მღვთოვანი არსებაა, „ღვთის მოკარე“. თითოეულს მათგანს თავისი საკუთარი საქმე და მოვალეობა აქვს, თავისი მადლი და შრისხანე ძალა; ზოგი ბოროტის მქნელია, ზოგი კიდევ კეთილისა.

თუმცა თითოეული ანგელოზი ბუნებით კეთილი არსებაა და თუ ბოროტს უხამს ვისმე, თითონ-კი არა, არამედ იასაულის ხელით; ეს იასაული ბოროტი სულია, ეშმაკია. ყველა ანგელოზს ჰყავს რამდენიმე იასაული, ხელ-ქვეითი, მოსამსახურე. ამ მოსამსახურეთა გროვას ლაშქარს უწოდებენ. ლაშქარში ბოროტნიც ურევიათ და კეთილნიც, როცა ხატს ეპრიანება და ვინმე რასმეს დააშავებს, ლაშქრიდამ ბოროტს იასაულს გაგზავნის; თუ არა და კეთილს. ლაშქარი ხალხის მცველია, თვალ-ყურის მგდებელი და თითოეული წევრი ამ ლაშქარისა ხატის ანუ ანგელოზის მოთენეა.

საყურადღებოა, რომ ლაშქარში დედაკაცებს, ხატის „დობრელებსაც“ ადგილი აქვთ. სოფელ ხახმატში, მაგალითებრ, რომელიც განთქმულია თავისი ხატით, დობილების სახელზედ საკუთარი სალოცავია აგებული; ამ სალოცავს, ნიშს, „ხელს“ უწოდებენ. ხალხის აზრით, ხახმატის ხატს, წმინდა გიორგის ქაჯეთილდამ სამი ქალი მოუყვანია — აშე, სიმენ და სამძიპარა. ეს დობილები ბავშვების სახად აქვთ წარმოდგენილი. როცა ვინმე რასმე დააშავებს, ხატი დობილებს მიუსევს და ბავშვები ავად გახდებიანო. ხალხი დიდ ძალას აკუთნებს „ხელს“. მოგეხსენებათ, რომ ხევსურეთში ხშირად ერთი თემი მეორეს მძლავრობს, სჩაგრავს. ამ რამდენისამე წლის წინად, არაბულები, ეს უძლიერესი თემი, რომელიც თითქმის ხევსურეთის მესამედს ნაწილს შეადგენს, მძლავრობდა სხვა თემთა; სამმა თემმა —

ქეთელაურობმა, გოგოქურობმა და ალუდაურობმა ძმობა შექცერეს და „ხელთან“ გაიფიცნენ არაბულთა წინააღმდეგ. დობილების შიშმა, „ხელის“ რისხვამ ალაგმა არაბულების თავგასულობა, კადნიერება. — ასეთი ძალა აქვთ ხატის დობილებსა.

ჩვენ ვსთქვით, რომ ყველა ხატს თავისი საკუთარი საქმე და მოვალეობა აქვს; ხანდახან ისეც არის, რომ ზოგს ხატს დიდი ასპარეზი უპყრია, ბევრი ეკითხვის. ბუნების ყველა მოვლენა, რაც-ეი კაცს არგებს ანუ აზარალებს, ხევსურს ხატის საქმედ მიაჩნია; გარდა ამისა, კაცის ყოველგვარი მოქმედება, სახიროსა იგი თუ საენო, ხატის ძალით წარმოებს. ამის გამო მთლად ხევსურეთი ხატების ერთს დიდს სადგურს წარმოადგენს, — თითოეულს თემს თავისი ხატი ჰყავს და ხატს კიდევ ასეთი თუ ისეთი ძალა აქვს. რადგანაც ხატებშიაც უმცროს-უფროსობაა, ბევრჯერ ერთი ხატი მეორეს ემორჩილება. მაშასადამე, ხევსურის წარმოდგენით, ქვეყნის ლეთიური გამგეობა სააქაოს წესზეა მოწყობილი — მორიგი უფროსია, მბრძანებელი: ხატები იმის მოხელენი არიან და ლაშქარი კიდევ ამათი ხელქვეითია. აი თვით უმთავრესნი ხატნიც.

პირველ ხატად გუდანის ხატი ითვლება; ეს ხატი თუმცა წმ. გიორგის სახელისაა, მაგრამ საღმთოს უწოდებენ. ალბად იმით, რომ ყველაზედ უფროსი საღმთო ლაშქრის სარდალია და წინათ, როცა ხევსურეთი გაილაშქრებდა ხოლმე მტერზედ, გუდანის დროშა, „ბორაყი“ წინ მიუძღოდა. ჯარსა. თუმცა მოლაშქრედ სხვა ხატებიც არიან (კობალა კარატის-წვერისა, სოფ. ლიკოკში: გიორგი ნაღვარ-შვენიერი, ხახმატში; სანება ცროლის-წვერისა, უკანახადოში), მაგრამ გუდანისა უპირველესად ითვლება, მტერზედ გამარჯვება უამისოდ არ შეიძლება.

ხალხს ეხლაცა სწამს, რომ რუსის ლაშქარი დარიალაში ვერ შემოვიდოდა, გუდანის ბორაყს ვერ გაუმაგრდებოდა, თითოა გაიდაურს (მედროშე ხევის-ბერი იყო) რომ არ ელაღატნა და ფულით მოსყიდული ვილაცა ყაზბეგისაგან უკან არ დაბრუნებულყო, — ხატი ლაშქრობას არა ყაბულობსო.

უპირატესობა საღმთოსი, სხვათა შორის მტკიცდება იმითაც, რომ მარტო ამ ხატს აქვს დიდი საძოვარი ადგილი, ანდაკი, რომლისგანაც საბალახო ორმოცზედ მეტი საკლავი შემოდის ხატის სასარგებლოდ. ლაშქრობის გარდა, გუდანის ხატს სხვა ძალაც მოეპოვება: იმას შვედრებიან ავადობის და საქონლის კირის მოსასპობად.

ხახმატის ხატის ძალა, იმის მოქმედების ასპარეზი უფრო ფართოა: ეს ხატი როდი სჯერდება ლაშქრის სარდლობას. — მტერი,

ქურდი, მავნე ნადირი ამას ემორჩილებიან; ხალხს სწამს, რომ თუ ხახმატის ხატს სურს, მტერი ვერას იზამს, დაბრმავდება; კიდევ ამიტომ შორს მოგზაური აქ ლოკულობს; ქურდიც ვერას მოიპარაფს და იქნება ქისტები, ქურდობაში განთქმულნი; ამიტომაც დაიარებია ხახმატის ხატის სალოცავად. ამ ხატს ეშმაკზედაც ხელი მიუწვდება, — დედაკაცს მაჩილს არ მიუტევს, ბაღს არ მოუკლავს; როცა დიაცია „დაიხელთება,“ გაგიჟდება, ხახმატის ხატს ლოკულობს — ის მიშველისო. მაგრამ უფრო სათვალწინო საქმე ამ ხატისა საქონლის და ჯოჯის გაძრავლებაა, საქონელი ბერწად არ დაჩებისო. თუმცესა და ფშველებსაც-კი აქ მოჰყავთ ცხენის ჯოჯი — კვიციები ვაგვიმრავლეო.

წინად ხევსურეთში მეკობრობა ჩვეულებრივს მოვლენას შეადგენდა; მეკობრობდნენ უფრო ქისტეთში. ნადირობა ხომ ესლაც მუდმივი ხელობაა; სიმრავლე სხვადასხვა ნადირისა — ჯიხვისა, ფსიტისა. ვაცისა, ხელს უწყობს ნადირობას. მოგეხსენებათ, რომ ძველს დროში მშვილდ-ისრით ნადირობდნენ. ესლაც კლდეებში ბლომად ჰპოულობენ ისრის რკინის წვერებს, შუბის მხვაესებს. ბავშვების სასროლი იარაღი ხომ მშვილდ-ისარია. მეკობარი, მონადირე ხევსური აბა, ისე როგორ დადგებოდა, რომ ცალკე ხატი არ შეეკმნა ამ ხელობისათვის და შეეკმნა კიდევ: თეორიი სანება ცროლის გირისა, სოფ. უჯანა-ხაღოში, სწორედ მეკობრების და მონადირეების ხატია; ამ ხატს მონადირეები ძღვენს მიუტანენ ხოლმე და მეკობრები წინად დაელიდამ ნაწილს სწირავდნენ. სანებას სხვა რამეც ეკითხვის; ხევსურის აზრით, თვით მორიგე თავისის ხელით მას სისხლიანი ხმალი შემოარტყა; კიდევ ამიტომ ეს ხატი მტერს შეჰკრავს, თოფიარალს გაულახავსო. მაგრამ არც ამით თავდება სანების ძალა; უძეოს ძეს აძლევისო, ღრუბელთა საქმეც აბარია და ორ დღეს წვიმას მოიყვანსო.

ცა-ღრუბელთა საქმე უფრო ეკითხება პირი-მზე წმ. გიორგის, მაღალ საჩალეზედ¹ მდგომს, სამ-კიბალის² მეარსეს და მურყუბოსელს. ეს ხატი სოფ. ჩირდილში სუფევს; დევი ჰყავს მონად და როცა ხალხი დააშაიებს რასმე, ზღვისაკენ გაეშურება. იქ ხორხოშელას და სეტყვას აკიდებს გოდრებით. ზურგზედ დევსა და მოჰფენს მთელს არე-მარეს. ხევსურს სეტყვა-ხორხოშელასი მეტად ეშინიან, რადგანაც ეს ღვთის და პირი-მზის რისხვა ხშირი მოვლენაა და ხალხს ბევრჯელ უღუკმა-ჰუროდ სტოვებს. ამისათვისაც პირი-მზე დიდს პატივ-დიდებაშია. ეს კიდევ არაფერი, — სეტყვა-ხორხოშელას ასაც-

¹ საჩალე გორას სახელია, სადაც სეტყვა-ხორხოშელას სალოცავი ნიში სდგას.

² სამ-კიბალი ადგილის სახელია.

ლებლად მთელს ხევსურეთში ცალკე დღეებს უქმობენ: პარასკევს შაბათს და ორშაბათს; ზოგან სხვა დღეები იციან და კვირა ხომ არ ჩაიგდება, რადგანაც ის უოველთვის უქმე დღეა.

იენისის პირველ რიცხვებში, როცა გუთანნი აეშეება, სოფელ-ან საზოგადოება შეიკრიბება და დაადგენს-- ესა-და-ეს დღეები ვიუქ-მოთ, რომ სეტყვამ არ გაგვაფუქოს, ნათესი და სათიბი არ წაგვიხდესო; „მეუქმეებს“ ირჩევენ, რომელნიც თვალ-ყურს ადევნებენ არავინ დაარღვიოს დარისხება, უქმე დღე არ გასტეხოსო. დარისხების გამტეხელს „სარბიელი“, დასარბევი ერთმევა. საყურადღებოა, რომ სოფ. ხახმატში სეტყვის მოსაშორებლად ქისტების ხატს ლოცულობენ, მაისტის ხატს. ეს ხატი ქვისა ყოფილა და კაცი იყო გამოხატულიო ვერცხლ-პირიანი; ღრუბელი და ბურუსი მაისტის მხრივ წოდის და სეტყვა-ხორხომელას იქაური ხატი მოგვაელენს ხოლმეო: საკლავსაც უკვლენ ამ ხატს.

პირი-მზეს საქონლის ქირიცი ეკითხება: ვისიცი ჯაფრი სჭირს. იასაულებს მიუსევს და საქონელს მთლად გაუჟღეტს.

კარატის-წყვრის კოპალას (სოფ. ლიკოკში) ძალა სულ სხვაა. — კარატის ხატის სამეუფოს ექვემდებარებიან ალები. ქაჯები, მაჯლაჯუნები და სხვა მანე სულნი; როგორც ქართლელს, ისე ხევსურს უოველგვარი ეშმაკი სწამს და მანე სული მრავალგვარი სახით ეცხადება: — ღორისა, ჯოჯოსა, ხელიკისა და ბეურჯელ ბაღლის სახითაც; თუ ხევსური კლდიდამ გადაეარდა, წყალში დაიჩჩო, ზევაძა დაიტანა და ან სხვა რაზე უბედურება დაემართა, მიუცილებლად ეს ყოველივე ეშმაკის საქმეა; და როცა ხევსური კარატის ხატს ლოცულობს, კოპალას იმას ევედრება, რომ მანე სულს მაშორეო. თუ მაინცდამაინც მანე სული არ მოშორდა და თავს განსაცდელი დაატყდა, „სულთ-მოსხმა“ საჭირო.

ეს „სულთ-მოსხმა“ ისაა, რომ მანე სულისაგან მოკლულს ერთს თიკანს დაუკლავენ და ხორცს იქვე დაქურდიან: ეს შენა, ეშმაკოო. და მკედრის სული ჩვენაო. როცა ვისმე ზეავი დაიტანს, მკედრის საპოვნელად კარატის დროშაა საჭირო. ხალხის შეხედულობით, სადაც კარატის ხატიონი (ხატის ხელოსანი, მოსამსახურე) დროშას დააბჯენს, მკედარიც იქა სძევს. კარატს დიდი სახელი და პატივი მოუხვეჭია მარტო ხევსურეთში-კი არა, სხვაგანაც — ეხლაც კარატის ხატიონი თუშეთში დაიარება დროშით, ხალხს ამწყალობლებს, საწირავს ჰკრეფავს; ამბობენ, წინად ხარკიც ეღვა თუშეთსა კარატის სასარგებლოდაო. არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ ხშირად „სულთ-მოსხმაში“ ხატონს რამდენიმე ცხვარი ერგება.

სოფ. ატაბეში კვირია ბრძანებლობს, ხმელთ-მოურავად წო-

დებულის. თითონ ღეთის პირად არის და მხოლოდ იასაული უყენია ატაბეში. ზღვის კიდემდე რაც კი რამე მოხდება ხმელეთზედ, — ხმელთ-მოურავის⁶ საქმეა, ყველაფერი ამას ეკითხვის, თითოეული ანგელოზი. ამას ეკრძაღვის, ემორჩილების. უბრალო ვინმე ხომ არ არის, — მორიგის ახლო კარავი უდგია, სამწერლო აქვს გამართული. შავრამ კმარა. მკითხველი თითონაც ჰხედავს: რა არის და ვინ არის ხევსურის ხატი.

შეენიშნაეთ მხოლოდ, რომ თუმცა ყველა სოფელს თავისი ხატი ჰყავს, მაგრამ ყველგან თავი ხატი როდია, — ბევრგან ხატის სახელით მისი იასაული ბრძანებლობს: რაც ხატი უფრო განთქმულია და სახელოვანი, იქდენად უფრო ბევრი იასაული ჰყავს და მაშასადამე სალოცავიც მრავალი აქვს. ასე რომ მთელი ხევსურეთი ხატებით და იასაულებით სავსეა. ხატის სახელზედ და ძლიერებაზედ არის დამოკიდებული ხატიონის პატივ-დიდება: ძლიერის ხატის „ხელოსანთა“ უფრო თავი მოაქვთ, მედიდურობენ, სალამი პირველად ჩვენ მოგვეცითო. მაგრამ, როგორც მოგეხსენებათ, დიდ-პატარაობა მართლ-მადიდებელ ქართლშიც იციან.

რადგანაც ხევსურს სულის უკვდაობა სწამს, ამიტომ საიქიოც მიაჩნია. საიქიოს სულს თს უწოდებს. ხალხმა სულეთზედ რაც კი რამე იცის, სულ შესულთნებებისაგან იცის. და მესულთნების ხელობა ხომ სულებთან ყოფნაა და მათთან ბაასი. ხანდახან უბრალო კაციც სიზმარში თითო-ოროლა რამეს შეიტყობს ხოლმე საიქიოზედ. საზოგადოდ რომ ითქვას, ხევსურის სულეთი მოკლებულია ფანტაზიის გავლენას და უფრო სააქაოს ფერი და მიმართულება ეტყობა. ასეც უნდა იყოს, რადგანაც ხევსური განყენებულს მსჯელობას შეჩვეული არ არის და მისი გონება მარტო ახლო საგნებს თუ მისწვდება.

აი თვით სულეთის სურათიც: სააქაოს და საიქიოს შუა ბეწვის ხილია გაბმული და ეს ხილი კიდევ ძნელად გასაველია, —

სულეთში ბეწვის ხილი ძე,
გასავალადა ძნელია...

ამ ხიდის ყურზედ ბქენი სხედან, —

ბქენი სხენ ხიდის პირზედა,
რომლნიც მართლისა მტკმელია.

ბქეებმა უნდა გაასამართლონ საიქიოს მიძაეალი. ცოდვილი ხიდზედ ვერ გაეა და კუპრიან მდინარეში უნდა ჩაფარდეს, —

ჯანაბეთს, ჯოჯოხეთშია
კუპრის ამოდის ალები.

ამ კუპრიანს მდინარეს, თუ გნებავთ. ტბას გასაქალი ნაპირები არა აქვს და ცოდვილი საუკუნოდ სცურავს და ირჩობა კუპრში, ეწვალება, იტანჯება. ეს დაუსრულებელი კუპრში ცურაობა კიდევ არაფერი, საშინელება უფრო ისაა, რომ ბეწვის ხილთან ქვაბები დგას ცხელის წყლითა. --

ქვაბებ შამოდგვს ცეცხლზედა,
დულსა, გაღმოდის ცხელია,
ცოდვილს მთქმელს პირზედ დაასხეს,
ნახ როგორ გემნიერია,
რად არა სწორადა სძრახდი,
ენა დაგიხვდა მტერია.

ჯოჯოხეთში მოთავსებულნი არიან ყველა ცოდვილნი. ზოგიერთს მათგანს განსაკუთრებული სასჯელიც ადევს კისრად. მაგალითებრ, —

ძპას, ძმისა მოღალატესა,
ქანქახში უდგას ფეხია...
ობოლთ შვილთ დიდას დამწირავს
უბეს ჩაუსხნენ გველნია¹ —
შვილებ მოსწირე წვრილები,
ეგ რა რიგ საყვიანელია!..
სამან-სამზღერისა ამრევსა
ზურგზე აპკიდეს კლდენია --
ეგ გინდა. ჯერ ეგა ზიდნი,
მერმ ჯოჯოხეთი ბნელია!..

თვით ჯოჯოხეთი ოთხ-კუთხიანი¹ სადგურია, კარებ დაკეტილი და სიბნელით მოცული, —

კარები ჯოჯოხეთისა
გასაღებელად ძნელია;
ოთხი-კუთხია ჯოჯოხეთ,
სამეყოფინარო ბნელია.

¹ ჩვეულება ნებას არ აძლევს ქერივს-დიაცს, რომელსაც ობლები დარჩა, ნეტადრე ვაჟიშვილები, მეორედ გათხოვდეს —

..ობლების ამტირებელსა
საჯდომ ასწავლეს ბნელია,
სამზეოს უსამართლოვო
საფერი მოგხვდა შენია“.

ობლების დამზრდელისათვის-კი ცხენია მზადა საიქიოს, —

..ობოლთა შვილთა დამზდელსა
გზას მიაგებეს ცხენია“.

როგორც ვუჩვენეთ, განსჯა ბჭეების საქმეა. მხოლოდ იმათ უნდა მიუსაჯონ ცოდვილს ჯოჯობითი და თან სასტიკი და დაუნდობელი ეშმაკი გააყოლონ,—

ბჭენი დამსხდარან ხიდის ყურ,
შუაშია ეჯდა მღვდელია...
რაი გაბჭევით, ბჭეებო,
რაისანი ხართ მთქმელია.
ჯოჯობეთისკენ წავლალეთ,
რომელნიც ცოდვის მქნელია,
ეშმაკსა გაეყოლიდით,
რომელიც უფრო შტერია!..

სულ სხვაა სამოთხე. ხევსურის წარმოდგენით სამოთხე დიდი ციხეა, მრავალსართულიანი: მზის სხივები და ნათელი აბრწყინებებენ ამ უხარმაზარს სადგურს, რომელსაც ალვის ხე უდგია და ბოლოზედ ვეშა წყარო ჩამოუდის,—

თეთრი ციხე დგა სულეთში,
წვერი ცას მიმდინარია,
მაგანეთ (მოშორებით) ალვის ხეი დგას,
ცაში მიუდის წვერია:
ბოლოზედ ვეშა წყარო დის.
სასმელად გემნიერია;
მადლიან მივლენ, წყალსა სმენ,
ცოდვიან მწყურვიელნია.

ხევსურს წყარო დიდ საჭიროებად მიაჩნია და ყურადღებასაც აქცევს იმის გაკეთებას და გაშშვენიერებას. ხშირად შეხედვებით, რომ წყაროსთან სპილენძის თასი სძევს მკედრის მოსახსენებლად. ხალხს წარმოდგენილი აქვს, რომ მიცვალებულს საიქიოს სმა უნდა და ხევსურეთის წყაროზედ „გემნიერი“, მეტადრე ზაფხულში, აბა სხვა რაღა იქნება. ტყუილად-კი არ ათქმევიანებს ხევსურს სახელოვანი პოეტი:

„მე მირჩენია შავი კლდე,
თოვლიან-ყინულნიანი,
ოჩბი რომ ბუდობს, ჩანჩქარიც
გადმოჰქუხს ბროლი წყლიანი“...

დიალ, ეს „ბროლი წყლიანი ჩანჩქარი“ ხევსურს ისე გატაცებით უყვარს, რომ მკედრის სულისათვისაც-კი წყაროს აკურთხებენ ხოლმე და დიდის ამბით ამ შემთხვევაში ტაბლასაც ამზადებს.

ციხის სართულებში მადლიანები ცხოვრობენ. მადლიანებშია განსხვავებაა, — „თავ-მადლიანები“ ზემოთ არიან, უხვად სტკებებიან მზის შუქით; ცოტად მადლიანები ქვემოთ იმყოფებიან; სულ თავში. ციხის წვერის აივნებზედ. დახტიან უმანკო ბავშვები, მუხლამდე ბაღში გახეულნი, —

ზედ ილტვის წვრილი ყმაწვილი
დედ-მამის მონატურია,
ზოგი იცნობდა დედასა,
ზოგ მამის უცნაურია...

სულეთში მადლიანები მხიარულობენ, თამაშობენ, შუშრობენ. თუმცა „მადლიან შიგლენ წყალსა სმენ, ცოდვიან მწყურვიელნია“, მაგრამ კამა-კი არ შეიძლება; — საკმელი მიუვათ, კვირაობით თვით ღეთისაგან სუფრაც ეძლევათ (ამის გამო კვირაობით ხევსური მკვდაოს რიგს არ გადაუხდის. უამისოდაც ღეთის სუფრა აქესო) და ეს მარტო იმიტომ, რომ ცქერით დასტკბნენ, სურვილი დააკმაყოფილონ. მკვდარს სხვა რამეც ესაკიროება სულეთში თამბაქო. კარგი ცეცხლი. ამისათვის თამბაქოს უჭურთებენ ხოლმე მიცვალებულს და ცეცხლსაც სახელს დასდებენ: თითქმის რაც-კი რამე კარგი საკმელი გაკეთდება ოჯახში, შეიძლება ყველას მიცვალებულის „სახელი დაედოს“, თუმცა საზოგადოდ ხევსურს არა სწამს, სულეთში კამა იყოს. მაგრამ ის-კი სჯერა, რომ სულს საკმელი მიუვა და გაეხარება.

ზოგიერთა ადგილას დარწმუნებულნი არიან, რომ სასულეთოდ მაინც იქ მიმავალისათვის საგძალია საჭირო. ამით აიხსნება ერთი საყურადღებო ჩვეულება: დამარხვის დროს მიცვალებულს თავით საფულავში ჩაუწყობენ ხოლმე სამს პატარა კვერს, გზაში მოუხდებოდა, ან სხვას ვისმე მშიერს აკმევსო.

გარდა ამისა, ხევსურის წარმოდგენით, მიცვალებული, მთელი წლის განმავლობაში, კავშირს არა, სწყვეტს თავის ოჯახთან. — ყოველ იმ დღეს, როცა იგი სააქაოს განშორდა, თავის სახლში დაიარება, თვალყურს ადევნებს მას, უვლის. ამიტომაც საგძალია საჭირო. ამ რწმენაზეა დამყარებული „ტალავარიის აბერტყა“ და აი თვით ეს „აბერტყაც“. მთელის წლის განმავლობაში მიცვალებულის ტალავარი, იარაღი და სხვა რამე, რაც-კი მას მოეპოვებოდა, სახლის ცალკე კუთხეში აწყვით; ყველა ამას დაალოცვინებენ, სახელს დასდებენ, სანთელს დაუთებენ, საკმელს დაუდგმენ და სიკვდილის დღეს სტირიან. ეს ტირილი „წელთავებამდე“, წლის თავამდე უნდა გაგრძელდეს და მხოლოდ მერე ტალავარი „აბერტყება“, „აიტანე-

ბა“. -- ტალავარს და სხვა სამკაულობას ზოგს დედის ძმებს მისცემენ, ზოგს კიდევ ტოლ-ამხანაგებს და სხვებს ვისმე.

პირ-იქით ხევსურეთში, ჩვეულების ძალით, ტალავარის ატანის დროს ტალავარზედ უნდა ეწყოს სამი კვერი და ყველი. კვერები სიკვდილის დღეს უნდა გამოაცხონ. ამ ჩვეულებას რომ დააკვირდეს მკითხველი, ადვილად შეიგნებს, რომ ხევსურის მკვდარს საგაჟალი ეპირება, სმა-ჰამა უნდა სულეთის ციხეში თუ არა, მოგზაურობის დროს მიინც, როცა იგი თავის სახლში დაიარება. „წელთავების“ შემდეგ, როცა ტალავარი აიბერტყება, მიცვალებული სააქაოს აღარ მოდის და საგაჟალიც საჭირო არ არის.

როგორც ქართლში, ისე აქ ეგრეთ წოდებულს მკვდრის რიგს დიდს მნიშვნელობას აძლევენ; თუ მკვდარს რიგი არ შეუსრულეს, დიდი ცოდვაა. მაგრამ განსხვავება იმაშია, რომ ხევსურს სული განსაკუთრებულ სულიერ არსებად როდი მიაჩნია, — საიქიოსაც სულს ხორციელობა ეტყობა, ცოტათ მინც ხორციელი მოთხოვნილება აქვს. ყველა აქაური წესი და რიგი სულს საიქიოს მიუვა და ამიტომაც რიგის გადაუხდელად დამარხვა არ შეიძლებაო. ეს ქვეყნიური, სააქაო შეხედულება სულის ყოფნაზედ, არსებაზედ ხალხს ისე ღრმად ჰწამს, რომ სიმბოლური და მარხვაც-კი შეუქმნია და დაუწესებია. ეს ჩვეულება მეტად საყურადღებოა და ცხადად გვიხატავს ხალხის აზრს და მსჯელობას სულის ბუნებაზედ.

როცა ვინმე მარტო-ხელია და / დამარხავი არაფინა ჰყავს ან იმედი არა აქვს, რომ მას რიგით დამარხავენ, მაშინ იგი სიციოცხლითვე და იმარხება ხოლმე, თითონ გადისდის დამარხვის რიგს; მოემზადება ყველაფრით, რაც-კი დამარხვისათვის საჭიროა, შეჰკრებს სოფელს, ნათესაობას და დამარხვის სმა-ჰამაზედ მოუწოდებს; ეს სმა-ჰამა სწორედ ისე უნდა მოხდეს, როგორც ნამდვილი მიცვალებულის დასაფლავების დროს. თითონ ცოცხალ-მკვდარი, სიმბოლური მიცვალებული, რიგის ასრულების დროს, კარების უკან დამალულია, თვალები აქვს დახუჭვილი, ვითომ მკვდარი ვარო. და ყურს ადევნებს. — როგორ შეინდობენ, მოიხსენიებენ. სიმბოლურივად დამარხული მერე თუმცა მოკვდეს, არას ინალვლებს, — ჩემს სულს საიქიოს სასმელ-საქმელი მიუვაო.

ხევსურის სააქაო შეხედულობას სულზედ უფრო აშკარად ამტკიცებს „სულის ცხენობა“. ხალხის წარმოდგენით, მკვდრისათვის, შეტადრე თუ ეს მკვდარი კარგი და თვალ-საჩინო ვაჟაკი იყო, სულეთში ცხენი მიუცილებლად საჭიროა; ამ ცხენზედ ზის ვაჟაკი და საიქიოსკენ გამგზავრებულებს გზაში მიეგებება, სააქაოს ამბავს მოჰკითხავს. ჯერ ისევ დამარხვის დროს, ვაჟაკს, თუ ცხენი ჰყავს,

შეკმაზული ცხენი გვერდით უნდა მოუყენონ; ხურჯინის ცალ მხარეში ჩაუდებენ ტიკით არაყს, მეორე მხარეში ჩაუწყობენ ჭადებს. გარდა ამისა, მკვდარს ზედ აწყვია თავისი იარაღი — ხმალი, ხანჯალი, თოფი; გაკეთებული აქვს აშურმა, სასწრაფო, ერთის სიტყვით, შეიარაღებულია, როგორც შორს წამსელელი მგზავრი.

როცა რამ მეტი ტალავარი აქვს, უნაგირზედ დაუწყობენ. როცა ცხენდარს სასათლაოსკენ წაიღებენ, შეკმაზული ცხენი უკან უნდა დააბრუნონ. რადგანაც ცხენი ცოლს უჭირავს, ამიტომ იმანვე სამჯერ უნდა დაჰკრას მათრახი ცხენს და ხმა-მალლა სთქვას: „შენამც გესმარებისა, შენიმც საფერხე იქნებისა, ტალავარიმც შენიმც სახმარი იქნებისა, ძალითამც ნურავინ გამოგეცილებისაო“.

მაგრამ თუ კარგს ვაყვაც სიცოცხლეში ცხენი არ დარჩა, იმის სულს ცხენი მაინც უნდა უშოვნონ. ცოლი ან სხვა ვინმე ახლო ნათესავე სიზმარში ნახავს — მკვდარი სჩოდა სულეთში ამხანაგებს სულების მიგებებაში უკან ჩამოერჩი, რადგანაც ცხენი არა მყვანდაო. — მაშინ სულს ცხენს უყიდიან და აჩუქებენ მკვდრის მეგობარს, ახლო ნათესავს.

შიძლება სიცოცხლეში პატრონმა თავისი ცხენი ვისმე უანდერძოს, ვისთვისაც „ეჩქერების“. ჩვეულების ძალით, ცხენის „ჩქერება“ წინად უჯრო დედის ძმას ეკუთვნის, შემდეგ მამიდგან ზიძაშვილს, იმის ქვემოთ ცოლეულს, დისწულებს. ძმობილსაც შიძლება ეანდერძოს; მაგრამ, როცა „სულის ცხენობა“ ანდერძით არა წესდება და სიზმრის ნახვის შედეგია, მაშინ ცხენს ბევრ წილად მეგობარს და ძმობილს მისცემენ, რომელნიც კარგნი მხედარნი არიან და ცხენის ხელიც კარგად იციან. რასაკვირველია, სულის ცხენი ყველაფრით შეკმაზული უნდა იყოს. თოფრიდამ დაწყობილი უკანასკნელ სამკაულსა და იარაღამდე.

რადგანაც სულის ცხენი „სახელ-დადებულია“, სულეთში მიცვალელებულს ეხმარების, ამიტომ კარგად მოელა და სილაღე ეჭირვება; ბარგი ან ტვირთი არ აეკიდება, მარტო საჯდომად უნდა იხმარონ; ცხენი რომ გახდეს ჯაფისაგან, მიცვალელებული დაღონდება — გამხდარი ტაიქი რად მეპრიანება, ტოლ-ამხანაგებს ხომ უკან ჩამოერჩებიო. ვინიცობაა, სულის ცხენს სილაღე მოაკლდა, მკვდრის პატრონი გამოართმევს მას მხედარსა — მკვდარი დააღონეო!

სულის ცხენის გაყიდვა შიძლება, ისიც მაშინ, როცა ეს ლალი ცხოველი დაბერდება და უეკველად გაყიდვისათვის მკვდრის პატრონის ნება-რთვაა საჭირო; მყიდველი ანნაირს ცხენში ნახევარ ფასს მისცემს — მთელი ფასი რად მოგცე, როცა საიჭიოს ცხენი მე-არ დაშრჩება და მიცვალელებული წამართმევსო. ეს კიდევ არაფერი.

კამყიდველმა მიცვალებულის სულის სახეიროდ ერთი თასი უნდა შესწიროს ხატსა. რადგანაც დაბერებამდე სულის ცხენის გაყიდვა დიდად სათაკილოა, ამიტომ თუ ვინმემ ეს სათაკილო საქმე იკისრა, სულს სხვა ცხენი უნდა უყიდოს, — აბა საიქიოს უცხენოდ ხომ არ იქნება თავ-მომწონე მამროვანი!

მკითხველი თითონაც ჰხედავს, რომ ხევსურის მკედარს საიქიოს პეერი ისეთი რამე ესაქიროება, რომელიც სააქაოსაც დიად რომ საქიროა ცოცხალის ადამიანისათვის — შშენიერი ანკარა წყარო, კარგი ცეცხლი. თუთუნი, საგზაოდ საგძალი, შექმაზული ტაიჭი.

თვით სულეთიც, როგორც ვნახეთ, ხომ ისეთი სამყოფია, როპელსაც სააქაოს ფერი სდევს. სხვა მიზეზებს რომ თავი დაეანებოთ, გონების სილატაკეს და ფანტაზიის სილარიბეს საიქიო სააქაოს ფორძახედ მოუწყვია. ეს მოვლენა საზოგადო მოვლენაა ყველა ხალხის ცხოვრებაში და ეგრეთ წოდებულს სოციოლოგიურს კანონს ექვემდებარება. ჩვენ ამ კანონის განმარტებას არ შევუდგებით და მხოლოდ დაეძენთ, რომ, რაც უნდა იყოს, ხევსურსაც საიქიო უფრო დიდ რამედ მიაჩნია, მას სააქაოზედ მალლა აყენებს. ამის გამო სიკვდილი უწმინდურობაა; ხალხის აზრით სული წმინდაა და სხეული, მძოფრი, მყრალი და უწმინდური ნიეთიერებაა. კიდეც ამიტომ ხევსური სულთ-მობრძავს არასოდეს სახლში სულს არ დააღეიწებს.

რაც უნდა ცივი და ყინვიანი ზამთარი იყოს, მამაკვდავი კარხედ უნდა გაიყვანოს და ცის ქვეშ განუტევებინოს სული. — სახლგაიბილწებაო; თუ მკედარს სახლში ამოხდა სული, მაშინ სახლი მიუცილებლად უნდა გაინათლოს, ისხუროს. რადგანაც სხეული და თვით სიკვდილი უწმინდურებაა, ხატიონი ანუ ხატის მოსამსახურენი მიცვალებულს ვერ მიეკარებიან, სამძიმრის, „ქორის წყენის“ დროს მიცვალებულის ბანხედ არ ავლენ და ქირისუფალს შორიდამ მაუსამძირებენ; მკედარის ტალაერის შეხება ხომ „ტალაერის აბერტყამდე“ არა გზით არ შეუძლიანთ.

თუ რა შორს უწევს ხსენებული უწმინდურობა, ჩანს ნარეკობიდან. ნარეკები ისინი არიან, რომელთაც მკედარი უნდა მოამზადონ დასამარხავად. რადგანაც სხეული უწმინდურია, ამიტომ იგი უნდა ვაიბანოს, განიწმინდოს; მამროვანს თავი უნდა მოჰპარსონ და უექველად ის ალაგცა, საცა სარცხვენელი ასო აზია (ამ ალაგის მოპარსვა მღვდროვან მიცვალებულისათვისაც საქიროა, მხოლოდ მოპარსვა ნარევის-ქალის მოვალეობაა); გარდა ამისა, მკედარს საიქიოს შესაფერი ტანისამოსი უნდა. ამიტომაც ნარევები ჩააცმევენ ჯერ თეთრს პერანგს, შერე ლურჯს ან ჭრელს და ზემოთ წითელს; ამ სამ პერანგში გახვეულს „სკლატიც“ ეპირებება (სკლატი წითელი მაუღია ან

სხვა რამე წითელი ფარჩა). როგორც ჰხედავთ, საიქიოს წასვლას დიდი სისუფთავე, განწმენდა უნდა და ეს იმიტომ, რომ სულები წმინდა სადგურია, ყოვლი სხეული უსუფთაოდ ხომ ვერ წარსდგება ბქეების წინაშე!

ნარეეებად უურო ახალგაზდები და უსოლოები არიან, რადგანაც მათ შორის მადლიანები ხშირად მოიპოვებიან, — მადლიანებს უფრო ცოტად მიეკარება უწმინდურება და თვით ნარეეობა ხომ არაა წმინდა ხელობა. ნარეეები ექვს დღეს და ბევრჯელ მეტსაც თაეიანთ სახლში ვერ წაელენ; ივინი შერეულნი არიან, უწმინდურობით გასერილნი და იქ უნდა იმყოფებოდნენ, სადაც მკედარი გაპბანეს, სასულებთოდ მოამზადეს. იმათ, სახლში დაბრუნებამდე, ყოველ დღე წყალში უნდა იბანონ, განიწმინდონ; საქმელს ჯალაბობა უზიდავს, ან მეზობლები; ხალხი ერიდება როგორც უწმინდურებს და მხოლოდ სახლში დაბრუნების შემდეგ ნარეეებსაც ეცლება უწმინდურობა. ასე სწამს ხევსურს სხეულის უწმინდურობა და ასე დიდ ცოდვად მიაჩნია სიკედილი, ეს აუცილებელი ხვედრი ყველა მოშაკვდავის არსებისა.

რაც უნდა კარგი და მიმზიდველი სამყოფინარო იყოს სულები, ხევსურისათვის სიკედილი მინც დიდი უბედურებაა. ვიდრე მკედარი არ დაიშარხება, მთელი სოფელი ჰგლოვობს, საქმეს და მუშაობას ოავს ანებებს. ვარდა ამისა, სამძიმარი, „ქირის წყენა“ ყველასათვის საველდებულოა, — დიდმა და პატარამ, მამროვანმა თუ მდედროვანმა ქირისუფაჲს უეჭველად უნდა მიუსამძმროს. სათემო დამოკიდებულებას და საგვარეულო ნათესაობას ვინ-ლა იტყვის, აქ უბრალო ნაცნობებიც-კი მკიდრო კავშირით არიან შეერთებულნი. ძველებური ძმობა და მეგობრობა აქ-ღაა შენახული.

როცა ხევსურნი ერთერთს შეეყრებიან, აი თუნდა გზაში, სალა მის მიცემა დიდის ამბით იციან: ჯერ ერთი მოპყება და წყნარად, დინჯად, დაწერილებით ყველას და ყველაფერს გამოპკითხავს და მოუკითხავს ნაცნობს; ჯალაბობიდან დაიწყობს, საქონელზედ და ჯორაკაზედ გადაევა, შემდეგ სარჩო-საბადებელს მოიხსენიებს, სოფლის ავსა და კარგს შეიტყობს. მერე მეორეს რიგია, იმანაც ჯე-როვანად უნდა სალაში მისცეს თავის მეგობარს.

სახოგადოდ, სალამის მიტანას დიდს ყურადღებას აქცევენ და ჩვენებურს მოკლესა და ხშირად უგულო „გამარჯობა — გაგიმარჯოს“ არა სჯერდებიან.

„ქირის წყენა“ ხომ უფრო დიდის ამბით იციან. მამროვნები შეიკრიბებიან ერთად, ერთი-ერთმანერთს ზურგს უკან მოუდგებიან და ესრე ჩამწკრივებულნი ბანიდამ „ქირის უწყენენ“ ქირისუფალსა. პირ-

ზედ ტალავრის კალთა აქვთ აფარებული და ქვითინებენ. თუ არა ქვითინი, „ხმით ტირილი“ მამროვანს არ შეუძლიან, ჩვეულება უკრძალავს.

აი თვით „ქირის წყენის“ ფორმულაც, რომელიც ყველამ ხეპირად იცის: „ვერ გექნ ჩემ თავი, მანამდე ეგეთას განახედ; ბრალ არასა, დიდ ღმერთის წყენა არასა ჩემ კვალ კაცი მზეს იარებოდას, სიტყვას გეტყოდას... შინით ნუ დამილიოს ღმერთმ, თუ რაგორც თავის ძმისა, ეგრ არ მწყინდას თქვენ ავი-ღ მარხე, თქვენი ძმის ჩათარება, ჩემ მზეს სიარული; გამოსადეგნი ხართ ძმისა, მამი-ძმისა; კაი ცხენ-აბჯარ დაგვცდებისთ, მამანი საბატონონი ხართ, დედანი სადედუფლონი. თქვენის თესლისა და ჯილაგისანი; ლაშქარს, ბუნეხვის-ბერს დააკლდებით; ბეჩაობა არ გეთქმისთ, არც გეკადრებისთ; ნარჩოშს ღმერთმა ჯვარ დაგწერასთ, იმის სული გიცხონასთ, ლხინის ლოცვ მოგიყენასთ: ვისაც თქვენდ გვესვენებოდას (ესიამოვენებოდაო), იმას ნუ დაულიოს“. როცა ქირისუფალი მოისმენს ყოველსავე ამას, მაშინ მწყუხრის ხმით პასუხად უგებს:

„შენის მტრისაი, დუშმანისა, რაის კაისად ვორთ? — შეგბრალდებით ბეჩაობით, მზე დაგვცდების, კაცთ სწორი; მღონენ ვიყუენით ძმისაი, მამის-ძმისაი; თქვენ რო თას დაილოცავთ, მაგის ფასნიც არ ვორთ; დიდ მადლი, დიდ გახარებაი ჩვენ ჩაფარება; ღმერთმა საწყენ ნურა მიმიციის შენ თავს, ღმერთმა ცის წვიმანი ნუ დაგვცას... დასხედით, ჩამასხედით“.

როგორც შევნიშნეთ, კაცებმა ტირილი არ იციან და ეს ტირილი დიდად სასიარცხვილო საქციელიც არის; ვარდა ამისა, ჩვეულება სასტიკად უკრძალავს ცოლ-ქმარს შვილები და ერთი-ერთმანერთი იტირონ სიკვდილის დროს. ხევსურის აზრით, ცოლ-შვილის დატირება სულის სიმდაბლეა და სისუსტე.

ეს შეხედულობა ხევსურს სიკვდილზედაც-კი გადაუტანია, მას ვაეკაცის სიკვდილი სათაკილოდ მიაჩნია, თითქოს სიკვდილისათვის სულ ერთი არ იყოს, ვაეკაცია იმის მსხვერპლი, თუ სხვა ვინმე. საყურადღებოა, რომ ვაეკაცს კიდევ უკვირებენ სიკვდილს — არა გცხვენის, რადა მოკვდიო! ზოგიერთს აღგილას, პირ-აქვთ ხევსურეთში, შეაფურთხებენ კიდევ — ფუი შენ ვაეკაცობასაო¹.

ხ მ ი თ ა ნ უ ზ ა რ ი თ ტირილი დიაცების საქმეა და ამ საქმეში ისინი ძლიერ გავარჯიშებულნიც არიან. ტირილში მოისმის მკედრის ქება; მისი ჯალაბობის ბეჩაობა. ხმით მატირალი ერთია, სხვები ბანს აძ-

¹ ეს ჩვეულება პირ-იქით გვიამბუს; პირ-აქეთელები-კი არა კისრულობენ, ტყუილიარ. საზოგადოდ, პირ-იქითელები და პირ-აქეთელები ბევრჯელ ერთი-ერთმანერთს დასციინიან—წუნტნი, ყროლნი არიანო.

ლევენ; როცა გამოჩენილი მცხეთარია, ხმით მატირალი ოცხედ მებრძო
კამოცილებს. ეს ადვილად შესაძლისი როდია, თვითუნულს მატირა-
რალს „სახშითმოტიროლო“ უნდა მიეცეს: თითო დიდი პური, ნახე-
ვარი ან ერთი ჩარევი ერბო და ნაპერი ყველი; წინათ მარილსა და
მატყლსაც აძლევდნენ. მაშ ხმით ტირილი დიდი საოფა ყოფილა და
კიდევ ამიტომ ხევსურელი დიაცი გულ-მოდგინებით სწავლობს ამ
ხელობას.

არ უნდა დაივიწყოთ ისიც, რომ წინათ, ჩვეულებრივ ძალით, ყვე-
ლა სამომხრად მოსულს მდებროვანს აძლევდნენ თითო კვერს და
გირვანქის წონა ერბოს. თუმცა გარეშე კარის მწყენელებს ეხლა
ამას აღარ აძლევენ, მაგრამ ახლო ნათესაებს ეხლაც ეძლევათ ეს
გარდასახადი („წილბურკვი“). პირიქით ხევსურეთში მკედრის და-
საფლავება მალე იციან, იმავე დღეს, როცა მკედარი სულს დაღვეს,
და ამიტომ რიგის გადახდას სხვა დროისათვის გადასდებენ ხოლმე;
„სახშითმოტიროლსაც“ პირველი რიგის დღეს, „სრემლობის“ დღეს
აძლევენ, პირაქით დამარხვა ორ-სამ დღესაც გასტანს, რადგან და-
საფლავება რიგის გადაუხდელად არ შეიძლება და რიგს კიდევ სას-
ძელ-საკმელის მომზადება უნდა.

შეენიშნავეთ მკითხველისათვის, რომ ტირილის დროს მკედრის
ტალავარი და თოფ იარაღი მამტრრლებს წინ უწყყიათ; ხმით მა-
ტირალი აიღებს ხმალს, დაშნას ან სხვა რაშეს, დაიბჯენს და ისე
მოსტყვამს.

რადგანაც ურთიერთობა სოფლის მცხოვრებლებს შორის მკიდრო
კავშირს შეადგენს და ერთის ოჯახის უბედულება სხვებს საერთო
უბედურებად ნიანჩიათ, ამიტომ მთელმა სოფელმა მიუცილებლად
უნდა იტიროს მკედარი. როცა ნარევები მკედარს წაიღებენ, იგი
სოფლის პირად უნდა დაასვენონ და სწორედ ამ სოფლის პირად
მოხდება ხოლმე საერთო ტირილი; ამ ტირილის შეკდეკ თუმცა სო-
ფელი მკედარს საფლავამდე მიაცილებს, მაგრამ დასაფლავებას-კი
ვერ დაესწრობა, — დასაფლავება ნარევების საქმეა: სხვა ვინმე მკედარს
არ მიეკარება.

როგორც ვსტყვიტ, ხევსურს სიკვდილი საზოგადო ზარალი ჰგო-
ნია და კიდევ ამ აზრზედ დაუფუძნებია სხვადასხვა საყურადღებო
ჩვეულება. პირველად ესა, რომ ტირილის დროს (პირიქით ხევსუ-
რეთში) თითოეული მდებროვანი მკედრის ოჯახში მიიტანს ხოლმე
სამ კვერსა და ნაპერ ყველს; ეს ულუფა სხვა თემის დედაკაცებისა
და ნარევების საქმელია. ნეოოედ „სრემლობა დღეს“ (პირველი სა-
შარხი რიგია), ყველა ოჯახმა ერთი ლიტრა ქერი უნდა შეაწიოს
კირისუფალს. ამ შესაწვერის მისაღებად ორი კაცია ამორჩეული:

6. ეთნოგრაფიული ნაწერები.

იმათ უნდა არწყუნ ქერი, რომ ლიტრას არა დააქლდეს რა. ვინც შესაწევარს არ მოიტანს, იმას ძალად წაართმევენ. ნათესავეებისათვის ეს შესაწევარი სულ სხვაა: თუ თითომ არა, ორმა კომლმა მანც ერთი ქებაში არაყი უნდა გაიშუხადოს მკედრის ოჯახს; რასაკვირველია, არაყის მაგივრად ლუდიც შეიძლება.

თეში ხომ შენაერთებული ძალაა, მაგრამ ამ ძალაზედ უფრო მეტი მნიშვნელობა სხვა კავშირსა აქვს, სახელდობრ მეშაბათეობას.

ყველა ნათესავი მეშიდღე თაობამღე მეშაბათეა. თუ რომელიმე მეშაბათე რიგში არ მივიდა ქირისუფალთან, ლუდი ან არაყი არ უდღულა, მაშინ მეშაბათეობა ისპობა. ამ ნათესაობის „გადაღახვა არ შეიძლება“ და თუ მოხდა, სასირცხვილო და საუბედურო საქნეა ეს იმიტომ, რომ მეშაბათეობა კერძო და ახლო ნათესაობაა; ქირში თუ ლხინში მეშაბათემ წხარი უნდა დაუქიროს თავის ნათესავს. ჩვეულების ძალით, ეხლაც ყველა მეშაბათეებმა მკედრის პატრონს სისხლში ხუთი ძროხა უნდა მისცენ იმიტომ, რომ მკვლელის ახლო ნათესავეები არიან და იმათაც ბრალი ედებათ; თუ ეს ჯარიმა არ გადაიხადეს, მკედრის სოფელში გავლა არ შეუძლიანთ. გზა შეკრულა აქეთ—არ გვინდინართ, ჩვენი მკვლელის ნათესავეები ხართო. მეტადრე ძველ დროში მეშაბათეობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს მნიშვნელობა სისხლის სამართლით მტკიცდება. სისხლი (მკვლელობის ჯარიმა) სამ ნაწილად იყოფოდა; ორი წილი გეარეულობისა იყო და ერთი მკედრის პატრონისა; მაგრამ მეშაბათეები გეარეულობაზედ მალლა იღგნენ და საერთო ორი წილიდამ თვითიულს მეშაბათეს ერთი ცხვარი მეტი ერგებოდა, საბიძაშვილო არისო. გარდა ამისა, ჯურუშიდგანაც მეტი წილი მიჰქონდით¹.

მეშაბათეობამ ძველი იურიდიული მნიშვნელობა თუშეცა დაჰკარგა. მაგრამ ეხლაც ცხოველ ძალას წარმოადგენს, მეტადრე როცა საქმე ნათესავეთა დამოკიდებულობასა და ურთიერთობაზედ მიეარდება ხოლმე. საყურადღებოა, რომ სიკვდილს, როგორც დიდს უბედურებას, ზოგჯერ თი სიმბოლოებრივი ჩვეულება მიუცილებლად თან მოსდევს. ასეთია სახელდობრ „საპირიხსნო“ და „პირის ქერა“. როცა მიცვალებულს დაასაფლავებენ და ნარევეები სახლში დაბრუნდუ-

¹ ჯურუშად ერთი ძროხა იყო დახეებული; ჯურუმას მაშინ ახდევდებდნენ, როცა მკვლელის ნათესავი მოკლულს სულს უხსნებდა ცუხად, აგინებდა. ძველმა სამართალმა საენო არბითი იყოდა; საენო არბითის იმას ართმევდნენ, ვისის ენითაც მკვლელობა მოხდებოდა,—ენა არ დააყენა, კაცი ბრახზედ მოიყენა და მკვლელობა ჩაადენინაო. საენო არბითში რვა ძროხა იყო და არბითი მთლად მოკლულის პატრონს ერგებოდა. ეხლა ჯურუშა და საენო არბითი აღარ იყან.

ბიან, მწუხრად მკედრის ჯალაბობამ საკლავი¹ უნდა დაჰკლას. ამ საკლავის ღვიძლს შესწვენ, თითოეული ნარევი და ნათესაი შემწვარს ღვიძლს სამჯერ მოჰყინებს და მკრე გამოაფუოთხებს. თვით საკლავი ბალებმა უნდა შესქამონ; შეიძლება იგი მეორე ღლისათვის შეინახონ; მაშინ მკედარს მეორედ იტირებენ და მომზადებულ საკლავს სქავენ დედაკაცები, ნათესაეები, ნაწეეები. ღვიძლის მოყენიკტას „საპირისნო“ ჰქვია. ხალხი-კი პირს აიხსნის ბანზედ, სადაც უნდა ერთად შეიკრიბოს; პირის ასახსნელადი საქმელი ხაიწი და ყველი; ხორცი და სასქელი არ შეიქლება.

ეს პირველი რიგია, „კრემლობის დღეა“, „სამარხი დღე“. ამ ჩვეულებას უფრო პირ-იქით მისდრევენ. სულ სხვაა „პირის ქერა“. დამარხვის დღეს ქირისუვალი ორს გვარეულს ამრიჩრეეს და ერთს დიაცს; მათ ქვემო ოთახში დასვამს. „ყვერფთან“ (სადაც ცეცხლი ახთია) და თითოს თითო ქადას მისცემს. პირის მკერნი ამათ იმტომა ჰქვია, რომ ისინი არაეის ერქამებიან, არ ელაპარაკებიან. სულის ხუცი ჩავა და ქადებს აქურთხებს (მკედრის რიგის კურთხევა სულის ხუცის საქმეა; ხატიონს, ხატის ხელოსანს მკედართან საქი არა აქეს, იგი რიგში არც-კი მივა). კურთხევის დროს პირის მკერნი ქადებს სამჯერ შემოატრიალებენ და მკრე ჩუმად თავიანთ სახლში წაიღებენ; როცა უკან დაბრუნდებიან, ფიცარს აიღებენ და მიცვალებულის ოთახის სარკველზედ მიაყუდებენ. შემდეგ ამისა მათ ნება აქვთ ილაპარაკონ, ხალხთან ერთად სვან, ქამონ.

ჩვენის აზრით, „პირის ქერა“ მწუხარების გამომხატველი ნიშანია და იმას ნიშნავს, რომ ჯალაბობა და ნათესაობა სიკედლის გამო ფსრეა შებუთვილი დაოდისა და ვარმისაგან, რომ აჩქარებაც არ ძალ-უძის, სხვა მნიშვნელობა ამ ჩვეულებას არა აქვს. თვით ფიცარის მიფარება სარკველში სინათლის მოსპობაა. — ეხლაც კართელობას ჯალაბობის წევრის სიკედლი სინათლის მოსპობად მიანია.

¹ იქნება მკითხველმა არც-კი იცოდეს, რომ ხევსურეთში სრულიად არ მისდევენ შინაური ფრინველის ყოლას: ქათამს, ბატს, იმდოურს, იხეს და სხვ. აქვერ ნახავთ. მათი ხსნება აქ არ არის. ხალხი არც სქამს შინაურს ფრინველს — ხატი გვიწყენსო. იქნება ხატიც იყოს მიხეზი ფრინველების არ-ყოლისა, მაგრამ ჩვენის აზრით, აქ მიხეზი სულ სხვაა. ბევრჯელ უთქვამთ ჩემთვის, რომ შინაური ფრინველი ნათესს წავკიხდენსო. მართალიც არის; ხევსურს ნათესი ეზოს ახლო აქვს, სადგურიდან რამდენსამე ნაბიჯზედ; ვარდა ამისა, მიწის უქონლობის გამო მტად ცოტასა სთესავს, ორმოც კომლიან სოფელში კარგია, რომ ოთხს კომლს არ დასპირდეს „სულადის“ ყიდვა. დანაშთენნი სხვაგან ყიდულობენ სარჩოს. ფრინველობა რომ ვაუჩინოთ, რა ვაკამოთო. მოდი და ელაპარაკე ამ პრაქტიკულს ხალხს ვარეულ ფრინველს, შურთხს, როქოს, კაკაბს მშენიერად შეეკვევიან და ხატიც ყაბულობს.

რიგის გადახდას და შესრულებას დიდს ყურადღებას აქცევენ. ხალხის აზრით, რიგი მიუცილებლად მიცვალებულს სულეთში მიუვა. ეს ამოვნება და თუ ასეა, ამა ხევსურის რაღას დაჰზოგავს! ღარიბი ხევსური ამ მრავალ გვარ რიგს ვერ გაუძღვებოდა, რადგანაც თითოეულს რიგს ხარჯი დიდი სჭირდება, მაგრამ შეღავათს ჰპოვებს ნათესავეების დახმარებაში, მეზობლების შესაწევარში. გარდა ამისა, ზოგიერთა რიგის გადახდა სოფელში საერთოდ იცრან და ეს დიდი სარფაა. ამას ისიც უნდა დავეუბნოთ, რომ ჩვეულების ძალით, ზოგს რიგს მაშინ გადახდიან ხოლმე, როცა შეძლება და გარემოება ხელს შეუწყობს, თუმცა-კი თავიდან რიგის აცდენა, როგორც ქართლში, ისრე აქაც დიდი სირცხვილია.

პირველი რიგი ხომ „სამარხია“, „ცრემლობა“, როცა საკლავის დაკვლა არ შეიძლება; „ს ა ნ თ ლ ო ბ ა“ მეორე რიგია (პირ-იქით ცრემლობა და სანთლობა ზედი-ზედ ორ ღღეს იციან), და ამ რიგში უეჭველად, საკლავი უნდა დაჰკლან, სამარხო საქმელი არ შეიძლება: თვითიქონი და მსწრეს, დიდსა და პატარას, ნამროვანს თუ მდებროვანს, სანთელი უნდა მიეცეს, ორსულ დიაცს, „უღონოს“ ორი სანთელი, რადგანაც ორიანადი არის. გოდება და ტირილი ამ „სანთლობას“ სავალდებულოა, როგორც „ცრემლობას“. მწუხარების შემდეგ, რასაკვირველია, ტაბლა უნდა ეკურთხოს და სულის ხუცი „სახელს დასდებს“ მომზადებულს სასმელ-საქმელს.

ა ი თ ვ ი თ ე ს „ს ა ხ ე ლ ი ს და დ ე ბ ა ც“, რომელსაც აბრწყინვალეს სხივი სანთლებისა:— „ღმერთო, დიდება შენდა, ღმერთო, მადლი შენდა! ღმერთო, შენ არ მოგეხსენების დიდებისა და მადლის მეტი; ღმერთო, კაციც შენ გეძახს, სულიც შენ გეძარების, შენგან არს განაჩენი კაცი, ყოველი სამართალი, ბარება სულისა, ხვეწება კაცისა; საც ქრისტე პურობს, ანგლოზ ეპოზბენ, ცოდვიან ნანობენ, მართალ გაისვენებენ, სული წმინდა მოიხსენებს (აქ უნდა ჩაერთოს მიცვალებულის სახელი), საცა შენ ხარ შენი სულ მოეხსენების, შენამც გერგების ეს ტაბლა, შენსამც სულს ემთავრების, ცოდვასაცა გხდის. ერთ ნათქვამსა, ხელით ნაქნარსა, თოლით ნანახსა, ყურით განაჯონარსა. შემოვიდა ანგელოზი ფეხითა ქრისტესითა, ქრისტეო ღმერთო, დასწერე ჯვარი სულს იმასა და სუფრას ამას. დედაო დიდისა შეუფისაო, ცაო ქერებულო, ღრუბელო ნათლისაო, ხატო მისაო, სამართალო ღვთისაო აცხონე სული მისა, შეგინჯოს ქრისტიანობის გამჩენაო“.

ხალხი დასხდება და დაწყებს სმა-ჰამას. ბევრად სანუკბარო არაა ეს ჰამა, თუ არ დავიფიქრებთ, რომ „სანთლობას“ უფრო მკვარტლიან ღორს ხმარობენ და უსუფთავო, ბინძურის ხევსურის ხელით გაკეთებული ამ ღორის წვენი რაც იქნება—თითონ თქვენ წარმოიდ-

გინეთ. სასმელი ბლომად არის,—მიცვალებულის გვარეულობა გამოსდის ხოლმე შესაწერად არაყს, ლუქს, მხოლოდ მშვენიერი და მართლაც რომ გემრიელი ხეცურული ლუდი ლაზათს, წნოს აძლევს ამ „სანთლობას“.

როგორც გაკვრივ შეენიშნეთ, ზეესურმა დიდის მწუხარებით იცის მიცვალებულის გლოვა. გარეგანი ნიშანი ამ გლოვისა იმით იხატება. რომ მაშროვანმა „თაფი უნდა გამოუშვას“, წვერი დაიგნოს, თავის ფერად-ფერად აქრელებული და ზიზილ-პიპილებით ხელოვნურად მორთულ-მოქარგული ტალაფარი გადაბრუნებული უნდა ჩაიცვას; ერთის სიტყვით ტალაფარს მწუხარების ფერი უნდა ედვას, ძაძას მოაგონებდეს; ესევე საეალებულია მდედროვინისათვისაც¹.

„თაფ-მოსაპარსო“ სწორედ ძაძის ახლის რიგია. მას წინ უძღვის „წელთავება“. თუმცა წესი და ჩვეულება თხოულობს, რომ „წელთავება“ წლის თავზედ გადაიხადონ, მაგრამ მომზადება დიდი უნდა და ამიტომ შეიძლება მეტმა დრომაც გაიაროს. ზოგს ადგილას და უმეტესად პირ-იქით „წელთავებს“ და „თაფ-მოსაპარსოს“ ერთ დღეს გადაიხდიან ხოლმე პირველს სადილად, მეორეს ვახშმად. რამდენივე მიცვალებულის პატრონი—ოჯახი ერთად მოემზადება. ხარჯს საზოგადოდ იზმენ, სოფელს ვაინაწილებენ,—სასმელ-საკველი ცოტა დაგვეკირდებო; ეს ჩვეულება გონიერულიც არის, რადგანაც ამ ორ რიგში მიუცილებლად მთელი სოფელი უნდა დაესწროს გარეშე ნათესაეების გარდა.

თავ-მოსაპარსოს დროს ყველამ თავი უნდა მოიპარსოს და ეს ხეცურისათვის ხომ დიდი რამეა, რადგანაც თავის მოპარსეა, თავზედ თმის მრგვლად გაპარსეა, მარტო ქოჩორის დაყენება და სხვა მას ძლიერ უყვარს და საკეკლუცო ვარჯიშობად მიაჩნია. მეტადრე „თაფ-მოსაპარსოს“ გადახდა დიდის აზბით იციან.—ქალები და კაცები შუმპრობენ, ფანდურზედ დამღერიან საღბინო ლეჩებს; კოცნას და ერთურთის ხვევნასაც-კი არა თაკილობენ, თუმცა უამისოდ ხეცური, კაცია თუ ქბელი, მტკად მორცხვია და არშიყობაში განუფითარებელი. ხალხიც შეპხარის ამ უბიწო ლხინს.—„სამელოვიარო ღმერთმა აგხადოსო, მარხე ნულარ მოგცესო, ნურც თავის სახლში, ნურც და-ძმა-მოკეთეშიო“.

¹ ხეცურელ ქალსაც ფერადად მოქარგული შალის ტალაფარი აცვია; მეტადრე ჯუბა და ფარაგნი (შივიებით მორთული და ფერადის ძაფით მოქარგული გულზედ ასაფარებელი საცმელია) მშვენიერადა აქვს მორთული. თავზედ კეკლუცურად მანდილი ახვევია. თმა კარგი აქვთ, გრძელი, მრავალ ნაწნავებად იწენენ და ირგვლივ შუბლზედ იხვევენ, ზოგან კი იკრევენ. ხეცურული ქალი თავს ძროხის შარდით იბანს—თმას გააკეთებსო. იქნება ასეც იყოს, მაგრამ ზინტლის სუნის და ვშბი ეკარგება თავის მორთულობას.

ასე ულოცავს სოკელი თავ-მოპარსულებს. „თავ-მოსაპარსო“ დილა-მდე გასტანს ხოლმე, თუმცა არც დილაზე თავდება ეს სალხინო ნაღი-მი: სანაყრო დილა მიუცილებლად საჭიროა.

ამ დილას სანაყროს იმიტომ უწოდებენ, რომ თვითეულმა შიპატიეებულმა თავ-მოპარსულ ოჯახს სამი ქადა ან ხაქოპური უნდა მიუტანოს და იქ ერთად დანაყრდნენ.

თუცა სულის სამყოფინარი სულეთია, მაგრამ ხანდახან სულიც სააქაოს მ-ვა და უხილაეა ესტურება თავის ოჯახს, სოფელს. ამ რწენაზედ არის დაფუძნებული სულთა-კრეფა, ხევსურს ეს რწმენა ისე აქვს წარმოდგენილი, ვითომ სულები ერთად შეიკრებიან და სოფელს ეწევიან. ეს მოხდება ხოლმე დიდ მარხვის მეორე კვირას. შაბათ დღეს¹.

წვევას და სტუმრობას, მეტადრე საიქიოდან, შესაფერი დახვედრა უნდა, ჯეროვანი მასპინძლობა ექირება. ხევსურიც არაფერს ჰზოგავს, ოღონდ-კი პატივისცემით მიიღოს უხილაეი სტუმრები. ახლად მიცვალებულის პატრონმა უეკეულად უნდა მოამზადოს სამარხო საქმელი, ეგრეთვე არაყი, ლუდი. პირ-იქით ხევსურეთში მთლად სოფელი გამოხდის ხოლმე სახატო სალუდში ლუდსა. მაგრამ სანამდე ლუდი დაიღვეა და სამარხო საქელი შეიკმევა, რასაკვირველია, სულების შესანდობლად—მათი მიღება სხვაფრივ უნდა.

ეს მიღება დიდის ამბავით იციან და აი როგორ: თითოეული ოჯახი გამოაცხობს სხვიდასხვა სახის პურს-ჯვარედინას, ნალევი მთვარესავეთ მოკაქულს, რქიანს, ვისაც როგორი ჰსურს. ამ პურება წაიღებენ და ერთსადვილას ნიშნებად დასვენ. თითო სანიშნო პურს გვერდით დაუწყობენ წყვილ წინდას, ან ჩარქე მარლოს, თამბაქოს, ფართალს (ფარჩის ნაჭერს). ბავშვებისათვის სანიშნო პური უფრო ჯვარედინანი იციან და გვერდზედ საფუხრებს მოუწყობენ ხოლმე. მერე ნიშანში სროლა დაწყება; დიდები თოფს ესვრიან, ბალები ისარს. ისრის სროლა ბავშვებმა მარჯვედ იციან, რადგანაც მაჟი

¹ ხევსურეთში ყველა მარხვას არ ინახავენ, მარტო ქრისტეშობის მარხვა და დიდმარხვა უჭირავთ: ამ მარხვებსაც ცოტა ხნობით ინახავენ. დღესასწაულებში უფრო სწამთ ახალ-წელიწადი. ამალეება, აღდგომა; აღებაც იციან. მეტაყრე აღდგომა დიდ დღესასწაულად მიაჩნიათ ზოგიერთ ადგილას, მაგ. არხოტში, აღდგომა სწორედ რომ ბავშვების დღესასწაულია. იმათ საკუთარი ნიში აქვთ გორაზე; აღდგომა დილით შეიკრებიან ერთად ნიშთან; თითო ოჯახმა სამი ვრდობანი ხინკალი უნდა მიუტანოს; ვინც არ მიუტანს, იმას გორადგან ქვას დაუგორებენ—ძროხა ასე დაგიგორდესო. ხალხსაცა სწამს, ვითომ ძროხა დაუგორდება და დაჭეება იმას, ვინც ხინკალს არ მიართმევს ბავშვებს. აღდგომა ღამეს კაცველით სავსე გოდორს ცეცხლსა მოუკიდებენ და დააგორებენ ხოლმე მალლიდამ მთაზედ. ბავშვები კვილით და კვიზით უკან მოსდევენ ანთებულს გოდორს.

საერაჯიშო იარაღი მშვილდ-ისარია და დადებმა კიდევ თოფის ხელი ხომ უფრო კარგად იციან. ვინც სანიჰნო პურს მოარტყამს, პურცა იმასა რჩება და გაერდზეუ დაეებული საჩუქარიცა.

სროლის შემდეგ მამროვნები ხატში წავლენ და იქ ლუდსა სვინ; ჭალები სულთა კრეფას არ ესწრობიან და ვერც სახატო სალულდემი მიესვლებათ; ისინი თავიანთ ნათესავ-პიროსუფლებთან შეიკრიბებიან აოლმე და იქ ჰგლოვობენ მიცვალეებულებს; მკრე ერთს სახლში მოიჯრიან თავსა, იმის ოჯახში, ვისაც ახალი მკედარი ჰყავს, მოატანიანებენ სახატო ლუდს და შენდობას უხდიან მთლად სოფლის მიცვალეებულს.

ამ სულთა-კრეფით როდი თავდება სულის პატავისცემა. ორი საეუჩადლებო ჩვეულება დაუწყებია ხევსურს, ლაბახი და დოლი. ორივე სულის მოსახსენიებლად; ჩვენც ამ ორის ჩვეულების აღწერით უნდა გავათავოთ სულეთის ამბავი.

ლაბახი ც ნიშანში თოფის სროლაა სულის პატივსადებლად და ამ შარით სულთა-კრეფას მიავაგვს, თუმცა მათ შორის განსხვავებაც დიდია. უმეტესად ლაბახს მიცვალეებულს დაუგამენ, თუცა უპატრონო ცოცხალსაც ნება აქვს ლაბახის დაფემისა. აი ეს ლაბახი: მარცხენა ხელის სამი თითი სალოკი, შუალა და არა-თითი რომ შეკუმშო და ზემოდან მარჯვენა ხელის ცერი და სალოკი თითი მოჰკიდო, მაშინ მარჯვენა ხელის ცერი და სალოკი თითი რაოდენ სიმრგვალესაც წარმოადგენს, სწორედ იმ სიმრგვალის ოდენა ფიცარს ამოსქრიან, სტეა ფიცარს დააკვრენ და ნიშად დასვენ. ამ ნიშნის სროლა ლაბახია.

საჩუქრად დასდებენ ერთს ხელს ტალავარს, ან ძროხას, ვერძს და სხვა. ლაბახს მელაბახეები ჰყავს, სამი ან ორი კაცი: მათ შორის ერთი მკედრის ბიძაშვილი უნდა იყოს და მეორე მიუცილებლად სხვა სოფელი. მელაბახეების საქმეა სალაბახო მანძილის გაზომვა: ეს მანძილი ისე შორი უნდა იყოს, რომ ადვილად ნიშანს არ მოახვედრონ მსროლელებმა. კიდევ ამიტომ ხშირად ორი წელიწადიც გავა ხოლმე და ვერც ერთი მარჯვე მეთოფე სალაბახო ნიშანს ვერ მოარტყამს. ამ შემთხვევაში შეიძლება ნიშანი ცოტად წინ წამოსწიონ. გარდა ამ-სა ზოგიერთა სოფლებში სამუდამოდ ამ არჩეული აქვთ სალაბახო მანძილი. ჩვეულებრივ ძალით, ეს მანძილი ერთნაირის ზომისა უნდა იყოს ყველა სოფლისათვის, მრტ-ნაკლებობა სირცხვილია, „ცოდოი ას“,—ჩვენი მანძილი გრძელი იყო და თქვენა მოკლეო, ერთუტოს დასცინებენ, უკიფინებენ.

მელაბახეების დაუსწრობლად სროლა არ შეიძლება. მათი მოვალეობაა თვალყური ევიროთ, რომ სროლის დროს სიყალბე არა-

ვინ ჩაიდინოს. მაგალითად, ქართული თოფი ესროლოს და არა აწინდელი „ბერდანკა“, „აინალი“ (აინალს პიბოდის თოფს ეძახიან); ამ შრომისათვის მღვდლებს ერგება ყველა გაცდენილი ტყვია; გაი-
დენილ ტყვიებს ისინი იყოფენ. სროლა ყოველთვის შეიძლება და
ყველასაც ნება აქვს, სხვათა შორის, „ურჯულოსაც“. ვისაც რამ-
დენჯერ ჰქვს. იმდენს ესერის, დამშლელი არაფერ არის.

ხეცურს სწავს, რომ ღაბახს, ადრე იქნება თუ გვიან, უქველად-
ვინმე მოარტყამს, რადგანაც სულეთში შეულოცვენ, ღაბახს უნ-
და მოხვდესო. ხშირად თავ-მომწონე მეთოფე სიზმარს ნახავს
ხოლმე—მკედარმა მითარა ჩემი ღაბახი შენ გერგებაო. თუმცა ღაბახს
უფრო სახელოვანს ეაქვას დაუდგამენ ხოლმე, მაგრამ ქალის სუ-
ლის პატივის-საცემლადაც იციან ღაბახი; ამ შემთხვევაში, თუ სა-
ჩუქრად ტალავარია დადებული, რასაცვირველია, ტალავარი სადიაცო
უნდა იყოს. ხშირად თვით ცოცხალი დიაციც დასდგამს ღაბახს თა-
ვის სულის შესანდოლად.

დოლი „სანთლობას“ იციან, თუმცა სანდახან პირველი რიგის-
დღეს, „ცრემლობაც“ გაჰპართავენ ხოლმე. დოლს უფრო ვაჟკაცს
უმართავენ, მაგრამ დიაციისათვისაც შეიძლება ეს პატივსადები რიგი.
დოლი სოფლის გარეთ მინდორზედ უნდა გაიმართოს და უქველად
ტაბლა უნდა უქურთხონ მკვდრის სულს. ტაბლად მოამზადებენ ქა-
დებს, კუბატებს, რძე-ერბოს და ერთ ქვებს ლუდს ან არაყს; მიცვა-
ლებულის ტალავარიც იარაღითურთ ტაბლის გვერდზე სძევს. ტაბ-
ლას გარშემო მოუსხდებიან ქალები და ზარით ჰსტირიან. რასა-
ცვირველია, „შენდობის მთქმელმა“, სულის ხუცმა ტაბლა უნდა
აქურთხოს, სახელი უნდა დასდოს მას.

დოლი, როგორც მოვეხსენებათ, ცხენების ქენებასა და სირ-
ბილში მდგომარეობს. ამისათვის დოლობას უმთავრესი ყურადღება
ცხენების ავგვარ ვარჯიშობაზედ არის მიქცეული. ცხენების რიცხვი
ხუთიდან ცხრამდე შეიძლება და ეს რიცხვი კენტი უნდა იყოს. მათ
შორის პირველი ადგილი სულის ცხენს ეკუთვნის, მეორე რიგრიგო-
ბით მიცვალებულის ახლო ნათესაეების ცხენებსა, — ასე რომ სუ-
ლის ცხენი ხოჰ პარკელია, მას თან მოსდევენ მამიდის ცხენი, მიც-
ვალეხულის გვარეულობისა, ცოლეულობისა (როცა მიცვალებული
მამროვანია), დებისა. დანაშთენი ცხენები სხვებს ეკუთვნის: მკვდრის
მეგობრებს, მის სოფლელებს. დოლს მდოლეები ეჭირება და ამი-
ტომაც ჰირისუფალი ორს სანდო კაცს ამოირჩევს ხოლმე მდო-
ლეებად. ამ უკანასკნელების მოვალეობას, სხვათა შორის, სადოლო
საჩუქრის განაწილებაც შეადგენს.

დოლის გამართვა იათად არა ჯდება, განაწილებას სიფრთხილე უნდა და წყულებას წინაღვე გადუწყვეტია, რომელ ცხენს რა საჩუქარი ერგება. თუ შემძლებელ ოჯახის მიცვალებულს გაუპართეს დოლი, მაშინ პირველ საჩუქარად თუბადი ძროხაა, მეორედ—სანი ცხვარი, მესამე საჩუქარს ორი ცხვარი და ორის დრამის (დრამა ორი უნალთუნია, აბაზი) ღირებულისპილენძეულობა შეადგენს, მეორჯეს—ორი ცხვარი. დანარჩენ ცხენებს თან ასეოვად ერგებათ საჩუქარი: ორ აბაზიღამ მანათამდე; მისცემენ ტყავს, რაივე ნივთს, სამკლავეს, ჩაჩქანს და სხე.

სადოლო მანქილად რომელსავე სოფელს ამოირჩევენ, უფრო ისეის, სადაც მიცვალებულის ნათესავი სცხოვრობს. ნათესავმა მიცვალებულს ტაბლა უნდა მოუშადოს და პირველად ცხენონები გაეშურებთან სწორედ იმ ადგილას, სადაც ტაბლაა მოშადებული. ეს გამგზავრება ასე მოხდება ხოლმე: ტირილის შემდეგ ცხენონები სამჯერ ირგვლივ შემოუვლიან მომტირალ დედაკაცებს; მედოლეები მათრახებს მისცემენ იმ მხედარს, რომელიც სულის ცხენზედ აზის: ეს სულის ცხენი წინ უნდა გაუძღვეს დანარჩენ ცხენებს. მხედარნი წყნარად მიდიან. კენება დაიწყობა მიცვალებულის ნათესავის სოფლიდამ, ტაბლის კურთხევის შემდეგ და ტაბლის კურთხევას ხო? თან მოსდევს არაყის სმა მცედრის შესანდობლად. როცა სმა გათავდება, ყველა ცხენოსანი თავის ცხენზედ შეჯდება და სულის ცხენზედ მჯდომი თითოეულს მხედარს მათრახს მისცემს. აი სწორედ ამ დროს იწყება კენება. თითოეული მხედარი ყველა ძალ-ღონეს ხპარობს. რომ იმისმა ცხენმა სხეებს ვაასწროს, სხეებზედ ადრე მივიდეს კირისუფლის სახლთან, სადაც სადოლო ხაზია გავლებული; ეს ხაზი საზღვარია და რომელიც წინათ იმას ვადაბიჯებს, პირველი ხაჩუქარი იმისაა.

რასაკვირველია, მედოლეები თვალ-ყურს ადევნებენ, თუ რომელი ცხენი რა დროს ვადაბიჯებს ხაზსა: ეს საპიროა სადოლო საჩუქრის ვასანაწილებლად და საჩუქრის განაწილება ხომ მედოლეების მოვალეობაა. ჩვეულების ძალით, თუ ცხენი ხაზს მიახლოვდა და რბენა ველარ შესძლო, მხედარს ნება აქვს ცხენილამ ჩაძობტეს, ალეირი წამყაროს და თითონ გაიქცეს, ხაზის იქით ვადაბტეს და საჩუქარი მიიღოს; მაშასადამე, მიუცილებლად საპირო არაა, რომ ცხენმა წინა თეხები ხაზზედ ვადაიტანოს.

რასაკვირველია, ს. დოლო ცხენებმა ერთსა და იმავე გზაზედ უნდა ირბინონ, იქენონ; უამისოდ ერთი ძირითადი პირობა დოლისა ხომ დაირღვევოდა და ამ პირობის დამრღვეველ მხედარს არც საჩუქარი ერგება.

ხევსურს დოლიდიდად პატივსაცემ რიგად შიანია და ამისათვის არც ერთს ფათერაკს არ ერიდება, თავგანწირული მიაფრენს ცხენს ვიწრო კლდოვან ბილიკზედ, რომლის ქვემოთ თვალჩაუწვდენელი უფსკრულია. ხშირად მომხდარა, რომ გულოვანი მხედარი თავის მერნითა ჩაღუპულა ამ უფსკრულში, მაგრამ ეს არაფერი... დიდად, დიდი ძალაა ერის ჩვეულება და ეს ჩვეულება უიწხა და ფათერაკს არ ერიდება.

უსაფუძვლო ფენიშენის გამო

(წერილი ბ. ნთ დ. ფურცელაძის და ვლ. მიქელაძის მიმართ)

როგორც 1887 წ. „ივერიის“ 269 №-იდან ჩანს, პატივცემულ რაფ. ერისთავს საგოგრაფიო საზოგადოების კრებაზედ წაუკითხავს ჩემის ეთნოგრაფიულ წერილებიდან მოხსენება ხევის-ბერობაზედ და ხატობაზედ. ორივე საგანი, შეძლებისდაგვარად, მე საკმაოდ ფრცლად განვიხილე ჩემს წერილებში და საკუთარი აზრი წამოვსთქვი მათზედ. ჩემი მსჯელობა დაეამყარე როგორც ხეესურთა ცხოველების შესწავლასა და ცოდნაზედ, ესე ჩეენი ძველის კანონების განხილვაზედ. მეფე გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის-დების“ შესწავლამ საბუთი მომცა იმ აზრის დასკვნისა, რომ ძველ დროს ხევის-ბერი „ლაშქართ თავადი იყო“, სამხედრო თანამდებობის გარდა, სხვა საერო უფლებაც ხელთ ეპქრა, მხოლოდ საერო და არა საეკლესიო, სასულიერო. ვისაც სურს დარწმუნდეს, თუ რამდენად საფუძელნიანი და შესაწყნარებელი ჩემი შეხედულობა დედა-აზრი ხევის-ბერობაზედ, იმას შეუძლიან მიმართოს თვით „ძეგლის-დებს“ და ჩემს წერილებს¹. სამწუხაროდ ჩვენში საგნის შესწავლას მაგრე რიგად ყურადღებას არ აქცევენ და როცა კამათობა ასტყდება ხოლმე, ოომელსამე საზეცნიერო თუ სხვა გვარ საგანსედე, საკმაოდ მიაჩნით მართო ცალიერი სიტყვების რახა-რუხი და აქა-იქ გავოწილი თუ მოგონილი აზრის წარმოთქმა. მეტადრე თუ საჯაროდ მეტყველი რიხით და გამბედაობით ისერის სიტყვებს, თავ-მოწონებით ჭლადიდებს უსაფუძვლო აზრს—საქმე გაჩალხულია და გაჩალხული!

ხევის-ბერობაზედ კამათობასაც ეს ბედი ეწია. ჯერ ისევ მოსკოვის საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზედ ჩეენი ახალგაზრდა ეთნოგრაფი ა. ხახანიშვილი ამტკიცებდა, რომ „ხევის-ბერი იყო და არის სარწმუნოებრივის წესის აღმასრულებელი“².

¹ ნ. ურბნელი. ეთნოგრაფიული წერილები, „დროება“, 1885 წ. №№ 165 და 166.

² აღგარსევანიშვილი, „წერილი მოსკოვიდამ“, „ივერია“ 1887 წ. № 59.

ბ-ნი დ. ფურცელაძე ტფილისიდან ბანს აძლევს ჩვენს მოსკოველ სტუდენტს და აზიარებს: „ურბნელის აზრი ხევის-ბერების შესახებ მართალი არ არისო. ხევის-ბერები თავიდამე მღვდელ-მსახურნი იყვნენ და, თუ საერო საქმეებშიაც იღებდნენ მონაწილეობას, მხოლოდ იმ მიზეზის გამო, რა მიზეზითაც დანარჩენს საქართველოში მღვდელ-მსახურნი, ეამსა გაქირებისათა, მიჰმართავენ ერსა, საომრად იწვევდნენ და ზოგჯერ წინ უძღოდნენ კიდევცაო“¹. მაგრამ რაც ახალგაზრდა სტუდენტს ეპატიება, ის ბ-ნი დ. ფურცელაძეს დიდ დანაშაულობად უნდა ჩაეთვალოს. ეს იმიტომ, რომ დ. ფურცელაძეს ერთხელ მაინც ჰქონია ხელში „ძეგლის დედა“ და იქ ხომ ასე სწერია: ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებია. ესეც რაც სასჯულო საკითხავი იყოს, იგი კათალიკოსსა და მათ განაჩენთა, შათხედა ეპისკოპოზთა კითხონა და სხვ. მთელს „ძეგლის-ღებაში“ ერთი სიტყვაც არ არის მოხსენებული იმის შესახებ, ვითომ „ხევის-ბერები თავიდამე მღვდელ-მსახურნი“ ყოფილიყვნენ. მართალია, საქართველოში მღვდელ-მსახურნი ლაშქარს წინ მიუძღოდნენ ხოლმე და ბევრს ეპისკოპოზსაც გამოჰჩენია სარდლობის ნიჭი, მაგრამ ამ საბუთიდან იმ აზრის დასკვნა, რომ ხევის-ბერი მღვდელ-მსახური იყო, ისეთივე უსაფუძვლო იქნება, როგორც იმისი, ვითომც ეპისკოპოზი სამხედრო კაცი და მოხელე ყოფილიყოს... არა თუ მართლ „ძეგლის-ღებაში“, ვახტანგის მთელ კანონთ-კრებაში ერთს მუხლსაც ვერ იპოვნით, სადაც მოხსენებული იყოს, რომ ხევის-ბერი სასულიერო კაციო...და თუ დ. ფურცელაძეს არა სჯერა ჩვენი აზრი, აბა, გვიჩვენოს, სად არის მოხსენებული, რომ ხევის-ბერი სასულიერო კაცი ყოფილიყოს.

საოცარი უფრო ისაა, რომ ბ-ნი დ. ფურცელაძის სათვინი საქუთარ მენსიერებას უღალატნია. იმას სრულიად დავიწყებია თავისივე გუჯრები. იმისგან გამოცემულ გუჯრებში არა ერთს და ორს ადგილას არის მოხსენებული, რომ საქართველოს ეკლესიას არასოდეს არა სწამდა ხევის ბერობა მღვდელ-მსახურებად. მართლ-მადიდებელი ეკლესია ყოველთვის იმას ჩიოდა, რომ დეკანოზებმა (ხალხის აზრით დეკანოზი იგივე ხევის-ბერია) მიითვისეს საეკლესიო უფლება და მღვდელ-მსახურებას ასრულებენ, ამის მიზეზად სხვადასხვა ისტორიული გარემოებანი იყვნენო. 1798 წ. არაგვის ერისთავმა ზაალმა მთიულეთში გაგზავნა წილკნის ეპისკოპოსი რომანოზი² და

¹ „ივერია“, 1887 წ. № 269.

² Д. Пурцеладзе, Церк. гудж., Тифлис 1881, გვ. 25.

ეპისკოპოსმა კიდევ აუკრძალა საერო მოხელეებს, მღვდელ-მსახურებას ნუ შპასრულებთო და ხალხს ნამდვილი მღვდლები დაუყენა.

თუ ხევის-ბერები თავიდანვე მღვდელ-მსახურნი იყვნენ, მღვდლების გამწესება რაღა საჭირო იყო? კათალიკოზ იოსების ეპისტოლეში, რომელიც 1762 წ. წარგზავნა დოსითეოზ ნეკრესელს, პირდაპირ მოხსენებულისა, რომ მღვდლებს უბრძანე, დეკანოზებმა საეკლესიო წესები არ აასრულონო¹. ამ ეპისტოლეს მეცხრე მუხლში ნაჩვენებია, რომ უსწავლელი და მოუმზადებელი, სახარების არაკარგად შკიჯხველი მღვდლობის ღირსი არ არის და ნურც აკურთხებთო... თუ ასე იყო, სასულიერო სწავლაში უეიც ხევის-ბერს როგორ შეეძლო მღვდელ-მსახურება?

1789 წ. მოღლებმა ხელწერილი მისცეს ნეკრესელს, რომ ჩვენს სამრევლოში დეკანოზებს არ გავატარებთო². დ. ფურცელაძის გუჯრებიდგან ჩანს, რომ საქართველოს ეკლესიას ხევის-ბერები, დეკანოზები მიაჩნდა კერპთაყვანისმცემლებად და სდევნიდა კიდევ. მაშ რა საბუთები აქვს ბ.ნ.ს ფურცელაძეს, რომ საჯაროდ უარპყოფს ჩვენს აზრს ხევის-ბერობაზე? საინტერესო იქნება დავისახელოს საბუთები, თუ-კი მართლა დარწმუნებულია თავის აზრზედ. ძაშინ ჩვენც სიამოვნებით შევუდგებით საგნს ვრცლად განხილვას, სიამოვნებით იმიტომ, რომ მართლაც სასიამოვნოა საბუთიანი ლაპარაკი ისეთ ძველ საპოლიტიკო დაწესებულებაზედ, როგორიც იყო ხევის-ბერობა.

ბ.ნ.ს. მიქელაძის შენიშვნა, ვითომც ხევსურული „ხატი“ სალოცავს არ უნდა ნიშნავდესო, ისეთივე უსაფუძვლოა როგორც იმის თანამობაასე დ. ფურცელაძის აზრი ხევის-ბერობაზედ. სიტყვა „ხატი“ სურათს ნიშნავსო, ამბობს ბ.ნი მიქელაძე. მართალია, მაგრამ მოწინააღმდეგეს ერთი უბრალო ქვეშაირიტება ავიწყდებო: ქართულ ენაზედ ერთსა და იმავე სიტყვას ხშირად სხედ-დასხეა მნიშვნელობა აქვს. ხევსურის „ხატოც“ ნიშნავს სალოცავს და არა სურათს. თვით სალოცავში ხევსურს სურათი როდი აქვს. ხევსურეთის შთელი სალოცავეები რომ დაიაროთ, ერთგანაც ვერ იპოვით სურათს. და თუ ხევსური თავის სალოცავს ხატს ეძახის, იმიტომ რომ სწამს ამაღლამ აღვილას (სადაც სალოცავეია) უხილავად ესადაეს წმინდანი იმყოფებო, თვით სალოცავე სდგურია წმინდანისაო.

¹ Д. Пурцеладзе, op. cit., გვ. 40—41.

² Д. Пурцеладзе, op. cit., გვ. 43.

ამისათვის ხატი, ხევსურის აზრით, სალოცავია, სადაც თუმცა წმინდანის სურათი არა სდგას, მაგრამ თითონ წმინდანი-კი იმყოფება. სხვათა შორის ხევსურს სხვადასხვა კერპები წმინდა არსებად მიაჩნია, სალოცავებს უშენებს კვირია-ხმელეთის მოურავს, პირქუშს, რომელსაც პირიდგან ნავთი ამოსდის და სხვა. სიტყვა „ხატი“ სურათს რომ ნიშნავდეს, მაშინ სალოცავებშიაც კვირიას, პირქუშის და სხვათა სურათები იქნებოდა, მაგრამ ასე არ არის. თუ მართლა „ხატი“ სურათს ნიშნავს, მაშ ჩვენი ხალხი, როცა სალოცავად მიდის, რისთვის ამბობს „ხატობას“ მიედიეარო? არა, სიტყვის მნიშვნელობის მიხედვით „ხატი“ სალოცავსაც ნიშნავს და არა მარტო სურათსა...

ჩემის ჩვეულებას

(ნაწყობი)

ღ აბა თიანეთის ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ მდებარეობს ერთი პატარა, მაგრამ მშვენიერი ხეობა, რომელსაც შუა ჩაჭოუდის იორი. ამ ხეობის კალთებზედ კეკლუცად გაშლილია არტნის საზოგადოება. საზოგადოება კარგად მოზრდილია, თუმცა-კი პაწია სოფლებიდან შესდგება. ბუნებას უხვად აქ დაუბერტყია თავისი მადლი: მიწის ნაყოფიერობით გინდა, თუ მდებარეობის სილამაზით, არტნის საზოგადოება საუკეთესოა მთელს ფშავეში. მეტადრე ზაფხულობით არტნის ხეობაზედ უფრო კომწიასა და მორთულს ვერაასა ჰნახავს კაცის თვალი. აქ ბუნების სინაზე და მრისხანება თითქო ძმურად მოთავსებულანო, თითქო მთასა და ბარს ხელი-ხელს ჩაუკიდნიათ და ტკბილად საუბრობენ—არა მე გამშვენიებ და არა მეო.

ფშავეის დანარჩენ ხეობებს სულ სხვა სახე აქვთ. ყველგან თოვლყინულიან კავკასიონს თავისი კვალი დაუჩნევია, მთას დაუჩაგრავს ველის და ვაკის სიტურფე; ქართლელს სული და გული ეხუთება, როცა შესურებს ფშავეის დიდს, შვე-კლდოვან მთებს; ვაჟე ადგილს იქტად იშვიათად მოიპოვება და სადაც-კი არის, იქაც უზარმაზარის და ცამდე წვერმიბჯენილის კლდის და მთის ჩრდილი თითქო სუდარის ზეწარს აფენს უიმისოდაც აქა-იქ მიმალულს მინდორსა.

არტნის ხეობა-კი, როგორც ვთქვით, სხვანაირად არის მორთული. ლაშმატეთ ამას ნარნარი იორის სიმშვენიერეც. ეს მდინარე ისეთი შფოთიანი და შეუპოვარი როდია, როგორც ფშავეის არაგვი. არაგვი ეოველთვის მედიდურობს, მრისხანობს, ამაყობს; ღრე და კლდე იმისათვის სულ ერთია,—გაბრაზებული ვეფხესავით ხტის და იდობდება, მოჰქუხს და მიეშურება, თითქო წინ ვერაფერი დაჰიდგება-რაო... იორი უფრო თავ-დაქერილია და მშვიდობიანი, წყნარად და აუჩქარებლად, ფეხ-აქრეფით მიდის თავის გზითა. აი სწორედ ამ იორის ნაპირად, სოფ. არტანსა და სოფ. ყვარას შუა, ერთს პატარა გორის კალთაზე მდებარეობს ფშაველების სახალხო მონასტერი, რომელსაც ხატი-ხევი ჰქვია.

ამ ორმოცის წლის წინათ პთელ ფშავეში ერთი საყურადღებო მოვლენა მოხდა. ხალხმა აღტაცებით მოიგონა დიდებული თამარ-მეფე, იმის სახელს გულმხურვალედ მიჰმარაო ხვეწნითა და ვედრებითა. მართალია, ფშაველს არასოდეს არ გაჰქრობია გულში დაუვიწყარის მეფის ხსოვნა, მაგრამ იმ დროს, რომელსაც ჩვენ ვიხსენებთ, ეს ხსოვნა განცხოველდა, აღფრთოვანდა, რა იყო ამის მიზეზი—ჩვენ არ ვიცით და დაბეჯითებით ვერავინ გვიაშბო. ეს კია, რომ მიზეზი რაიმე საერთო უბედურობა უნდა ყოფილიყო: ხალხს იშორად უფრო უბედურობისა და ქირის დროს აგონებდა თავისი დიდებული წინაპრები და მაშინ იმათს მოგონებაში ჰპოვებს მეოხებას და შვებასა.

ფშავლის აზრით და წარმოდგენით, თამარი მარტო ძლიერი და სახელოვანი მეფე როდია, არა—ეს ბრწყინვალე და სხივოსანი ვარსკვლავი ჩვენის წარსულისა ხალხის ავადობისა და ქირის მკურნალიც არის, ექიშია. ეხლაც ფშაველი თავის ავადმყოფობისა და საქონლის ქირის ასაცილებლად თამარ მეფეს ევედრება, ექიმის სახელით იხსენიებს; მკურნალობა იმის განსაკუთრებულ ხელობად მიანია და ჰგონია, რომ დიდებული მეფე ეხლაც უხილავად ჰპატრონობს თავის ერსა, არჩენს ავადმყოფებსა, სპობს ყველა გიარს ქრსა. იფრთხევის-ბერიც, როცა თამარის მადლით ამწყალობლებს სახატოდ მისულს ხალხს, სადიდებელ ლოცვაში ასე იხსენიებს თამარს: „ღარო თამარ მეფეო, ღელის¹ აქიმ დედოფალო“. რადგანაც ხალხს მკურნალად სწამს თამარ მეფე, ამიტომ სამკურნალო მსხვერპლსაც სწირავს მას; ამ მსხვერპლს თავისი საკუთარი სახელი აწეს— „წამლის სახსარი“ და თუ არა თამარს, სხვას ეს „წამლის სახსარი“ არ შეეწირება; ჩვეულებრივს მსხვერპლს ფშაველი „სამხვეწროს“, „სამწყალობლოს“ უწოდებს, თამარის მსხვერპლისათვის კი ისეთი სახელი დაურქმევია, რომელიც ცხადად და პირდაპირ გვიჩვენებს ხალხის აზრს და შეხედულებას თამარის მკურნალობაზედ.

ხატო-ხევის დაარსება გამოიწვია იმ საყურადღებო მოვლენამ, რომელიც ზემოთ აღვნიშნეთ. თუ ნხედველობაში მივიღებთ ხალხის აზრს თამარ-მეფის მკურნალობაზედ, — ცოტაოდენი საბუთი მაინც გვექნება დავასკვნათ, რომ ეს მონასტერი, თუ გნებაგუ, სალოცავო უნდა დაარსებულიყო საერთო ავადმყოფობისა და ქირის ასაცილებლად, მოსასპობლად, — სულ ერთია, მუსრავდა ეს ქირი ხალხსა, თუ საქონელსა. ორივე შეთხვევაში ხალხს მკურნალად სწამს თამარ-მეფე. ხატო-ხევის მონასტერიც თამარის სახელზე დაარსებულია, აშენებული.

¹ ღელე — თამარ მეფის უძველესი სალოცავია.

საზოგადოდ მთის ხალხს და კერძოდ ფშაელებს სალოცაეები მშვენიერსა და თვალის მიმზიდველ, სასიამოვნო ადგილასა აქვთ აშენებული. ჩვენ, ვაკე-ქართლელები, სალოცაეის შენობის სილამაზეს და ლაზათს ვაპყრობთ უმთავრეს ყურადღებას და ადგილის მდებარეობას ხშირად არათერს დაგიდევთ,—სულერთია, სადაც უნდა აევაგოთ ტაძარი, ოღონდ-კი შენობა კარგი და ლამაზი იყოს... სულ სხვანაირად ჰფიქრობს და იქცევა ფშაეელი. ეს ჯერ-ჯერობით შეუშწიკვლევი ბუნების შვილია და სიმშვენიერესაც ბუნებაში ჰპოვებს და არა კაცის ხელოვნებაში; ამიტომაც ფშაელის სალოცაეის მდებარეობა უნებლიედ ჰხიბლავს კაცის თვალს თავისის მშვენიერებით, სილამაზით. რაღა თქმა უნდა, რომ ხატი-ხევი, მშვენიერის თამარის სალოცაეი, შესაფერს ადგილას იქნება აგებული. სწორედ ასეც არის და ზემოთ ჩვენის პროზაული კალმით აწერილი არტნის ხეობა, სადაც ხატი-ხევი სძევს, მხოლოდ მკრთალი ნათელი იქნებოდა იმ ბუნების სიმშვენიერესი, რომლის დაბატვა შეეძლო პოეტურს კალამს და ჩვენზედ მეტად ბუნების აღწერაში დახელოვნებულს ქართველს მწერალსა.

თვით ხატი-ხევის შენობა არაფრით იზიდავს თქვენს თვალს და ფშაელის ჩვეულებრივს სახლ-კარს მოგაგონებთ; კალო-საბძელი, ფიცრული საღვური, ერთი პაწია ქვითკირის მოაჯირიანი ოთახი და ქვემოთ შარა-გზის პირად სიპი-ქვის ნიში—აი გარეგანი სახე ამ საერო მონასტრისა. ოთახის მოაჯირზედ რამდენიმე ხის შანდალია, რომლებზედაც მლოცველნი სანთლებს ანთებენ. სამონასტრო შენობას გარშემო არტყია სახნავ-საძოვარი მამული, სათიბი ადგილი და პატარა ტყე; ეს ყოველივე ხატი-ხევის საკუთრებაა და თუ მონასტრის წევრს არა; გარეშე, უცხო კაცს იმაზედ ხელი არ მიუწვდება. საზოგადოდ, ჩვენი მთის ხალხი დიდის მორიდებით და კრძალვით ეპყრობა ხატის საკუთრებას და რაც უნდა საჭიროება მოითხოვდეს, ვერავენ ხელს ვერ ახლებს სახატო მამულს. ეს ჩვეულება ნაშთია ჩვენის ძველის კანონმდებლობისა. ძველს დროში, ასე გასინჯეთ, სახელმწიფოსაც-კი ხელი არ მიუწვდებოდა სახატო საკუთრებაზედ.

ეხლაც ხშირად შეხვდებით სოფლად „ხატის მიწას“, გაობრებული და გავერანებულს, რომელსაც, თუ არ სასულიერო კაცი, სხვა ვინმე ვერ შეეხება შიშის გამო,—ხატი იწყუნსო, ძირიანად ამოგვაგდებსო. ამ აზრსა და შეხედულობას ბეჯითად და სასტიკად მისდევენ მთაში და, რასაკვირველია, ხატი-ხევის მამულსაც ჰშველის ეს გარემოება. ძველად, როცა ხალხის სარწმუნოებრივი გრძნობა აღორძინებული იყო მაღალ წერტილამდე, ვერც ვაკე საქართველოს

მონასტრების მამულს შეეხებოდა უცხო კაცი; ამ მხრივ. როგორც სხვაფრივადაც, ხატი-ხევის მამულის იურიდიული თვისება ძველს ცხოვრებას მოგვაგონებს.

ამჟამად ხატი-ხევის მონასტერში სამი ქალი ითვლება, რამდენიმე მეცხარე და ერთი ბერი კაცი, გულიაური მეტეხაბიშვილი, რომელიც მონასტრის უფროსია, თუ გნებავთ, იგუმენი. მეცხვარეები მუდამ სახატო ცხვარში დაიარებიან, იშვიათად ცხოვრობენ მონასტერში, თუმცა-კი მონასტრის წვერნი არიან, იმის წესდებულებას ემორჩილებიან და სხვებთან შედარებით წმინდა კაცებად ირიცხებიან. მონასტერში შესვლა ნება-ყოფლობაზეა დამოკიდებული, მაგრამ ვინც ერთხელ შედგება ბერად ან მონაზნად, თავის დანებება აღარ შეიძლება,—ხატის გამობა იქნებაო და ამას ხომ ფშაველი ვერ იკისრებს. დედათაგან უფრო ისინი შედიან მონასტერში, რომლებსაც გათხოვება არა სურთ და ან მოტაცებისა ეშინიანთ; ფშავში, როგორც მოგვხსენებთ, ეხლაც ხშირად ცოლის შერთვა მოტაცებით იციან და ვისაც უნდა ეს შემთხვევა თავიდან აიცილოს, მონასტერში მიდის მონაზნად. წინათ, როგორც გვიამბებს, დაშორებით ბევრი ბერ-მონაზონი ყოფილა ამ თამარის მონასტერში, ბოლოს დროს-კი მათი რიცხვი შემცირებულა. ჩვენ არ ვიცით, რა მიზეზით უნდა აიხსნას ეს მოვლენა, თუმცა იმის დასახელება-კი შეგვიძლიან, რომ აქა-იქ ხალხში საყვედური ისმის მონასტერში მყოფთა საქციელზედ. იქნება ეს საყვედური მართალი და საფუძვლიანიც იყოს, რადგანაც ერთსა და იმავე მონასტერში დედაკაცთა და მამაკაცთა ერთად ყოფნა საფრთხილო და სამაცდუნო საქმეა, მეტადრე ისეთის შოარშიყე ხალხისათვის, როგორნიც ფშაველები არიან. გარდა ამისა, თითო-ოროლა სათემო ჩვეულების მოწინააღმდეგე კაცს არ მოსწონს, რომ ხატი-ხევის მონასტერი მარტო თითონ ხმარობს დიდს ცხერის ფარას, ანგარიშს არ აძლევს საზოგადოებას და ამისათვის ეს მოწინააღმდეგენი ცუდს ხმებს ავრცელებენ თემში. რაც უნდა იყოს, ხატი-ხევის მონასტრის წინააღმდეგ უკმაყოფილება ისმის და ვინ იცის, იქნება ამ უკმაყოფილებამ ბოლოც მალე მოუღოს მონასტერსა.

მონასტერში მყოფნი, მამაკაცი თუ დედაკაცი, წმინდანებად ითვლებიან. ამათი სიწმინდე საზოგადოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ისინი ხატს ემსახურებიან. კერძოდ სიწმინდე იმაშია ცხატება, რომ მონასტერში მყოფთ სასტიკად აკრძალული აქვთ ღორის ხორცის ჭამა, მეცხვარეებს არ შეუძლიანთ ხატობას და ხატობის წინა დღეებში ცოლს შეეხონ და სხვა ამისთანები; მონაზნებს ნება აქვთ ხატთან მივიდნენ, უბრალო დიაცს-კი ხატთან ახლო მიხვლა არ

შეუძლიან. მაგრამ უფრო საყურადღებო მონასტრის შინაური ცხოვრებაა. ეს ცხოვრება ერთობისა და თანასწორობის საფუძველზედ არის დამყარებული და თავის დედა-აზრად თვითულის წევრის შრომა და მოღვაწეობა აქვს აღიარებული. თუმცა მონასტერს საკმაო წემოსაყალი აქვს, მაგრამ ბერ-მონაზნები მაინც დაუღალავად მუშაობენ, საკუთარის ოფლით ირჩენენ თავსა; ყველას თავისი საკუთარი საქმე აქვს მიხედობილი და შრომა წვერთა შორის განაწილებულია. მონაზნები უფრო ქალურს ხელ-საქმიანობას მისდევენ, მამაკაცთა უმზადებენ ტალავარს და სხვა საქირო სამკაულს. წინათ, როგორც შევიტყუეთ, ხელ-საქმიანობა ძლიერ აღორძინებული ყოფილა და ეხლაც იგონებს ხალხი ერთს ფრიად ლამაზს ხელ-მოსაქმე პონაზონსა, სახელგანთქმულს მთელს ფშავეში.

როგორც ზემოთ, ვუჩვენეთ, თამარ-მეფის ხატი-ხევი ახალი შოვლენაა, უკანასკნელის დროის ნაყოფია. ამისათვის იქნება მკითხველმა კიდევ იფიქროს, რომ წინათ ფშავეში თამარის სალოცავი არა ყოფილა... შეცდომა იქნება. უძველეს დროიდან ფშაველს ანდერძად დარჩენილი აქვს თამარ-მეფის დიდება და ვედრება, შისი სალოცავი. ეს სალოცავი ღელის ხატია და თვით ღელე გორაა არაგვის ხეობაზედ, სოფ. ხოშარას ახლო. ხალხის გარდმოცემით, ღელე ჯერ ისევ მშვილდისრობის დროს ყოფილა.

ეს სალოცავი და კიდევ ლაშარის ჯვარი¹ ყველა ფშაველისათვის, თითოეულს თემისათვის სავალდებულოა, ასე რომ ვერაინ თავი დამ ვერ აიცილებს ღელეში და ლაშარის ჯვარში ლოცვასა. მართალია, ყველა თემს საკუთარი კერძო ხატიცა აქვს, მაგრამ კერძო სათემო ხატს ადგილობრივი ძალა და მნიშვნელობა აქვს და არა საერთო, საზოგადო. კერძო ხატების უფროსებად თამარ-მეფე და ლაშარის ჯვარი ითვლებიან. სათემო ხატს მარტო ერთი თემი ლოცულობს (საყურადღებოა, რომ ქალი გათხოვების შემდეგ თავის თემის ხატს ვერ დაივიწყებს; როგორც იმან, ისე იმის ჰოდგმამ და ჩამომავლობამ ის ხატი უნდა ილოცონ, რომელიც ქალის თემს ეკუთვნის, თუმცა ქმრის ხატშიაც ლოცულობს ცოლი); რასაკვირველია, შეიძლება და სწორედ ასეც არის, რომ ერთი თემი მეორე თემის ხატში დაიარება, მაგრამ ეს მიუცილებლად საქირო არაა. როგორც ვთქვი, სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს თამარ-მეფეს და ლაშარის ჯვარს. მაშ თითონ მკითხველიც ჰხედავს, თუ რა დიდი ადგილი უქირავს თამარ-

¹ ლაშარის ჯვარი, ზოგიერთთა აზრით, თამარ-მეფის შილის ლაშა-გიორგის სალოცავია; სხვანი-კი მფიქრობენ, რომ ლაშქრობის სალოცავიაო. ლაშა-გიორგი არაფრით არ იყო შესანიშნავი და ამიტომ მეორე ახლი ჩვენ უფრო საფუძველიანი გვგონია.

მეფეს ფშავლების სარწმუნოებაში ჩვენგან ცნობილი ხატი-ხევი ღელის უმცროსი და არის, იმისი მორჩილია; ხატი-ხევი ძველ ღელიდგან გადმოფრინდა და თავისი საკუთარი სადგური აიშენა იმ განსხვავებით, რომ ეს სადგური მონასტრის გვემაზედ მოაწყო, როდესაც ღელე თავის ღლეში ბერ-მონაზნების სადგური არა ყოფილა. ყველაფერში ხატი-ხევი ღელის სალოცავს ექვემდებარება; ადგილ-მანუ-ლი, სარჩო-საბადებელიც ღელის „ხატის კაცების“ გამგეობაშია, თუმცა საერთო საკუთრებას შეადგენს. ღელის ხევის-ბერი უფროსია ხატი-ხევისა და პირველი დიდი ღლეობა ღელეში იცის და არა იმის ქვეშევრდომს მონასტერში. ეს ღლეობა მკათათვის დამდეგს მოხდება ხოლმე და დიდ-ძალ ხალხსაც იზიდავს; სადღესასწაულო სამზადისი — ლუდი, საკლავი უხვად არის; ხატი-ხევის ღლეობას (აღდგომის მესამე დღეს იცის) ადგილობრივი ხასიათი აქვს და შედარებით ამ ღლეობაში ცოტა ხალხი დაიარება.

როცა ხატი-ხევის დაარსება განუზრახავთ, ყველა თემზედ ცხვარი მოუკრებიან მონასტრის სასარგებლოდ. ეხლა ამ მონასტერს კარგად მოზრდილი ცხვრის ფარა ჰყავს; გარდა ამისა, თამარ-მეფეს თავის საკუთარი ზვარი და მარანი აქვს ს. ახმეტაში. მკითხველისათვის საინტერესო უნდა იყოს ამ საგანზედ საუბარი.

თამარ-მეფის ცხვრის ფარა ამჟამად ათას ცხვარს აღემატება. თუ ვინიციობაა ცხვარი დაზარალდა, ყველა თემი ვალდებულია შეავსოს ფარა; ცხვარი იკვლის თამარის ღლეობას, ფარა ცხვრისა თამარის საკუთრებაა და, რასაკვირველია, ხალხი არასოდეს არ იყაბულებს, რომ „აქიმ-დედოფალს“, რომლის მაღლი საქონელსაც იფარავს, თავისი საკუთარი ცხვარი ცოტა ჰყავდეს. პირველაფე ცხვრის მოკრება თამარის სასარგებლოდ მკითხავის საქმე ყოფილი; მეცხვარეების დაყენება და ამორჩევა მკითხავისაგან მომხდარა. ეხლაც მკითხავი, ეს ხატის მონა და მისი გულის-პასუხის მალიარებელი, ირჩევს სახატო მეცხვარეებს. მაგრამ რაკი მკითხავი ერთხელ ამოირჩევს მეცხვარეს, იმის გამოცვლა და გადაყენება არ შეიძლება. საქმე იმაშია, რომ თამარის მეცხვარეც ხატის კაცია და ხატის კაცის თანამდებობიდან გადაყენება არავის შეუძლიან, ჩვეულების წინააღმდეგია. სახატო მეცხვარეობა ერთსა და იმავე გვარეულობაში ტრიალებს. ეხლა ხატის მეცხვარეები ორის გვარიდგან არიან — მისრიაშვილების და ბოძაშვილების გვარიდგან. თამარის ცხვარს ცალკე, საკუთარი საძოვარი მთა აქვს, რომელსაც ასთაჯურას მთას ეძახიან. ეს მთა მისრიაშვილებს ეკუთვნის. ცხვრის მოვლა და მოშენება მეცხვარეების საკუთარი საქმეა და ახგარიშს ისინი არავის აძლევენ. მეტი არ იქნება ისიც შევნიშნოთ, რომ მისრიანთ და გაბიდაურკიანთ თემი (ბო-

ქაშვილები გაბიდაურთან თემისანი არიან) ლელის ხატისა და ხატი-ხევის ე. ი. თამარ მეფის ხელჩვეითა. ეს ორი თემი, თუმცა-კი რიცხვით მცირე, ემორჩილება დიდებულს მეფეს, რომელიც თავის წაოველად და პატრონად მიაჩნია. მაგრამ არც სხვა მეცხვარე ავიწყებს თამარის სახელს. როცა ცხვარი დაიძვრის შირაქიდან და შეუდგება არტნის ხეობას, ხატი-ხევის მონასტრის გვერდით უნდა აუაროს. როგორც ვიცით, ამ მონასტრის ნიში — „მისალოცი“, „მადლის მოსათხოვი“ გზის პირადა დგას.

აი სწორედ ამ „მისალოციან“ ფშაველი წამოაქცევს ხოლმე ბატკანს და მსხვერპლად სწირავს თამარს — ცხვარი გამიპრაფლეო, დოვლათს ნუ მომაკლებო... მერე ღიღინით მიერეკება თავის ფარას და გული უბარის, რომ ლალი მთის შვილი თავის სამშობლოს ნახვითა სტკებდა.

თამარ-მეფის ზეარი სოფ. ახმეტაში დაყოვნებულა ხევის-ბერის სახელზედ. ზერის მოვლა და შემუშავება ყველა თემისათვის აკრძალვებულა. ყოველს წელს რიგისა და წილის მიხედვით ამოირჩევენ ხოლმე მუშებს ზეარში სამუშაოდ და უარის თქმა არავის შეუძლიან. ზეარს თავისი მარანი აქვს და ხალხს ზგი მარანი წმინდა ადგილად მიაჩნია და კიდევ ლოცულობს იქა. ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ მკითხავეი სალოცავად თამარის მარანს უჩვენებს მთხოვნელს: წადი, იქ ილოცე და უბედურება აკდება თავიდანაო; ლოცვა, ხალხის შეხედულებით, ხომ უმსხვერპლოდ არ შეიძლება და კიდევ ამიტომ წმინდა მარანში საკმაოდ იველის ზეარაკი. მსხვერპლად შეწირული საკლავის სისხლით ხევის-ბერმა მარანი უნდა ასხუროს, „გასწმინდოს“. რადგან მარანი წმინდა ადგილია, ამიტომ ეკრეთ წოდებული მებოსლე დედაკაცი ახლო ვერ გაუვლის. ფშაველის აზრით, დედაკაცი დედათა ბუნების დროს უწმინდურია და ამიტომაც აკრძალული აქვს წმინდა მარანის ახლო გაეღა.

ზერის ღვინოს („კულუხი“) სახატოდ ხმარობენ ლელისა და ხატი-ხევის დღეობაში. სალოცავად მისული ხალხი თავის ნებაზედ სვამს ხატის ღვინოს და დაშლა არ შეიძლება. რადგანაც ღვინო სათემო საკუთრებას შეადგენს. საუცხოვო სანახავია, როცა სოფ. ახმეტიდგან მოაქვთ ხატის ღვინო, თამარ მეფის „კულუხი“. რამდენსამე ფშაველს წინ მოუძღვის ხევის-ბერი; სოფლებში გზის პირად მოგროვილი ხალხი ელოდება ბერის მომძანებას. აგერა გამოჩნდა ხევის-ბერიც თავის ამალით. ხალხში ჩოჩქოლია, ყველას სახეზედ მხიარულობა და კმაყოფილება ეტყობა. ხევის ბერი წყნარად და ღმობიერად ლოცავს ხალხსა, ამწყალობლებს, „ღიდს დედოფალს“ ავეიდრებს: მსმენელნი მოწიწებით და კრძალვით ისმენენ ლოცვა-კურთხევას. შემდეგ ღვინოს დააღვინებენ, ვისაცა სურს. ფშაველისათვის ეს დამწყალობლება სიცოცხლის საუკეთესო წუთია. ვაკელ ქართველებისათვის? — ამის პასუხი თითონ მკითხველმა იცის...

კიდეე ლაშარობაზედ

(იხ. „ივერია“ № 174)

ჭეტილი შ-ნ ვაჟა-ფშაველასთან

ნმ შესანიშნავს ფშაურს სალოცავს, რომელსაც „ლაშარობა“. „ლაშარის-ჯვარი“ ჰქვიათ, დიდი ადგილი უჭირავს ფშაელების ცხოვრებაში, დიდი მნიშვნელობა აქვს და ამიტომაც ამ ჯვარობაზედ განმეორებით ლაპარაკი მეტი არ უნდა იყოს. თქვენ, როგორც ფშაელების ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულებათა საფუძვლიანს და ზედ-მიწევნით მცოდნეს, კარგად მოგეხსენებათ, რომ „ლაშარის-ჯვარი“ ისეთი ხატია, რომელიც წარსულს დროს და ეხლაც მთელს ფშაეს თავის მთარეველად მიაჩნდა. ეხლაც „ლაშარობა“ პირველი ჯვარობაა და თუ ასეა, მაშ თვით ხატობას ღრმა აზრი უნდა მოეპოვებოდეს, როგორც ხალხის წარმოდგენაში, ისე ისტორიულადაც. რაშია ეს ღრმა აზრი „ლაშარობისა“, რა არის „ლაშარის-ჯვარი“? თქვენ ამბობთ, რომ „ლაშარის ჯვარი“ ლაშა-გიორგისაგან აშენებული ეკლესიაა წმინდა გიორგის სახელზედაო; ლაშა-გიორგის ამ ეკლესიისათვის შეუწირავს წმინდა გიორგის ხატო; ხალხს ეს გაოგნობა დავიწყებია, „შეწირული და შემწირველი გაუერთებია და კიდეც გაულმერთებიაო“. გამოდის, რომ ფშაველს ლაშა გიორგი გაულმერთებია, ის ლაშა-გიორგი, რომელმაც არა თუ „გასაღმერთებელი“ არა ქმნა რა, არამედ მთელი თავისი სიცოცხლე ბიწიერებასა და გარყვნილებას შესწირა, ანაცვალა. როგორ მოხდა, ან რა დასაჯერებელია ლაშა-გიორგის „გაღმერთება“, სალოცავად, ხატად გარდაქმნა? მინამ ამახედ პასუხს მოგცემდეთ, ერთი შენიშვნა საჭირო. აი რა: ჩვენი ძველი გეოგრაფი ეახუშტი სრულიად თანახმაა თქვენის აზრისა, ანუ უკეთ რომ ესთქვათ, თქვენი აზრი და შეხედულობა დამყარებულია ეახუშტის სიტყვებზედ. ეახუშტი კიდეე იმას ამბობს, რომ ფშაესა შინა არს ეკლესია, მეფის ლაშასა-გან აღშენებული, რომელსა... უწოდებენ ლაშას-ჯუარს. ¹ ძაგრამ საქმეც ისაა — „ლაშარის-ჯვარი“ ლაშასაგან აშენებული ეკლესიაა, თუ

¹ ეახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, პეტერბურგი 1842, გვ. 296-98.

საერო. სახალხო ხატია, რომელსაც სულ სხვა განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს.

მოგეხსენებათ, რომ ლაშა-გიორგი სხვა ხასიათის მეფე იყო: იგი ეკლესიების აშენებას არ მისდევდა, ყურადღებას არ აქცევდა. ისიც გეტყვით, რომ ეს ქეიფისა და ლხინის მოყვარე მეფე ფშავს მაგრე რიგად არა სწყალობდა და ზაფხულობით სააგარაკოდ აფხაზეთის სტუმარი ბძანდებოდა ხოლმე. იქ, აფხაზეთში. ლაშა-გიორგი ნადირობდა ხოლმე ზაფხულობითაო, ამბობს ჩვენი ისტორია. ეს კიდევ არაფერი: შეიძლება ლაშა არც ღეთის მოსავეი ყოფილიყო და არც მთიანი და კლდოვანი ფშავი ჰყვარებოდა, მაგრამ ერთი ეკლესია მაინც აშენებინა წმ. გიორგის სადიდებლად და თავისის სახელის მოსაგონებლად. ეს ყველაფერი შესაძლოა, ხოლო ის-კი შეუძლებელია, რომ ხალხს, და მეტადრე ისეთს პატიოსანს და ზნეობიანს, როგორც ფშაველები არიან, „გაელმერთებინა“ და ისიც ვინ? ლაშა-გიორგი!. რომლისაჲ შეფის „გალმერთებისათვის“, როგორც თქვენც მოგეხსენებათ, საჭიროა „გასალმერთებელმა“ ღრმა კვალი გააელოს ხალხის ცხოვრებას და ისიც კეთილი, ნაყოფიერი კვალი. თუ ფშაველმა „გაალმერთა“ თამარ-მეფე, ამას თავისი საბუთი აქვს. — დიდებულმა თამარმა ბევრი ღვთიური საქმე ჰქმნა. რა ღვთიური საქმე გააკეთა ღირსეულის დედის ყოვლად უღირსმა შვილმა? — არაფერი! მაშ ლაშა-გიორგის ხალხისაგან „გალმერთებაც“ მართალი არ უნდა იყოს. ასეც არის.

ჩემის აზრით, ვახუშტი სცდება, როცა ამბობს, რომ ლაშასაგან ფშავში აშენებულს ეკლესიას ლაშას ჯვარს უწოდებენო. აქ ვახუშტი ღრმად ვერ დაკვირვებია სიტყვას „ლაშას-ჯვარი“. ამ სიტყვის ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა ვერ შეუგნია და ამიტომაც ჰგონია, რომ „ლაშარის-ჯვარი“ წარმოსდგება სიტყვისაგან „ლაშა-გიორგი“. ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ „ლაშარის ჯვარს“, „ლაშარობას“ ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს და ნიშნავს ლაშქრობის ჯვარს, ლაშქრობას, ლაშქრის ხატს.

ფშავში ლაშქრობა ჩვეულებრივს ხელობას შეადგენდა. როგორც სხვა ჩვენს მთიულებს, ისე ფშაველებსაც მტერი არ აკლდა. მტერი ლაშქრავდა ფშავს და ეს კიდევ ლაშქრავდა თავის მტერს, სულ ერთია, ვინც უნდა ყოფილიყო ეს უკანასკნელი — „ურჯულა“, თუ „რჯულიანი“, თავისიანი, თუ უცხოელი. ლაშქრობისათვის საჭირო იყო ცალკე ხატი, ცალკე სალოცავი, ლაშქრის ჯვარი.

სანამდე ფშაველი გაილაშქრებდა თავის მტერზედ, საჭიროდ რაცხდა ლაშქრის ხატთან ლოცვა-ვედრებას მტერზედ გასამარჯვებ-

ლად. ამიტომაც ლაშქრის ჯვარი საკუთარს რელიგიურს კულტს შეადგენდა, აი თუხდა ისეთს, როგორც ძველს რომაელებს ჰქონდათ (მარსი, ღმერთი ლაშქრობისა). ვაეკაცობა, გმირობა და ლაშქრობა, ფშაელის შეხედულობით, ღვთიური საქმეა, ზეციურს არსებაზედ — ხატზედ არის დამოკიდებული და ამიტომ საჭირო იყო საკუთარის ლაშქრის ჯვარის დაარსება.

ძველს დროს სწორედ ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშარის ჯვარს. „ლაშარს“ თავისი საკუთარი დროშა ჰქონდა, საკუთარი ხევის-ბერი ჰყავდა, რომელიც ლაშქრის წინამძღოლად ითვლებოდა. ჯერ „ლაშარს“ უნდა დაჰკითხოდა ხალხი, შეეტყო — ყაბულობს თუ არა ჯვარი გალაშქრებასა და მერე გაელაშქრნა. უამისოდ გალაშქრება შეუძლებელად მიაჩნდათ და თუ იკისრებდნენ, დამარცხება მოსალოდნელი იყო.

ფშაელების „ლაშარს“ ფართო სამფლობელო ექირა, იმას ემორჩილებოდნენ, მართო ფშაელები კი არა, ხეესურნი და თუშნიცა. ეს ცხადად ჩანს ერთის ხეესურულის სიმღერიდგან:

თუშთა, ხეესურთა, ფშაველთა

ლაშარს ჰირობა შაჰკრიახ;

უბრძანებს ლაშარის-ჯვარი —

ახვაში ჩასელა მწადიან,

ერთმანეთს ნუ ულაატებთ“ და სხვა.

„ლაშარის“ განსაკუთრებული ჩვენგან ნაჩვენები მნიშვნელობა შედარებითაც მტკიცდება. როგორც ვიცით, ეხლაც ხეესურეთში რამდენსამე ადგილს არის „ლაშქრობის“ ხატი, ჯვარი. ამგვარი უმთავრესი ხატი მეუფებს ს. გუდანში. ლაშქრობაც გუდანის-ჯვარის „ბრძანებაზედ“ იყო დამოკიდებული:

ხეესურებ ბედავს ლაშქარსა,

ბრძანებს გუდანის-ჯვარიო“...

ხეესურეთშიაც, როგორც ფშაეში, ლაშქრობა რელიგიურს კულტს შეადგენდა. გასალაშქრებლად საჭირო იყო განწმენდა —

ემზადნეს შვიდ დღე-ღამესა,

სიწმინდის ელვენ ტანოო...

ეს განწმენდა, „სიწმინდე“, გვიჩვენებს, რომ ხალხის აზრით, ლაშქრობა ღვთიური საქმე იყო. როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ასე სწამდათ ლაშქრობა ფშაელებსაც. ამ გეარს რწმენას, შეხედულობას იმათი გმირული პოეზიაც ამტკიცებს. თითოეული გმირი მოვალე იყო ელოცნა „ლაშარში“, „სამხვეწრო“ მიერთმია „ლაშქრის ჯვარისათვის“.

ჩვენის მთიულების ზნე-ჩვეულება გვიჩვენებს, რომ ლაშქრობის ხატს, ადგილობრივ მცხოვრებლებს გარდა, სხვებისათვისაც აქვს ძალა და მნიშვნელობა. მაგ. ხეესურეთში, ს. ხახმატს, სადაც ხატს ლაშქრობაც ეკითხვის, მლოცავეები მიდიან ფშაე-თუშეთიდან. რა-

და?— მიზეზი ცხადია: ლაშქრობის ხატი საყოველთაო ხატია ჩვენის მთიულისათვის. ყველა მთიულისათვის ლაშქრობა ლეტიურს საქმეს შეადგენდა და ამიტომაც თუშ-ფშავ-ხევსურნი ერთურთის „ლაშქრის ჯვარში“ დაიარებოდნენ. ლაშქრობა საერთო, საზოგადო მოვლენა იყო, „ლაშქრის ხატსაც“ საზოგადო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამიტომ შეცდომაა ის აზრი, ვითომ თუშები ლაშქარში სალო-ცაყად დაიარებიან მხოლოდ იმ დროიდგან, როცა იმათი ლაშქარი და გამოჩენილი გმირი გიორგი თილის ძე ფშავლებმა დაამარცხეს ს. ხოშარაში. თუშებმა ლაშარის - ჯვრის ძალა მხოლოდ მაშინ შეიგნესო... სრულებითაც არა! თილის ძე, ეს შშვილდ-ისრობის დროის გმირი, „ლაშარში“ სალოცაყად მივიდა და „თეთრი ქორა ხარი“ მიაართვა ხატს, ფშავლებთან შესაჩივებლად და ჯვარის წინ - თავის მოსადრეკად კი არა, — გმირი ვალდებული იყო უოველთვის ელოცნა და მსხვერპლი შეეწირა ლაშქრის ხატისათვის: ამას თვით ვაჟაკობისა და ლაშქრობის ვითარება თხოულობდა. ზვარაკის „სამხვეწროდ“ მიყვანა ჩვეულება იყო. გულ-დიდს თილის ძეს თავ-მოსადრეკი და სახვეწარი არა ჰქონდა-რა ფშავლებთან. ეს თილის ძის სიტყვებიდგან სჩანს. ის ფშავლებს ეუბნება: ჯერ დამაცადეთ, გზა გავიდეს, ლაშქრობის ამინდი დადგეს და მაშინ გიჩვენებთ სეირსაო, ---

ზოგ გავარიგოთ მაშინა,
როცა გამოვლენ მთანიო,
ვინ ედგეს მტერსა ახლოსა,
ვის უურო სქრიდეს ხმალიო...

თქვენც დამეთანხმებით, რომ მუხლმოსადრეკად და შესარიგებლად მისული თუში ამ გვარად არ აეძრახება, არ აეჩქამება ისეთს „მალღის მთის შავარდნებს“, როგორც ფშავლები არიან. არა, როცა მთიულებში დაარსდა ლაშქრობა იმ აზრითა და ხასიათით, რომელიც ვუჩვენეთ, მაშინ გაჩნდა ლაშქრობის ცალკე ხატიც. იმ დროიდგან დაიწყო კიდევ ერთურთის „ლაშქრის ხატებში“ სიარული სალოცაყად.

მცირედი შენიშვნაც და კიდევ გავათავებთ. „ლაშქრის-ჯვრობა“, როგორც სოციოლოგიური დაწესებულება, ძველად-ძველის დროის ნაყოფი უნდა იყოს. ქრისტიანული მას არა ეტყობა რა და ეხლაც მთაში „ლაშქრის-ჯვრობა“ წარმართობისა და „ქერპობის“ ნაშთს წარმოადგენს. შემდეგში, ქრისტიანობის გავრცელების დროს, „ლაშქარ-ჯვრობა“ წმიდა გიორგის ჩააბარეს, დაუსაკუთრეს. ხევსურეთში, მაგ., სადაც კი „ლაშქრის-ჯვარია“, იქ უეჭველად წმიდა გიორგის სახელზეა ხატი. თვით ფშავის „ლაშარიც“ ხომ წმ. გიორგის სახითა და სახელით მოქმედობს. ამისი მიზეზი ადვი-

ლად გასაგებია: წმ. გიორგი, ეკლესიის შეხედულობით, ქრისტიანობის გმირია, მოლაშქრე. იგი სთრგუნავედა და ჰმუსრავედა ქრისტიანების მტრებს. მთიულეებმაც აიღეს და ლაშქრობის გამგეობა წმ. გიორგის ჩააბარეს. ხახმატის წმ. გიორგი კაცის მკვლელებსაც-კი თავიანთ მტარველად ღიაჩნიათ.

„სახვეწარი“ რომ მივართვა, მერე მტერს ჩავეუსაფრდე და თოფი ვესროლო, მტერი ვერ დამინახავს, წმ. გიორგი შემეწევაო. აი სადამდინ მიაღწია მთის „ლაშქრის-ჯგერობამ“...

დიად, ჩემო ბატონო, ფშავური „ლაშარის-ჯგერი“ „ლაშქრობის ჯგერია“ და არა ლაშა-გიორგისაგან დაწესებულნი და დაარსებული ხატი.

როსტომ-გმირი

(ფშაველების გმირულ პოეზიიდან)

ფშაველები, როგორც მოგეხსენებათ, პოეტური ხალხია: მათ სახალხო პოეზიაში გმირული დროც იხატება. ის დრო, როცა ხალხი ებრძოდა კაცის-მკამელ დევებს. ამ დევებთან ბრძოლაში სახელი გაითქვეს თითო-ოროლა გმირმა და მათ შორის როსტომ-გმირსაც იხსენიებს ფშაველების პოეზია, თუმცა ეს როსტომი არა გვეგონია, რომ ნამდვილი ადგილობრივი, სახალხო გმირი იყოს. სხვათა შორის იქნება ესეც არის მიზეზი, რომ სრული ცხოვრება როსტომისა, მისი თვითეული ვაჟაკური მოქმედება ხალხს ალარ ახსოვს; მაგრამ ხალხს ეხლაც ღრმად ჩანერგილი აქვს მახსოვრობაში ერთი ხანა როსტომის ცხოვრებიდან. სახალხო პოეზიის მოყვარულთათვის იქნება შეტი არ იყოს ფშაველურად გარდაქმნილის როსტომის გაცნობა. აი თითონ ეს როსტომიც.

როცა როსტომი დევებთან საომრად წასულა, სახლში დაუტოვებია ერთად-ერთი შვილი ზურაბი და ცოლისათვის სიტყვა დაუგდია,—როცა ზურაბი პასაქს მოვა, ჩემთან გამოგზავნე დევებთან საბრძოლველად; ყელზედ ჩემის მუზარადის (თავ-სახურავი საომარი) ნიშანი შეაბი და იმაზედ ვიცნობ ჩემს შვილსაო. ცოლსაც შეუსრულებია კმრის—გმირის თხოვნა. პასაკოვანი ზურაბი მამასთან გაუგზავნია და გულზედ იმისი მუზარადის ნიშანი შეუბამს.

ზურაბი გამგზავრებულა მამასთან, გზაზედ ეშმაკები შეხვედრიან და დაცინვა დაუწყვიათ: დიაცი ხომ არა ხარ, რომ გულზედ რაღაცა ქალის სამკაული შეგებაამსო. ზურაბს ეს სწყენია,—მუზარადის ნიშანი მოუხსნია, უბეში ჩაუღვია და ისე მისულა მამასთან. როსტომს ვერ უცნია თავისი შვილი; მათ შეტაკება მოსვლიათ, ერთმანერთს სძვერებიან და ბრძოლა დაუწყვიათ. ბრძოლის დროს როსტომს სასიკვდილოდ დაუჭრია თავისი შვილი. როსტომმა და ზურაბმა არ იციან—ვინ არიან ისინი ერთი-ერთმანერთისა.

ზურაბი ემუქრება თავის მეშულლეს:

შე ბერო კაცო, რად მამკალ?

ხმალი რად დამე ვადამდე,

იმ მამაჩემსა როსტომსა
საით წაუხვალ, სადამდე?
ზღვას გახვალ, ზღვასაც გამუა,
ხმულეთს ვერ დაემალეები...

როსტომ:

თუ შენ როსტომის შვილი ხარ,
აბა ლიშანი სად არი?

ზურაბ:

გამიხსენ ჩაფურასტები,
ილლია ნახე, იქ არი...

როსტომმა გაუსინჯა ილლია და მართლაც „ლიშანი“-უპოვნა;
მაშინ კი დარწმუნდა როსტომი, რომ თავისი საკუთარი შვილი დას-
ქრა სასიკვდილოდ. ეს ძლიერ ეწყინა გმირსა. ჯერ ასე ასწერს
როსტომი თავის ვაჟ-კაცობას:

ა იმ გორსა და ემ გორსა
ერთმანერთსა ვკრავ, მას ვუზამ,
თორმეტ ლიტრასა რკინასა
პირში ჩავიღებ, კნატს ვუზამ,
ალაზანსა და იორსა
დაეწაფები, ულაპს ვუზამ!..

ეს ხომ ასეაო, მაგრამ დიაცმა, ჩემმა ცოლმა-კი „გამტეხაო“,—

ავხედ დამდგარმა დიაცმა
გამტეხა, ველარას ვუზამ!

ამის შემდეგ როსტომი სწყევლის თავის დიაცსა:

სულიმც კრულია, ზურაბო,
მუცელი დედიშენისა!
რად არ შეგაბა ყელზედა
მეზარადისა ჩემისა?

როსტომს ჰსურს როგორმე უწამლოს დაქირღს შვილს და ეი-
ლაცა „კიმკაველთა მეფეს“ ემუდარება, წამალი გამოძიგზავნეო, შენა
ხარ მიზეზი, რომ დევებთან წამოვედი საომრად და ეს უბედურება
დამემართაო. შვილი შენის მიზეზით მიკვდებაო.—

შენ, კიმკაველთა ნეფეო¹,
შენგნით შავები დევთაო;
გამამიგზავნე წამალი,
ზურაბი მხვევავ ხელთაო...:

¹ ჩვენ არ ვიცით—სად იყო და ვინ იყო ეს კიმკაველთა მეფე. საბასულ-
ხან ორბელიანი იხსენიებს „კიმკიმული“, რაჟელიც ნიშნავს დიას ცა მეექუსე;
იქნება ეს კიმკაველი ეარსკვლავის სახელიც იყოს...

მაგრამ საბრალო მამას წამალი არაეინ გაუგზავნა და შეილი-
მოუყვდა. როსტომი ასე მოსთქვამს თავის მწუხარებას:

შეჩაკვდი, შეილო ზურაბო,
გავხმი უშტრო ხევითა;
ვაი მამაშენს, ზურაბო,
მოკლულო მამის ხელითა!..

ამ კერძო მწუხარებას ზედ ისიც უნდა დაეურთოთ, რომ როს-
ტომს თავის დღეში „ლხინი“ არ უნახავს, სიცოცხლით არ დამტკბა-
რა, რადგანაც მთელი თავისი სიცოცხლე სულ დევებთან ბრძოლაში
გაატარა,—

როსტომ თქვა: დღემც კრულია
დაბადებესა ჩემისა,
სიყრმე სიბერედ ვაქციე
ღღე ვერა ვნახე ლხინისა...
ვერ ავიხარე კისერი,
უღელი მედგა რკინისა.

შესანიშნავია ხალხის გადმოცემით ზურაბის სიკვდილის წამი.
როცა ზურაბს სული ამოუვიდა, როსტომმა სინწარით ისე მალლა
დაიყვირა, ისეთის ხმით გაჰკიელა, რომ მთელი ხმელეთი შეიძრაო-
და ცა და ქვეყანა შეირყაო. ხალხსა ჰგონია, რომ სწორედ მაშინ
გაჩნდა ქექა-ქუხილიცაო და წინათ-კი არც ქექა იყო და არც ქუხი-
ლიო... ასე რომ, ხალხის აზრით, ქექა-ქუხილი როსტომის ხმაა და
სხვა არაფერი. როცა როსტომს შეილის სიკვდილზედ ასე მაგრა
დაუყვირნია, ენა ჩავარდნია და დამუნჯებულა. დამუნჯებულს როს-
ტომს მიწა გაუთხრია, ორმო გაუკეთებია და შიგ დაბინავებულა-
მწუხარების და გულის სევდის გადასაყრელად ფანდური გაუკეთებია
და თავის ქალარა წვერის ბალანი სიმებათ დაუგრებია... ამნაირის
ფანდურით თურმე იქარებდა საბრალო ბერი-გმირი გულის დარდებს...
მაგრამ არც ორმოში მოასვენებს როსტომი. ერთი ვილაცა გმირი
ყოფილა, დევების მებრძოლე და როსტომის მოშურნე, რომელსაც
სახელად მაქანაძე რქმევია. ამ მაქანაძეს მოუნდომნია როსტომის
მოკვლა, მისი ძირიანად ამოგდება, მაგრამ მარცხი მოსვლია,—

ვინ გითხრა, მაქანაძეო,
როსტომ მასთხარე ძირშია?
როსტომი არ მაითხრება,
სანამ სულ უდგა პირშია!..

რაც უნდა იყოს, მაინც საცოდავი როსტომი მოსვენებას სიკვ-
დილისაგან მოელის, სიკვდილი მოუღებს ბოლოსა და დასასრულს
ქობსაო,—

როსტომ თქვა: ვერა სჯობია
ამ ჩემსა მოგონებასა,
კაცი თუ მოკვდა, მორჩება
ქირსა და დაღონებასა!

სახალხო ლექსებიდან¹ ჩანს, რომ როსტომს დიდი პატივის-
ცემა ჰქონია ხალხში. ეხლაც როსტომის „ნათქვამს“ ხშირად იმეო-
რებს ხალხი და ეს „ნათქვამი“ ანდაზად არის გადაქცეული, შეურ-
ყვეელ ქეშპარიტებად აღიარებული. მართლაც და, როსტომის „ნა-
თქვამს“ რომ დააკვირდეთ, ადვილად შენაშნავთ როსტომის პრაქ-
ტიკულს კვლას, ხალხის ზნე-ჩვეულების ცნობას, მისის მიმართულების
შეგნებას. აი, მაგალითებო, რა მშვენიერად ამბობს გმირი მეგობრის
ღალატზედ:

როსტომ სთქვა—ერთი ქართული
ჩინეთს ქვაზედა სწერია:
ვისაც მე ვიყავ ერთგული,
ის უფრო ჩემი მტერია!..

მოგეხსენებათ, რომ ფშავში აქამდე დარჩენილია წაწლობა
(დაძმობილება), რომელიც დაფუძნებულია ზნეობითს კავშირზედ,
უმანკო სიყვარულზე, „მოჯნურაბაზე“, რომელიც ესხვა რამეა, არ
სიძვისა დასადარიო... ფშაველს ეხლაც სწამს წაწლობა,—

შაქინახე, როგორც ძმამა,
შეგაფიცებ ფშავლის რჯულსა.

თუ დასაეით ვერ დაგინდო,
ღმერთიც ამომართმევს სულსა!
გავხდე თოფის ანაწერი,
ხმალს შეექრა გაღესულსა!

ეს ხომ ასეა, მაგრამ როსტომმა კარგად იცის ქალას ხასი ათი,
შისი ცბიერება, კვების სისუსტე და სიმჩატე; მას დიაცის კვებისა
არა სჯერა-რა. —

როსტომ თქვა: ქვეა დიაცისა
არც მამწონს, არც მეკეთება;
ვაეკაცს, დიაცის მჯერესა,
სამარემც დაეკვეთება;
ჯერ ხომ შენია დიაცი,
მერე სხვას გაეკეთება.

¹ აქ მოყვანილი ლექსები და ლექენდა როსტომზედ ჩვენ გადმოგვცა ერთმა:
ახალგაზდა ფშაველმა. დ ა ვ ი თ ხ ი ზ ა ნ ა შ ე ი ლ ძ ა ბ ნ ს დ. ხიხანაშვილს შეკრ-
ბილი აქვს სახალხო ფშავერი ლექსები, რომლებიც მალე დაიბეჭდებიან. ჩვენის აზ-
რით, ეს ლექსთა-კრება საძეულოო გააძი და საჩუქარი იქნება ჩვენის მწერლობისათვის

თქვენ, რასაკვირველია, იკითხავეთ—თუ რა იყო მიზეზი, რომ როსტომის „ნათქვამი“ ეხლაც სახელმძღვანელო კემშარიტებად მიაჩნია ხალხსა; მიზეზი მარტო როსტომის გმირობა არ გახლავთ. როცა რომელსაზე გმირს მთელის საუქუნოების განმაულობაში ხალხზედ ზნეობითი გავლენა ჰქონია და აქვს კიდევ, როცა გმირის ნაწვევტი ლექსი, მისი „ნათქვამი“ ხალხს ისე ჰსწამს, როგორც სახარების სიტყვა, მაშინ გმირი თავისის ზნეობით და პატიოსნებით ისე მალა უნდა იდგეს სხვებზედ, როგორც მალა სდგას თავისის ჯანით და ღონით. სწორედ ასეთი იყო როსტომიც. თუმცა როსტომი ისეთი ძლიერი იყო, რომ „ალაზნასა და იორსა დაეწაფებოდა, ყლაპს უზამდა“, მაგრამ თემს, „სოფელს“ ამაყობას არ უწევდა;

როსტომ თქვა: გმირი მეც ვიყავ,
ჯირითი მეც შევისრიე;
სოფელში ამაყობასა
ისივ დათმობა ვირჩიე!..

აი ნამდვილი გმირი, რომელიც „სოფელს“ ემორჩილება, სხვების სამართლიანს სურვილს და ნებას პატივსა სცემს! ეხლაც ვისაც ცოტაოდენი ძალღონე აქვს და ხელი შესწევს, სოფელს კისერზედ წამოაჯდება!.. დრო შეიცვალა და ნამდვილი ქართული გმირობაც ძარიანად აღმოიფხვრა...

როსტომს დიდხანს უცოცხლია, ღრმა სიბერემდე მთულწევია,—
როსტომ თქვა: სიბერეაკითა
სიტყვა სათქმელად გაჰირდა;
ჯაქვი პერანგად გავცვითე,
ახლა აღება გაჰირდა!..

ჩვენ ხელთ საკმაო ცნობები არა გვაქვს და ამიტომ, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, გადაჭრით ვერ ვერტყვით—როსტომი ნამდვილი ფშაველი გმირია, თუ ის არის, რომელზედაც „როსტომიანი“ დაუწერიათ. აწინდელს ფშავეურს სახალხო პოეზიაში, როსტომის გარდა, სამი გმირია გამოყვანილი—კოპალა, იახსარი, პირქუში. თვითეულს ამ სამ გმირთაგანს ხალხი ეხლაც ლოცულობს, როგორც წმინდანს, როგორც „ღღე-კერპებთან“ მებრძოლესა... მათ ხალხი „ღვთის შვილებს“ უწოდებს. როსტომს-კი არა ლოცულობენ. გარდა ამისა, ხალხი ეხლაც უჩვენებს იმ ადგილებს, სადაც უცხოვრიათ კოპალასა, იახსარს და პირქუშს; როსტომის საცხოვრებელი ადგილი-კი ხალხმა არ იცის. ამ მიზეზის გამო, ვიმეორებთ, იქნება როსტომი ფშაველების გმირი არც-კი იყოს, მაგრამ ხალხს-კი თავის გმირად მიაჩნია, თავის გმირად გარდაუქმნია; ეს უკანასკნელია ჩვენთვის საჭი-

რო და ამიტომაც როსტომი მოვიხსენიეთ, როგორც მომქმედი გმირი ფშაელების ეპოსისა.

დასასრულ ორიოდ სიტყვაც სულ სხვა საგანზედ. დროთა ბრუნვა და ეამთა ვითარება თავის ბეკედს სახალხო პოეზიასაც ასვამს,—ხალხი ნელ-ნელა ივიწყებს თავის ეპოსს, თავის გმირულს პოეზიას. დიდად საკიროა, რომ ჩვენმა ინტელიგენციამ ყურადღება მიაქციოს ამ მოვლენას და მალე მოაქიდოს ხელი სახალხო პოეზიის შეკრებას და შესწავლას. დროა ფრაზების რახა-რუხს თავი დაჯანებოთ და ხალხის ცხოვრება შევისწავლოთ ყოველ მხრით.

ხევისუჩულ კოეზიაციოდ

(ქრთალი მ-ნ ზ. უზაყანაძელას შიშართ)

3ულ-დადებით წავიკითხე თქვენი შენიშვნა „ვეფხვის-ტყაოს-ნის“ ხეპირად ცოდნაზე, დაბეჭდილი 1887 წ. „ივერის“ № 171-ში. იმ შენიშვნიდან ცხადად ჩანს, რომ ჩვეულებრივად თვალ-ყური გი-დევენებით ხევსურულ პოეზიისათვისაც. მაშ სრული საბუთი მაქვს, თქვენ. როგორც მცოდნეს, ჩემი შეხედულობა გაგიზიაროთ ამ თავისებურს პოეზიაზე. თუმცა ისიც კი უნდა ვსთქვა, რომ ამჟამად მარტო სავაჟაკო, თუ გნებავთ, გმირული პოეზია მექნება საწეში. გეცოდინებათ, რომ ხევსურს თითქმის მარტო სავაჟაკო პოეზია აქვს და ეგრეთ წოდებული ლექსი, სააშიკო და სალალობო შაირობა, მეტადრე ძველებური, ცოტა მოეპოვება.

ძველის ხევსურული პოეზიის უმთავრესი ხასიათი და მიმართულება ვაჟაკობისა და გმირობის შესხმა და ქება-დიდებაა. მაგრამ ვაჟაკობაც და გმირობაც ხევსურს თავისებურად ესმის. იმისათვის ყველა თანასწორი გმირია, ოლონდ-კი კაცმა სიმამაცე გამოიჩინოს, ხირიმი და ფრანგული მარჯვედ მოიხმაროს. კიდევ ამიტომ, ხევსურის აზრით განსხვავება არაა მეკობარსა და აი თუნდა ასპინძის ველზედ შეომარ გმირს შორის, — ხევსური ორთავეს ერთგვარად დაჰმღერის, თანასწორად აქებს, აღიღებს. მოგეხსენებათ, რომ მეკობრობა, რომელსაც ხევსური თავის სიმღერაში ევლობასა და მზირობას უწოდებს, ცუდი ჩვეულება იყო და არის კიდევ. კანონი არათანაუგრძნობდა ამ ჩვეულებას, მაგრამ ხევსური თავისას არ იშლის. მეკობარს იმავე ღირსებას და პატივს აკუთვნებს, რომელიც უნდა ექიროს ნამდვილს გმირს, სხვადასხვა მაღალ ზნეობრივის თვისებით აღსავსე ვაჟაკსა. ამას ჩვენ ბრალად არა ვდებთ ხევსურს: თვით წარსულმა ცხოვრებამ მეკობრობა ხელობად გარდაქმნა, ხალხის „იდეალად“ გარდააქცია. ხევსურს მოსვენება არა ჰქონდა გარეშე მეკობრებისაგან, ხშირად ეს უკანასკნელი მას მიწასთან ასწორებდნენ, ანადგურებდნენ; რაც ქართველისათვის დაუსრულებელი და ბოლო მოუღებელი ომი და ლაშქრობა იყო, ის ხევსურისათვის —

მეკობრობა; მეკობრობდნენ „ურჯულო“ მეზობლები, და უნდა ვე-
ლობა და მზირობა ეწია ხევსურსაც, — რას იზამთ, როცა, ხევსურ-
ულ სიმღერისა არ იყოს:

დილას ადგომა აღრიან.
გრილსა რკინასა სხმა უნდა,
აყუფდებოდას ქობაქი,
სოფელს სიმირგვლივ ელა უნდა,
სოფელს მაგიდას მოძალე,
სხვათ ნამეტნავეად ცდა უნდა!..

დიად, მეკობრობა დედაძარღვია ხევსურულის პოეზიისა. თით-
ქმის ყველა სოფელში შევიძლიანთ მოისმინოთ აუარებელი სიმღერები
ამ მეკობრობაზედ. რასაკვირველია, უფრო დიდს პატივდებაში არიან
ძველებური სიმღერანი, თუმცა აქა-იქ ახალს მეკობრობასაც დამლე-
რიან. საეკაცო, თუ გნებავთ, სამეკობრო სიმღერას თითქმის სრუ-
ლიად დაუზავრავს სხვა გვარი სიმღერა, აი თუნდა საარშიყო მე-
ლექსეობა, თუმცა ჩვენის პოეზიის მამა-მთავარმა ანდერძად დაგუ-
ტოვა:

...ლექსი კარგი არს სანადიმოდ, სამღერელად,
სააშიკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სათრეველად.

მაგრამ ხევსურს ეს ანდერძი უარუყვია, იმის ფანდურის სიმები
ძლიერ იშვიათად ჟღერენ „სააშიკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სა-
თრეველად“... მეტადრე ძველის დასის მომღერალნი სასტიკად ძრახ-
ვენ და ჰკიცხვენ სალალობო ლექსს. ამ ბოლო დროს ახალგაზნობა
თავისას არ იშლის, საეკაცო პოეზიას ნელ-ნელა თავს ანებებს
და სიყვარულს დამღერის, დიაცს ეაშვიკება.

ცხადად ჩანს, რომ სახალხო პოეზიაში ახალი ხანა იწყობა,
ახალი მიმართულება იბადება. როგორც 'შეენიშნეთ, ძველებს ეს მი-
მართულება არ მოსწონთ და 'გულ-ნალელიანად უკიჟინებენ ახალს
მეფანდურეებს, —

კაი ყმა ხმალსა ჩახელავს:
ნეტა გამიჭრის თუ არა!?
კუდაი ქალის ფარავსა,
ნეტა მამიხვეს, თუ არა...

მაგრამ მოგეხსენებათ, რომ გულ-ნალელიანობითა და კიჟინით
საქმეს არ ეშველება. ახალმა ცხოვრებამ ძველი ველობა და მზირო-
ბა თითქმის სრულიად მოსპოდა სამღერელადაც სხვა მოვლენა და

¹ ფარავი გულ-მკერდზედ ასაფარებელი ფერადად მოქსოვილ-მოქარგული
საცმელია.

საგანი წამოაყენა ასპარეზზედ... არ უნდა დაივიწყოთ ისიც, რომ ქველის დასის მომღერალთა სხვა საბუთიცა აქვთ სდევნონ სალალობო მელექსეობა. საქმე იმაშია, რომ ხევსურის ზნეობრივი შეხედულობა ეწინააღმდეგება საარსიყო პოეზიას. ხევსურს თავისებურად ესმის სიყვარული, — დიაცის პატივი, მისი ქალური ნამუსი და მანდილის თავყვანის-ცემა ისე მალლა სდვასო, რომ ლექსით მოხსენიება სირცხვილია. შულს დაბადავსო, ასე გვიამბებს ძველმა მეფანდურეებმა... იქნება ეს ცოტად მაინც მართალი იყოს, მაგრამ უმთავრესი მიზეზი ახალის ნიშანტულების გაჩენისა მაინც სხვა რამეა, სახელდობრ ისა, რომ ძველებურს მეკობრობას საფუძველი მოეშალა და პოეტურმა ქაეილმა ნება-უნებურად სხვა გზა-კვალი ამოიჩრია...

თუ არა ვცდებით, ისევე უნდა ითქვას ფშავურ სახალხო პოეზიაზედაც, რომელიც თავის ფართო შინაარსით და ღირსებით დაშორებით მალლა სდვას ხევსურულზედ... -

მეორე განსაკუთრებული თვისება ძველის ხევსურულ სიმღერისა¹ ვაქეაცის მოქმედების გახეიადებაა. სულ უბრალო მამაცობა საკმაოა, რომ მელექსემ „კაი ყმა“ ცამდე აიყვანოს, მის გმირობას სამზღვარი არ დაუდოს... მაგალითებრ, ს. კისტანს ლეკის თარეში დასცემია და სხვათა შორის ერთი გამოჩენილი ვაქეაცი, სახელად ჩალხია, მოუკლავთ. აი ლექსი როგორ იხსენიებს ამ ჩალხიას:

ნუ იტყვიტ ჩალხის სიკვდილსა,
საწყენ არს მალალ ღთისაო,
მზემა გაიგა — იწყინა,
ცა წმინდა ნამსა ყრისაო,
მთვარემა თხუთმეტისამა
შავი შაიცუა პირსაო!..

ან სხვა ლექსი ავილოთ, სადაც საურუმოზედ გალაშქრებაა აწერილი:

ჯანშათა ივანეური
კილდის ვეფხეია მწკლიანი,
თათარა ატაბიონი
რკინაა საპირიანი,
ქმოსტელი ყარდანაული
ბასრი ხმალია ფხიანი!.. და სხვა.

ეს კილდე არაფერი, რომ ხევსურული საეაქეაცო პოეზია გმირის

¹ სიმღერისა იმიტომ, რომ ხევსური სააშკით შაირობას ლექსს უწოდებს და არა სიმღერასა; სიმღერას უმეველად საეაქეაცო მოქმედება უნდა ჰქონდეს მანად.

მოქმედებას მეტად აზვიადებს, საყურადღებო უფრო ისაა, რომ გაზვიადება ხშირად ტრაბახობად და ბაქიაობად გარდაიქცევა ხოლმე. ტრახობი, უსამზღვრო თავმოყვარეობა მარტო სამეკობრო სიმღერას-კი არ ეტყობა, ეს ნაკლი დასტუობია ისტორიულ ლექსებსაც-მაგ., ლექსს ასპინძის ომზედ:

ქეხოთ მხართვეს სალამი
ღუშეთს ბატონიშვილსაო.

მერე, როცა ურუმნი იძლიენენ:

სანამ მივსდით, ხევსურთ თქვეს,
სანამ ლიშანში ჩნისაო,
უკან ჩასდიეს ხევსურთა,
წყება ამადის ხმლისაო!..

მოგვხსენებთ, რომ ერეკლე გმირთა გმირია; ისიც მოგვხსენებთ, რომ ჩვენი ძველი თავად-აზნაურობა სამშობლოს გარედაცვა-განთქმული იყო ვაჟაკობით: ხევსურს-კი ჰგონია, ვითომ იმის გმირობა აკვირვებს მარტო თავად-აზნაურობას-კი არა, თვით ერეკლესაც!.. აი ეს ლექსიც:

თრუსოს ჩავიდეს ხევსურნი,
ქება ჩაიღეს ცისაო,
ნეტავი არ ჩასულიყვნენ,
საერისთოვლებს სწყინსაო!..

სკვირობენ აზნაურები
ხევსური როგორ ცდისაო!

-- „ომიშვილი იქნება“,

ერეკლე იცინისაო...

გვერდს უდგას ატაბიონი.

ხთისია კარგად ცდისაო,

თოთიას ქება რად უნდა

თესლი აქვ არწივისაო!.. და სხვა..

თითოეული თავისი ვაჟაკი ხევსურს ვეფხვად, შეეარდნად. არწივად მიაჩნია: როცა მეომარი თუ მეკობარი ხმაღს მოიქნევს — შევარდენმა მხრები გაშალაო; თუ გახელებულს ომში შეეარდება ვინმე, აი თუნდა აპარეკა, ან მინდია — ვეფხვმა ნახტომი ჰქნაო... სულ ამისთანა გარეგანის ნიშანით და სურათით იხატება ხევსურული გმირობა!.. ამ გმირობას მეტად მდარე პოეტური ფერი სდევს, გამომხატველობა, სურათიანობა აშკარად აკლია და ეს ნაკლი, ჩვენი აზრით, იმის შედეგია, რომ ხევსური პოეტურის ბუნებისა არ არის, პოეზიის მეუფისაგან ნაკლებადა აქვს მადლი მინიჭებული... ის შემოქმედობითი-სულიერი ძალა, რომელსაც ფანტაზიას უწოდებ-

უნ, ეგრეთვე ნაკლებად რგებია ამ მრისხანე ბუნების შეილსა... დააკვირდით თვით შედარებითს გამომხატველობას -- მარტო ასეთს აუ ისეთს იარაღს, რომელსაჲმე ფრინველს და ნადირს ედარება ვაჟკაცი, არც სულიერის ძალის დახატვა, არც თვით გმირის შინაგანი ბუნების აღწერა!.. ფანტაზიის უქონლობის გარდა აქ სხეა მიზეზიც ცხადია, — ხეცური შეჩვეული არ არის განყენებულს აზროვნობას, მისი სული და გული დასტრიალებს მხოლოდ იმას, რაც თვალწინ უძევს.

ჩვენ ესთქვით გაზვიადებაზედ. თქვენ, ჩემო ბატონო, იქნება ვკიპასუხოთ, რომ ეს ფერი მთლად ჩვენს პოეზიასაც ეტყობა, მეტადრე ძველსა. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ხეცურულს პოეზიაში ამ გაზვიადებას მთლად დაუჩრდილავს სიმღერის შინაარსი. აიღეთ თუნდა რომელიმე ლექსი ზურაბ ერისთვის შეილზედ. მოგეხსენებათ, რომ ამ ზურაბმა დიდი სახსოვარი დასტოვა მთაში. იგი ლამობდა მათის დამორჩილებას, დამონაევებას და ლალი მთიელი ხომ ამას არ იკისრებდა. რამდენჯერმე მოხდა მკაცრი ბრძოლა, სისხლის ღვრა. ამ ბრძოლის აღწერას რომ დააკვირდეთ და აიღოთ ხეცურული სიმღერა, თუნდა საუკეთესოც, თითქმის მარტო იმას შეიტყობთ, რომ ამან ბასრი ხმალი მოიქნია და იმან კიდევ შავარდენსავეთ მხარი გაშალაო.

ნუ დაივიწყებთ აგრეთვე იმასაც, რომ თუმცა ხეცურულს პოეზიაში მზირის და გმირის გაზვიადებული ქება-დიდება იხატება, მაგრამ თავისის სოფლის ან თემის ვაჟკაცს ძვირად დამღერის ხეცური — ეს სირცხვილიაო, სხვებმა უნდა უქონ ჩვენებურს ვაჟკაცობა და გმირობაო... ვაჟკაცობის გაზვიადება ახალს პოეზიასაც ცხადად ეტყობა; როგორც ძველ დროს, ისე ეხლაც ხშირად საქმავა ერთი უბრალო ქისტი მოჰკლა, რომ გმირთა-გმირის სახელი ვაითქვა; მაგალითებრ, სოფ. კიმლაში ეხლაც ცოცხალია ახოვანი ალუდაური, რომელმაც ამ რამდენისაჲმე წლის წინათ თავის ძმის მკვლელი ქისტი მოჰკლა. ეს ხომ უბრალო საქმეა, მაგრამ ალუდაურს-კი სიმღერა სხვანაირად იხსენიებს:

ბარაქა, ალუდაურო,
არვის შაარჩენ ქირსაო!
მანამდენ სახსოვარია,
მანამდენ წყალი დისაო...
ნაქნარი ალუდაურის
ანდერძად არა თქმისაო!

რა არის აქ ისეთი, რაც ანდერძად არა თქმულიყვეს, არ გაკონილიყვეს!?

რადგანაც ძველი ხევსურული პოეზია ერთსა და იმავე საგანს დასტრიალებს და მისი შინაარსი მეტად ვიწრო წრეშია მოთავსებული, ამიტომ საისტორიო თუ სხვაგვარ მასალას ამ პოეზიაში ვერ იპოვნით; აქა-იქ და ისიც ძრიელ იშვიათად თუ შეხვდებით სიმღერებში ხალხის ზნე-ჩვეულებას. როცა მე ხევსურული ლექსების შეკრებას შევეუდექი, სწორედ აზრად ისა მქონდა, რომ შემეტყო — რამდენად იხატება ხალხის ზნე-ჩვეულება ამ ლექსებში, მაგრამ მწარედ მოვსტყუდი: სულ მეკობრობაზედ მესმოდა სიმღერა, თითქო სამღერალი სხვა არ იყოს რა!..

არც ისტორიულ ლექსებშია რაიმე გამოსადეგი მასალა. პირველად ესა, რომ ამ ლექსებში ისტორიული ამბავი მოკლედ არის მოხსენებული და თითქმის მთელი ადგილი გმირების სახელებს უკირავს; მეორედ — ერთი და იგივე ლექსის შინაარსი გადასხვაფერებულია, გარყვნილია. რაც უნდა იყოს, ხევსურული საეპიკაო პოეზია საინტერესო იქნება ჩვენის მწიგნობრებისთვის და ამის გამო მე განვიძრახე ნიშუშად დავბეჭდო რამდენიმე ნაწარმოები ამ პოეზიისა. მასალა მზადა მაქვს, მხოლოდ მოცლა და დროა საჭირო.

ორიოდე სიტყვაც თქვენგან აღძრულს საგანზედ. ვეკვიბ, რომ ხევსურეთში ხალხის კილოზედ მთლად გალექსილი „ვეფხისტყაოსანი“ მოაპოვებოდეს. თქვენ უკეთ მოგეხსენებათ, რომ ამ პოემაში უხვად დაბნეულია მრავალი ძალადი აზრი, ფილოსოფიური შეხედულება სხვადასხვა საგანზედ. განუვითარებელი ხევსურის გონება აზრის მალალ ფრენას ვერ მისწვდება. მე თითონ მეფანდურეებისაგან „ვეფხისტყაოსნის“ საეპიკაო ლექსები გამიგონია. სხვა არაფერი.

ზეზვა და ბახტრიონის ციხე

(ნ. წყვეტი ზენის ისტორიისა)

„ბახტრიონის აღების“ გამო!

თუშ-ფშავ-ხევსურთა ლექსებში ხშირად იხსენიება როგორც სახალსო გმირი ზეზვა, ისე სოფელი ბახტრიონი. იქნება ბევრმა არც-კი იცოდეს, რომ ზეზვა თუშების გმირი იყო და ბახტრიონი კიდევ ციხე, რომელიც ოდესმე სპარსელების ბატონობას ითარავდა კახეთში და იმათის ბრძანებლობის ბურჯად ითვლებოდა. ეხლაც ბახტრიონი პატარა სოფელია ზემო კახეთში, „შეუპოვარის“ ალახნის პირად სდევს, ერთს მალლობ გორაზედ. ეს გორა მთელს კახეთს დასცქერის. აქედამ ალახნის მარჯვენა მხარე ისე მოსჩახს, თითქო იელის გულზედ გიძევსო. მდებარეობა და საომარი საზრისი ხელს უწყობდა სპარსელ მტარვალებს ეს კოპწია და ტურთა სოფელი ციხედ გარდაექციათ და გარდააქციეს კიდევ. ოდესმე იგი ციხე საშინელებას შეადგენდა კახელებისათვის. ეხლა-კრ ციხის ნატამალები და ნანგრევები ჰმოწმობენ იმ არასანატრელს დიდებასა და სახელს, რომლითაც განთქმული ყოფილა ბახტრიონი.

როცა შაჰ-აბაზ დიდმა ააოხრა კახეთი, ამ სამეფოში ქრისტიანობის აღმოსაფხვრელად და ხალხის სამუდამოდ დასამონაევლად თხუთმეტ ათასამდე კომლი სპარსელი გადმოასახლა. მაგრამ, მოგეხსენებათ, „კახთა ვაჟაკათა“ დაპყრობა ადვილი არასოდეს არ ყოფილა და არც იმ დროს იყო. თუმცა კახეთი მიწასთან იყო გასწორებული, მაგრამ ხალხს გული გარეხილი არა ჰქონდა, ნუგეში და იმედი არ მოსპობოდა. ყიზილბაშური პოლიტიკა კიდევ ხომ სულ იმას მისდევდა, რომ დამარცხებული ხალხი მუდამ შიშსა და ელდას ქვეშ ჰყოლოდა, უკანასკნელი ნაპოწკალი სასოებისა და ნუგეშისა აღმოეთხვრა ხალხის გულისაგან, იგი ხალხი გაეთახსირებინა, გაედია-ცებინა, „გაედედლებინა“, ჩვენის პოეტის გურამი შვილის თქმისა არ იყოს... ამიტომაც მიუვალი ციხე ააშენეს ბახტრიონში. როგორც

ჩანს, ეს ციხე სულთან არდალანელმა ააგო, სწორედ იმ სულთანმა, რომელსაც შემდეგში თავზედ დაანგრის იგი და რომელიც ძლიერ გადარჩა კახეთის აშლასა და გაიქცა სპარსეთში... კახეთის გამგებელი სელიმ-ხანი იყო, ბახტრიონში ციხის-თავად კიდევ სულთანი იჯდა და იქილამ შიშის ზარსა სცემდა მთელს არე-მარეს. გვარ-ტომობით სპარსელი სელიმ-ხანი სდევნიდა ქრისტიანობას, აუპატიურებდა ეკლესიის მსახურთა, აშენებდა მეჩითებს და თვით ალავერდის დიდებული ტაძარი ყორანის სადიდებელ სალოცავად გახადა. იმ სალოცავის ნაშთსა და ნანგრევებს ეხლაც შეხედებით ალავერდის გალავანში. რის და ვის იმედით მძინეარებდა ასე გაბედულად სელიმ-ხანი? --ბახტრიონში სულთანი იდგა თავისის ჯარით!..

აღელვებულის ხალხის მუქარაც ამ სულთანისაკენ იყო მიქცეული. ხალხი ჰხედავდა, რომ მტარვალობისა და ბატონობის ძალ-ღონე ბახტრიონის ციხე იყო. ამ ციხის-თავი -სულთანი ხომ კიდევ გულს უწყალებდა ყველა პატიოსანს, მამულიშვილს, რადგანაც ეს თავგასული სარდალი არავის ეუბებოდა და თვით ისეოს გმირსაც-კი, როგორც ზეზვაა, არაფრად აგდებდა, —

ბახტრიონს გავეპრი ვენახსა,
ზედ დავასახლებ ერსაო;
არც თუშებს შევეპუები
და არც ზეზვაის ცხენსაო...

რასაკვირველია, თავმომწონე ზეზვას მეტად სწყინდა სულთანის ასეთი ქცევა, იმისი სიამაყე; ზეზვას სულ ის აგონდებდა, რომ მალე გაემკლავოს სულთანს, განაძევოს იგი თავისის სამშობლოდგან; თავის „ლურჯას“ ქერს ბლომად აქმევს, აიალალებს, —

ეს რომ გაიგო ზეზვამ,
ციხენს მაუმაჰებს ქერსაო;
„ჩქარა გასუქდი, ლურჯაო“,
გავაზედ უსომს ხელსაო...

რად, რისთვის? --თქვენც კარგად გესმით თავგანწირულის გმირის გულისთქმა, იმისი იდუმალი სურვილი. —

დავემწყემსები სულთანსა,
როგორც მიმინო მწყერსაო;
თოფს დავკრავ, ხმალსაც შემოვკრავ,
დღეს დავაყენებ ცხელსაო;
თავსაც იქ დავსდებ ქალარსა,
ადგილს არ მივცემ ჩვენსაო!.

1 როგორც ეს ლექსი, ისე ზოგიერთი სხეაც დ. ხიზანაშვილის „ფშაურის ლექსებისაგან“ მოგვყავს.

მაგრამ ცოტა შორიდან უნდა დავიწყოთ. ქრისტიანობის დევნამ და შევიწროებამ ხალხი მოთმინებიდან გამოიყვანა. მართალია, კახეთი ღონემიხდილი იყო, მტერთან მარტო თითონ ვერას გააწყობდა, მაგრამ მთის იმედი ჰქონდა. აქ, ამ მთაში „არწიენი მალლის მთისანი“ მზად იყვნენ შეეპუსრათ საერთო მტერი, ძირს დაეცათ მტარვალობის ბუდე-ბახტრიონის ციხე. რასაც ზეზუა ნატრობდა, ის საერთო ნატურა იყო; მარტო გოგოლაური-კი არა, ყველა „გოგოლაურობდა“, -

ბიჭი ვარ გოგოლაური...!
ნუ მშინჯავ ტალავარზედა:
წინ-წინ მე გადაუტოინდები
ბახტრიონს გალავანზედა!

ეს ყველა ხომ ასე, მაგრამ მტრის დასამზობლად და სამშობლოს დასახსნელად საჭირო იყო შეთაურობა. თუ გნებავთ. შეთქმულობა. მარტო გოგოლაურების ბიქობა ვერას გახდებოდა, ვერას გააწყობდა. ვინ იღვა ტვირთად ეს შეთაურობა? იმ შავსა და ბნელს დროს, როცა ეს ამბავი მოხდა (შაჰ-აბაზის II დროს, მეჩვიდმეტე საუკუნის ნახევარს), არაგვის ხეობის გამგებელად ზაალ ერისთავი იყო. ამ ზაალს მიჰპართა ერთმა მღვდელმა და გულ-მდულარებით მოაწსენა სარწმუნოებისა და ხალხის გაქირებული ყოფა და ამასთანავე სთხოვა ქვეყნისა და ეკლესიის ხსნა, განთავისუფლება. არაგვის ერისთავი ანთო იმ უზენაესის ცეცხლით, რომელსაც მარტივი, მაგრამ სამღვთო სახელი „სამშობლოს სიყვარული“ ეწოდება. მალე გამოჩნდა მეორე კაციც, რომელიც მოიპზრო ენა-მეტყველმა მღვდელმა: ეს კაცი იყო ბიძინა ჩოლოყაშვილი, კახეთის აავედიშვილი და განაქმული ვაჟაკი, ზაალ არაგვის ერისთავის სიძე. მაგრამ ეს კიდევ არა კმაროდა. ბიძინა წაეიდა, ქსნის ერისთავი ელიზბარი და იმისი ძმისწული შალვა დაიყოლია, დაითანხმა თავის გამოდებაზედ. ელიზბარი და შალვა მზად იყვნენ თავი დაედოთ სამშობლოსათვის.

მთიულებს ხომ თქმაც არ უნდოდათ, თავისუფლება მათთვის ყოველ დროს ძვირფასი ყოფილა და მაშინაც ძვირფასი იყო. ერთს დაძახებანზედ მთელმა თუშ-თუშავ-ხევსურეთმა თავი მოიყარა სამშობლოს დროშას ქვეშ და ეს თავს ზარდამცემი რაზმი გაემართა ბახტრიონისაკენ... ქართველების ლაშქარს წინამძღოლობდნენ გამოჩენილნი გმირნი, როგორიც იყო, მაგალითებრ, ბიძინა ჩოლოყაშვილი, რომელთაც, ვაჟაკობის გარდა, სამღვთო მოვალეობაც უღვიოდათ გულში; თათრებს-კი „ბელადი“ არა ჰყოლიათ:

¹ გოგოლაური თემის სახელია ფშავში.

იყრება თათრის ლაშქარი,
ალაზანს გროედებიანო;
არაფინა ჰყავ ბელადი,
ბელადსა ლონდებიანო.

რასაკვირველია, „უბელადოდ“ თათრის ლაშქარი არ იქნებოდა. მაგრამ ალბათ ღირსეული ბელადი არ მოეპოვებოდათ. რაც უნდა იყოს, ქართველებმა ურჯულოთა მთელი ძალა შემუსრეს, მილენ-მოლენეს. სელიმ-ხანმა და სულთანმა ძლიერ-ლა უშველეს თავსა და შერცხვენილნი გაიქცნენ კახეთიდამ. ბახტრიონი გადასწვეს, ამაყის სულთანის სახლ-კარი ცეცხლით გადაბოგეს, —

ორშაბათს, თენების ხანსა,
ბახტრიონს ციხე შავდება;
ქარხელ გამოდი, სულთანო.

შენს სახლ-კარს ცეცხლი ედება!

შაჰ-აბაზ მეორეს სხვა საქმეები ჰქონდა და ამბოხების ნოსასპობლად ჯარი ველარ გამოგზავნა კახეთში. მხოლოდ საქართველოს მეფეს ვახტანგ შაჰნავაზს შემოუთვალა: შეიკარ - ბიძინა. ელიზბარ, შალვა და აქ კამამიგზავნეო. ვახტანგმა დაუყოვნებლივ შეასრულა შაჰის ბრძინება: შეპყრობილნი გმირნი გაუგზავნა თავის ბატონს¹.

შაჰიმ კიდევ აიღო და გადასცა ისინი სულთან არდალანელს - შენ იცი და მაგათაო; თუ მაჰმადიანობა არ მიიღონ, ისე მოექცე, როგორც საქიროდ დინახაეო. სულთანსაც ეს უნდოდა: მოსისხლე მტრები. რომელთაც სირცხვილი აქამეს, ციხე თავზედ დაანგრის და კახეთიდამ განაძევეს, ხელში ჩაუვარდა!... ჯერ ხომ შეუჩნდა და ურჩევდა ქრისტიანობა დაუტევეთ და მაჰმადი იწამეთო, მაგრამ როცა გმირებმა არ ულაატეს შამა-პაპურს სარწმუნოებას, მაშინ უღმობელმა მტარვალმა სხვა ლონის-ძიებას მიჰმართა, საშინელსა და სამარცხვინო წვალებას მისცა სამთაფენი — ბიძინა, ელიზბარი და შალვა: გაატიტელა იგინი, ხელ-ფეხი შეუკრა და მწყურვალ-უქმელნი მზიან ალაგას დაჰყარა — ბუზებმა და კოლოებმა გამოსწოვოხ სისხლიო... მეტი-ლა შერცხვენა და დამცირება იქნებოდა: კოლო-ბუზების ხროვას მიუგდო სისხლის საწოვენლად ის გმირები, რომელთაც მუსრი გაავლეს სპარსელების

¹ ზოგნი კიდევ იმ აზრისანი არიან, რომ ვახტანგმა-კი არა, განჯის ხანმა, სახელად შერთუხალი-ხანმა, გაგზავნა ბიძინა და იმისი ამხანაგები სპარსეთშიო. ეს შერთუხალი-ხანი სელიმ-ხანის მაგივრად დანიშნეს კახეთის გამგებლად; იგი კოეთში სცხოვრებდა. ერთს ძველს ფშატრს ლექსში იხსენიება მფრთახი, რომლის წინააღმდეგ გაულაშქონიათ ჩვენს მთიულეს:

თუშო, გაგვიძელ. წოვაო,
მურთახს სად უღვა ჯარია

იქნება ეს მურთახი მურთუხალი-ხანიც იყოს.

მთელს რაზმს!.. მაგრამ ყველაზედ მეტად უფრო ბიძინა აწვალეს. ის მარტო კოლო-ბუზებს არ დააჯერეს: ჩააცვეს ქალის ტანისამოსი, ვირზედ შესვეს და დაჰყავდათ სასაცილოდ ქუჩებში... დიად, გკითხველო, ბიძინა ვირზედ შესვეს, სწორედ ის ბიძინა ჩოლოყაშვილი, რომელიც თავისის ტაიქით ბახტრიონის ციხეში გადაფრინდა!.. სახელოვანი ვაჟკაცი ქალის ლეჩაქით ვირზედ... ამაზედ მეტი სათაკილო და შესარცხენი დამცირება აღარა თქმულა ქართველ ვაჟკაცისათვის. ეს კიდევ არაფერი. შეურაცხყოფილმა გვირმა საშინელს დაჰციობასა და გაუბატურებასაც გაუძლო. ბოლოს დროს, როცა დაინახეს ბიძინა მხნედ არის თავის სარწმუნოებაზედაც, აიღეს და ასო-ასოდ აქუწეს, წველილ კერძობად, როგორც ამბობს ანტონ კათალიკოსი თავის „წყობილ-სიტყვაობაში“. სულ უკახასკნელად ჯერ ისევ ცოცხალი და ფთხრიალა გული გაუგმირეს ლახვრით! თქვენც მხედავთ, რომ კახეთის აშლა და ბახტრიონის ციხის აღება მეტად შესანიშნავი ამბავია და ეს ამბავი ღრმად აღიბეჭდა კიდევ ხალხის მენსიერებაში.

თუკა ქართლ-კახეთსაც მონაწილეობა ჰქონდა ამ საქმეში, მაგრამ ბურთი და მოედანი მაინც მთიულებს დარჩათ: თუშ-ფშავ-ხევსურთა გაიტანეს ბურთი ამ მოედანზედ, პირველად ისინი მივიღნენ იერიშით ციხეზედ და დაღწეეს იმისი სიმაგრენი. ამიტომაც ეს გმირული ამბავი იმათს სახალხო ლექსებშია მოხსენებული. ლექსებიდგან ჩანს, რომ ხალხს მარტო ბახტრიონის აღება და თუშის ზეზვა ვაფრინდაულის გმირობა დახსომებია, სხვა არაფერი. ეს ხომ ასეც უნდა ყოფილიყო: ხალხს ხშირად მარტო თავისის მიწა-წყლის გმირი ახსოვს. იმას ამკობს ქება-დიდებათა და სხვებს-კი ივიწყებს. ჩვენს მთიულებსაც ჰგონიათ, რომ ბახტრიონის აღება, სულთანის დამარცხება მარტო იმათი წინაპრების საქმე ყოფილა, — არც ბიძინა, არც შალვა, სულ ზეზვა და თუშ-ფშავ-ხევსურნი! . ეს კიდევ არაფერი. ქართლ-კახეთის გმირების დაივიწყება ადვილად ასახსნელია, საქმე ისაა, რომ თუშ-ფშავ-ხევსურნი ერთი-ერთმანეთს ეცილებიან, ეკამათებიან — ჩვენ ავიღეთ ბახტრიონი და არა თქვენაო...

ჯერ მოხსენებულთა:

წინ თუშნი, უკან ხევსურნი,
ფშაველნი ნელ-ნელა დიანო;
ჯავერობენ თუშიშვილები,
ხევსურნი არ გვინდიანო.

¹ შემდეგ წამებულითა გვამნი მოიტანეს სპარსეთიდან და დაასაფლავეს ს. იკორთაში. ჩენი ეკლესია იმათს ხსენებას დღესასწაულობს 18 სექტემბერს.

მერე-კი ისე გამოდის, რომ თუშები ყველაზედ ბოლოს მისულან,
.სწორედ მაშინ, როცა ფშავ-ხევსურებს იერიში მიუტანიათ ციხეზედ:
ფშაველნი, უკან ხევსურნი
ბახტრიონს გადადიანო:
დალიეს თათრის ლაშქარი,
თავებს უკეენა ჰყრიანო.
მეორე დილა გათენდა,
თუშებიც ჩამოდიანო...
სად ეყარენით, თუშებო,
სადიაცენო თმიანნო!?

სხვა ლექსიდგანაცა ჩანს, რომ თუშები არ დასწრებიან იერიშის
მიტანას და, ასე გასინჯეთ, თვით ზეზვატ-კი არა ყოფილა იქ ამ
დროს:

სად არი გაფრინდაული?
ხევსურნ კარავსა კრიახო!..
ლეგ-ლუგა ფშაელიშვილები
გალავეანს გადადიანო...

ზეზვა მას უკან მოვიდა, მაგრამ მაშინ ხევსურებს მოუბრუნდა და
უთხრა. —

გადმიშვით ბახტრიონზედა,
ხმალდახმალ შეიდ თუ ვერ მოვკლა,
გამცვალეთ თათრის ქალზედა!..

ერთის თუშურის ლექსისაგან¹ ჩანს, რომ თვით ბახტრიონის ცი-
ხე მაშინ აიღეს, როცა თუშები მოეშველნენ თანამომძმე ფშავ-ხევ-
სურებს. მართალია, იერიში პირველად ფშავ-ხევსურებმა მიიტანეს,
მაგრამ თუშებმა-კი გადასწყვიტეს საქმე, —

ბახტრიონს სულთნის ციხეო,
ცამდინ აგიშვეს ალია;
კარხედ გამოდი, სულთანო,
ჩვენ დიდი გმართებს ვალია:
ამ თეჟიანმა თუშებმა
არ შეგარჩინეთ ჯაგრია!..

რაც უნდა იყოს, თუშმა ზეზვამ მაინც დიდი ვაჟკაცობა და სიმ-
ხნევე გამოიჩინა იმ დიდებულს დროს, როცა აჯანყებულმა ხალხმა
მტარვალთა უღელი დაამსხვრია. ზეზვას დამღერის და დაჰხარის

¹ თიანეთის მასწავლებელს დ. თაბუნიძეს შეუკრებია თუშური ლექსები, რომელიც აქაბად ჩვენ ხელთა გვაქვს. ამ ლექსთა კრებულიდან მოგვყავს ზოგიერთი ადგილები ჩვენის საგნის შესახებ.

ხალხი. ზეზეაც თავ-მოწონებული შექუჩრებს თავის ფრანგულსა და სიამოვნებით აღვსებულთა, რომ ალვანის დიდი მინდორი აავსო თათრის მკედრებით. აი ეს მშვენიერი ლექსიც ზეზეას გმირობისა:

ხმალს ზვერავს გაფრინდაული,
თორმეტი მოკვალ ამითა;
დიდი ალვანის მინდორი
ჟვავსე თათრის ძვალითა:
მგელსა დაეციეთე კბილები,
ტურას ლოყები ქამითა...

თვით ზეზეას თანამებრძოლნი ჰმოწმობენ, რომ იგი დიდი ვაჟკაცი ყოფილა; ასეთი მოწამეა, მაგალითებრ, ვილაც ხოშარაული, — ალბად ფშაველი სოფ. ხოშარადგან. — რომელსაც ბახტრიონის აღებაში მეტის ხმარებისაგან ხმალი გასტეხია:

იტყოდა ხოშარაული:
ორი თუ ჯობდეს ზეზეასა,
მამაგდებინეთ მკლავია;
ზეზეაი გაფრინდაული
კაი ვაჟკაცი არია...

ზეზეას გმირობაც ტრაგიკულად გათავდა, იმანაც ტანჯვასა და წვალებასი დალია სული. ჩვენ ესტყვიან, რომ ბიძინა, შალვა და ელიზბარი შეიპყრა ვახტანგ მეფემ და შაჰს გაუგზავნაო. ზეზეაც მოტყუებით დაიქირეს, —

ზეზეაი მოატყუესა,
დაიბალითეს ენითა.

მერე ძუა-შეღებულ ცხენზედ შესვეს, დიდის ამბით მიიყვანეს. ქ. ტფილისის და იქ სატუსალოში ამოუყვეს თავი. აი როგორ ასწერს ამბავს ერთი ხევსურული ლექსი:

ზეზეაის ცხენო, ამ ზამთარ
ბაგა გამახარ კბილითა;
ქალაქ დაგიბეს პატრონი,
ლამეს გითენებს გმინითა;
გომბორ ვადაავლიეს
ძუა-ნალები ცხენითა,
ბაზარ შამაავლიეს
დაფ-ნალარანი-სტვირითა...

შექურობილის გმირის სანახავად თათრები მიდიოდნენ და ალბად ხელ-ფეხ შეკრულ ვაჟკაცს მეტად გულს უკლავდა ეს ამბავი —

ზედი-ზე შადგა თათრები,
 ზეზვა უნდ ენახათ თვალითა.
 ზეზვა რა სანახავია,
 მაკლული თქვენი ხელითა....
 მაშ რად არ ნახე ზეზვაი-
 ბახტრიონ იდგა ცხენითა,
 მაგდევდათ, მაგაწუხებდათ,
 მაგხევედათ შუბის წვერითა!...

ჩვენ არ ვიცით სახელდობრ ვინ და როგორ შეიპყრა ზეზვა, რა წვალება მიაყენეს ხალხის გამოჩენილს გმირს. ვინ იცის, იქნება ისიც თან გააყოლეს სპარსე იში ბიძინას და იმის ღირსეულს თანამემამულეებს! ყოველ შემთხვევაში, ზეზვა გაფრინდაული მთიულების საყვარელი გმირია და დიდი ღვაწლი მიუძღვის სამშობლოს წინაშე: კახეთის აშლის დროს მან (1659 წ.) შემუსრა სპარსელთა ჯარი, ალვანის არე-მარე გაანთავისუფლა უსჯულოთაგან, მხარი დაუქირა საუკეთესო მამულმფილებს... ჩვენი მატყანე არ იხსენიებს ზეზვას, მაგრამ ხალხის მახსოვრობა უფრო დიდი მატყანეა და ეს არ უნდა დავივიწყოთ.

ორიოდ შენიშვნა: ბ-ნ ა. ხახანაშვილის — „ბახტრიონის აღებაზედ“- თუმცა ჩვენს მწერლობაში არც ერთი შენიშვნა, რაც უნდა საბუთიანი იყოს, უდავიდარაბოდ არ გათავდებდა ხოლმე, მაგრამ მაინც გავბედავთ და ვიტყვი, რომ პატივცემულს მოღვაწეს სრულიად ვერ გაუგია ხალხის გარდმოცემა ბახტრიონის აღებაზედ. ვილაცა პირ-იქითელს თუშს, კელა ზურაბაშვილს, უამბნია, რომ ორი მონადირე თუშნი გააუპატიურეს თათრებმა და აქის გამო მთელი თუშ-ფშავე-ხევსურნი აღემხედრნენ და ბახტრიონის ციხე აიღესო; ბ-ნი ა. ხახანაშვილიც ამდგარა და სწორედ ასე ჩაუწერია ნაამბობი:.. სჯერა კიდევ...

მაგრამ ავტორი რომ დაჰკვირვებოდა თავისაგანვე მოყვანილს ზეზვას ლექსს, ზეზვაზედ სხვებისათვისაც ეკითხა, ვადაესინჯა აი თუნდა დ. ხიხანაშვილის „ფშაური ლექსები“, მაშინ ხომ თავიდან აიცილებდა შეცდომას. ეხლა-კი არა თუ მარტო მთელი მისგან ჩაწერილი „ხალხის ზეპირ-გარდმოცემა“ თავიდან ბოლომდე ტყუილია, სამწუხაროდ, ზოგიერთი იმისი საკუთარი მოაზრებაც უსაბუთოა; მაგალითებრ, ბ-ნი ხახანაშვილი ერთის კალმის მოსმით ამტკიცებს, რომ ხალხის გადმოცემა ბახტრიონის ციხის აღებაზედ უნდა ეკუთვნოდეს უფრო ძველს დროს, ვიდრე მეთხუთმეტე საუკუნესაო!.. რადა, როცა მაშინ ბახტრიონის ციხის ერთი ქვაც არ მოიპოვებოდა?! ბ-ნს ავტორის ბახტრიონი და მალრანი ერთი-ერთმანეთისაგან ვერ განურჩევია; ვახუშტიც ამ ორს სახელს ერთად იხსენიებდსო... ესტკვათ, ვახუშტი ვრ-

თად იხსენიებს¹, მაგრამ რაო?—მალრანის ციხე სულ სხვა იყო და ისე შორს იყო ბახტრიონის სიმაგრეზედ, როგორც აწინდელი ბახტრიონი შორს სდევს ს. მალრანზედ (ჩვენ ეს ორივე სოფელი კარგად ვიცით). საკვირველიც არაა, რომ ბახტრიონის ციხე არ იხსენიება მე-11 და 12-ე საუკუნეებში (1511—1513), რადგანაც იგი ციხე ააგეს შემდეგში. როცა შაჰ-აბაზმა ააოხრა კახეთი.

ბ-ნი ავტორი, როგორც საჭიროა, არც თუშის კელა ზურაბაშვილის ნაამბობს დაჰკვირვებია. ამ კელას უამბუნია, ალვანს ეს სახელი იპიტომ დაერქვა, რომ იმ ადგილს, სადაც თუშებმა თათრები ამოსწყვიტეს, „ავარდა სისხლის ალიო“ (ეს სისხლის ალი რაღაა?) და ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს ა ც ჩაუწერია ეს ზღაპარი. მაგრამ განა თითონ ავტორმა არ იცის, რომ ალვანი, ალბანია ძველი გეოგრაფიული სახელია იმ ადგილისა, რომელიც ალაზნის იქითა მხარეს მდებარეობდა? თუშს უთქვამს, ფშაე-ხევსურებმა, თათრების დაზარალების შემდეგ, დაეღალა აიღეს, ჩვენმა წინაპრებმა-კი ალვანიო და „ამიტომ ალვანი საერთო მამულიაო“... ვითომ ავტორმა არ იცოდეს, საიდგან და როგორ წარმოსდგა საერთო მამული, საერთო მფლობელობა!.. მაგრამ კარა.

სასიხარულო და სასიამოვნოა, რომ ჩვენი ახალგაზდობა მისდევს თაჟისის სამშობლოსა და ერის ვინაობის შესწავლას. ამ შესწავლაში ბ-ნს ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს არ უქირავს მცირედი ადგილი და შემდეგ ისათვის, იმედია, უფრო დიდსა და თვალსაჩინო ადგილს დაიკავებს. ეს კარგი და პატიოსანი, მაგრამ საჭიროა ყველას ახსოვდეს, რომ ეთნოგრაფიისა, თუ სახალხო პოეზიისა და სიტყვიერების შესწავლას სერიოზულადა და გულ-დადებით უნდა მოვეკიდნეთ. მხოლოდ შაშინ მოიტანს ნაყოფს ჩვენი შრომა და მოღვაწეობა.

¹ ე ა ხ უ შ ტ ი, საქ. გეოგრაფია, ბროსეს გაშოცემა, გვ. 320.

ისტორიული კვალი სახალხო კოეზიისა

(ზურაბ არაგვის ერისთავი)

როგორც თქვენ გეცოდინებათ, ძველს დროს მთა სახასო იყო და მარტო მეფეს ემორჩილებოდა. კერძო ბატონს მთის ხალხთან ხელი არა ჰქონდა. ბრწყინვალე გიორგის „ძეგლის-დებიდგან“ ჩანს, რომ ქსნისა და არაგვის ერისთავებს ებარათ მთის გამგეობა, ერისთავებს კიდევ ექვემდებარებოდა მთელი დასი ხელისუფალა: გამგებელი, ანუ მოურაფი, ხევის-თავი, ხევის-ბერი, ციხის-თავი. დარბაზი, აწინდებულად სახელმწიფო საბჭო, უმთავრეს დაწესებულებას შეადგენდა, რომელიც საბოლოოდ განაბჭობდა ხოლმე საქმეს. ვეზირი მოახსენებდა დარბაზს მხოლოდ „მძიმე“ საქმეს და დარბაზიც თავის განაჩენს სდებდა.

როგორც ჰხედავთ, მთის გამგეობა და პატრონობა, ცოტა არ იყოს, სახელის-უფლო წესსა და რიგზედ იყო მოწყობილი, მაგრამ მაინც მთის ხალხი „მინ“, „თავისს სახლში“ თავისუფალი იყო, კანონად აღიარებდა მხოლოდ საკუთარს ჩვეულებასა და დამოუკიდებელს ცხოვრებას. ამიტომაც ერისთაობას, მოურაობას და, ასე ვასინჯეთ, თვით დარბაზსაც უფრო გარეგანი მნიშვნელობა ჰქონდათ: თუ-კი ხელს შეახებდენ მთის თავისუფლებას, მაშინ არა თუ დარბაზი, მეფეც ვერას გახდებოდა!

მთის ხალხს მეტად ღრმად ჰქონდა გამჯდარი ძვალსა და რბილში თავისუფლების სიყვარული და ადვილად არაგვის აპატიებდა ამ თავისუფლების შეგინებას. თითქო ყველაფერი მხარს აძლევდა და ეწეოდა თავისუფლების აღორძინებასა და აყვავებას, თითქო თვით ბუნება აღფრთოვანებდა თავის ლალს შეილსაო. წარმოიდგინეთ, ეს დიადი და მრისხანე კავკასიონი, რომელიც უძლეველ დარაჯსავეთ გარს შემორტყმია მთიულებს, და მაშინ დაინახავთ, რომ მხოლოდ ამ დარაჯის მფარველობის ქვეშ უნდა აღზრდილიყო თავისუფლება. რომელი გარეშე მტერი იქნებოდა ისე თავხედი, რომ გაეებდნა ბრძოლა ამ დარაჯთან?! თითონ მთიული? — იგი ხომ გულ-დიდი და შეუპოვარია, როგორც თვით კავკასიონი, მთიული ხომ ყველას ისე ამაყად და მალა დასცქერის, როგორც

ცამდე ამალღებული მუნივარი მწარე ღიმილით უცქერის პატარა მთა-გორაკებს!.. მრისხანე ბუნებამ ბეკედი დაასუა თავისს შვილს,— მთიული საოცარი ვაჟაკია, გულ-გაუტეხელი, შეუპოვარი. მცნება-დაც მხოლოდ ის სწამს, რაც ვაჟაკობასა და სილაღეს ხელს უწყობს:

ვაჟაკსა გული რკინისა,
აბჯარი უნდა ხისაო;
თვალნი ქორებულ მხედავნი,
გულ-მკერდი შავარდნისაო!

მოდის და ხელი ახელი ამ „ქორ-შავარდნებს“! ამიტომაც ჩვენი მეფეები რიდიტა და კრძალვით ეპყრობოდნენ მთიულებს; ასე გასინჯეთ, თვით ერეკლეც-კი, ეს „გმირთა შორის საკვირველება“, სულ თვალ-წარბში შესცქეროდა მთასაო... რას იზამ, მკითხველო, დიდი ძალა ვაჟაკობა და ისიც თავისუფლების ძუძუთი აღზრდილი! ყოველთვის თავს ზარ-დამცემი ყოფილა ეს ვაჟაკობა...

მაგრამ რა არ მოხდება ხოლმე ქვეყანაზედ!? — ერთხელ მთასაც, ლალსა და უბატონო ფშავ-ხევსურეთსაც, ხელი შეახეს და იმისი თავისუფლება შეურაცხაყვეს. ვინ? როდის? მკითხავთ განკვიფრებით. ეს მართლაც-და განსაცვიფრებელი საქმე ზურაბ არაგვის ერისთავმა მოახდინა მეჩვიდმეტე საუკუნეში!.. მთამაც ცოტა ხნობით სწია მონობის უღელი, ცოტად მაინც იგემა ყმობის გემო. მძიმე იყო იგი უღელი, მეტად მწარე იყო ყმობა, ამიტომაც მთა წყევითა და კრულვით იგონებს იმ შავსა და ბნელს დროს, როცა

ზურაბმ აიფრო ქვეყანა,
ბევრს ვაჟს უტირა დედაო,
ბევრს ქალს გაუხსნა საკინძი,
უქკიმა ძუძუზედაო!..

მაგრამ ფშავ-ხევსურებში დიდხანს ვერ გასტანა ბატონობამ და ერისთაობამ. ვერც გასტანდა, რადგანაც ფშავ-ხევსურის ბუნება ეწინააღმდეგება ერთსაცა და მეორესაც.

მთა სასოწარკვეთილებას არ მიეცა, რომ ზურაბმა დროებით გაიმარჯვა, ჯავრი გულში არ შეუშვა, ხმლის იმედი არ დაჰკარგა—

ჯავრო, არ მოგცემ ნებასა,
გულო, არ დაგაშავებო,
მტერო, არ შეგეპუები,
ხმალო, შენ გაგაფხავებო!..

საყურადღებოა და საინტერესო ზურაბისა და ფშავ-ხევსურთა ბრძოლა. სამწუხაროდ, ჩვენი მატრიანე „ქართლის ცხოვრება“ სრულ-

ლიად არაფერს ამბობს ამ ბრძოლაზედ. მატრიანე იხსენიებს მხოლოდ მთიულეთისა და ხევის დამორჩილებასა და ისიც გაკვრით, ორიოდ სიტყვით. სახალხო ლექსებიდგან-კი ჩანს, რომ ზურაბს ფშაგ-ხევსურეთის დამორჩილებაც სდომებია, მაგრამ დაუმარცხებიათ, ბრძოლაში თავისუფლებას გაუმარჯვინია, შეუმუსრავს მტარვალობა. ტრაგიკულს ამბავს შეადგენს ეს ბრძოლა, ბევრს სანუგეშოსა და საიმედოს ეუბნება ჩვენს სულსა და გულს.

ფშაგ-ხევსურთა თავისუფლების შელახვა თან მოჰყვა მთიულთა და მოხევთა დაპყრობას. მთიულ-მოხევნი ჯერ ისევ ნუგზარ ერისთავმა დაიმორჩილა, ფშაგ-ხევსურთა თავისუფლება-კი ზურაბმა შელახა.

მოგვხსენებათ, რომ ზურაბ ერისთავი ნუგზარის შვილი იყო. მაგრამ ვინ იყო თვით ეს ნუგზარი? — „ქართლის ცხოვრების“ თქმით, ნუგზარის პაპა უბრალო ვანათელი აზნაური ყოფილა¹. ვანათი ახლაც უბრალო სოფელია და პატარა ლიხხვზედ მდებარეობს.

მაღალ კლდოვან გორიდან დასცქერის ვანათს დიდი და მშვენიერი ციხე. ერთ დროს ამ ციხის-თავი განუღდა მეფე სვიმონ პირველს. ნუგზარის პაპამ ლალატითა და მოტყუებით აიღო ვანათის ციხე და ამის გამო მეფემ უბოძა ერთგულს აზნაურს „მამულნი“ ვანათში. შემდეგში ვანათელმა აზნაურმა ქსნის ერისთავი მოიბირა, თავს დაესხა ვილაც თექ-თურმანიძესა და ქარმეულს, ძირიანად ამოაგდო მათი საშენებელი და დაიპყრო ბაზალეთი. ამ ნაირად თავგასულმა აზნაურმა ვანათიდან ბაზალეთში ამოჰყო 'თავი.

მოწყალე სვიმონ მეფემ მას არაგვის ერისთაობაც მისცა. როცა მოკვდა ეს ბაზალეთის ახალი ბატონი, ერთმა იმის უკანონო შვილმა მთლად ამოკლიტა თავისი კანონიერი ძმები, მხოლოდ პატარა ძმის-წული-ლა გადარჩა. ეს ყრმა ბრძანდებოდა ნუგზარი. ვინ იცის, იქნება ის სჯობნებოდა, რომ ნუგზარიც თან გაჰყოლოდა თავის უდროოდ დახოცილს მამასა და ბიძებს! მცირედი რამეც არ იქმის კარგი ამ პირშაგ მოლაღატესა და ქვეყნის მტერზედ!.. მართლაც-და, ხალხის მუსვრა და სისხლის დენა თითქო ნაანდერძევი ჰქონდაო ნუგზარსა და იმის უკეთურს ოჯახობას! ჩაიხედეთ მატრიანეში და თქვენ გაოცდებით, თუ სადამდე მიღწია ნუგზარისა და იმის ჩამომავლობის უკეთურობამ. მაგრამ ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ თვით გარემოება და ჟამთა ვითარება ხელს უწყობდა, როგორც არაგველს მტარვალს, ისე სხვებს. გეცოდინებათ, რომ იმ დროს ქართლ-კახეთი ყიზილბაშების სათამაშო ბურთი შეიქმნა; შაჰ-აბაზმა ქვეყა-

¹ ამ აზნაურის სახელი და გვარი მატრიანეში არ არის მოხსენებული.

წასთან ერთად საქართველოს სამეფო ტახტიც გაანადგურა, მიწას-
თან გაასწორა; მეფობა ცარიელ სახელად დარჩა და აჩრდილი-ლა-
იყო; ერისთაობა განდიდდა, თავს გავიდა, არავის არაფრად აგდებ-
და. დიდი მოურავი სააკაძე ხომ ისე დაფარფაშებდა საქართველო-
ში, თითქო ჩემი მამული ნოსტრევიანო. სვიმონ მეფე შიშით ქალაქიდან
ვერ გამოდიოდა და გალაღებულ ფეოდალებს კიდევ ფეხ-ქვეშ გაჰ-
ქონდათ და გამოჰქონდათ მრავალტანჯული საქართველო... ხან ერთს
მოჰკვეთდნენ თავს, ხან მეორეს და ერთგულობის ნიშნად ყვენს უგ-
ზავნიდნენ სპარსეთში!..

ამ ქაშვებთა შინა განმკვიდრებულ იყვნენ მთავარნი და დაეპ-
ყრათ ხეენი და ხეობანი თავისადა, ამბობს მატრიანე. სწორედ
«ამ ქაშვებთა შინა» შეილაბა მთიულეთის თავისუფლებაც და
პირველად მას ბიწიერი ხელი შეახო ნუგზარ არაგვის ერისთავ-
მა, — «შემდგომად აღრზრდისა მოიბირნა ნუგზარ კაცნი... დაიპყრნა
ბაზალეთი, მერე დაიმორჩილა მთიულეთი». მაგრამ, როგორც ჩანს,
მთიულეთი ცოტად ემორჩილებოდა ნუგზარს, — «მთიულნი ერჩნდნენ
მცირედა... ხოლო, რაც ვერ შესძლო მამამ, ის შემდეგში შეასრულა
შვილმა. ზურაბიც მამასავეით მოუსვენარი მტარვალნი იყო. არაგვის
ერისთაობა იმის უფროს ძმას ბაადურს ეკუთვნოდა, მაგრამ ზუ-
რაბმა არ იყაბულა, წავიდა შაჰთან, მიიღო ერისთაობა და, როცა
ჟიან დაბრუნდა, ძმა განაძევა და თითონ დაიქირა ბაზალეთი. ამა-
საც არ დასჯერდა. მთიულეთი და ხევი თავის ბატონს ზურაბს
ისე დაბლა არ უხრიდა კისერს, როგორც იმას სურდა და ამისა-
თვის მოინდომა სრული დამორჩილება. შეასრულა კიდევ თავისი წა-
დილი, მაგრამ მთიულეთსა და ხეეს გვერდით ედგა ფშავ-ხევსურე-
თი. ესეც კარგი ლუკმა იყო გაუმადლარის ერისთავისათვის... ამ ლუკ-
მამ წაიტაცა, მიიზიდა ზურაბი. დაიწყო ფშავ-ხევსურეთის ლაშქრობა.

მართალია, ზურაბი შესანიშნავი ეპიკაცი და სარდალი იყო,
მამაცობაში იქნება დიდს მოურავსაც არ ჩამორჩენოდა და ლექსისა
არ იყოს —

ისპაჰანამდე გაითქვა,

ყვენთან გაიზარდაო.

მაგრამ გულადმა და უშიშმა ერისთავმა ფშავ-ხევსურეთს მინც
ბევრი ვერა დააკლო-რა. საშინელებაა ბრძოლა, რომელიც «ნთის
ლომთა» და ზურაბს შორის ასტყდა; მთელი მთა სისხლით მოიარწ-
ყო. როგორც ჩანს, ზურაბი ჯერ ხევსურეთს დასცემია. პირველი
დიდი ბრძოლა «ორწყალთან» ყოფილა, იმ ადგილას, სადაც ფშა-
ვისა და ხევსურეთის არაგვი ერთმანეთს ერთვის; ამ «ორწყალის»

აქეთ-იქით საკმაოდ ფართო ქალაქი მკლავის გასაშლელად, ხმლის მოსაქნევად და სწორედ ამ ქალაქში შეიბნენ მებრძოლნი —

ფშავეის ორწყალში ჩაეიდათ,
მანდ ომი მაგვიხდებისა;
მანდ მავლენ ფშაველ-ხევსურნი,
ზურაბიც მაშაველებისა!

ასე ესაუბრებიან ერთმანეთს ორი ხევსური, მინდოდა და სომეხა, რომელთაც მტრის დაცემის გამო „მუხლებს ქარ შეუჯდებისა“. უთუოდ საომარის საზრისის გამო ზურაბს პირდაპირ ვერ გაუბედნია ხევსურეთში შესვლა, ფშავე-ხევსურეთის არაგვზედ არ აუვლია და მთიულეთის მხრიდამ დასცემია ხევსურეთს —

ერისთავე შაჰყრის ლაშქარსა,
კანჭის¹ ქედს დაგროვდებისა,
სახევსურეთოდ ჰგულავის,
არაგვზედ შამადგებისა;
აკუშოს² წინ-წინ მავიდა,
ხმა ლიკოკს³ გავარდებისა.

ეხლაც ლიკოკელთა თემს დიდი ვაჟკაცობის სახელი აქვს მოხვეჭილი. ძველად ხომ იმათი მამაცობა განთქმული და ქებული ყოფილა. სწორედ ამ ლიკოკელთა „ქორ-შავარდნის ჯარი“ შეება პირველად ზურაბის ლაშქარს და ბევრადაც აზარალა, დიდ-ძალი აზნაური გაუელიტა —

უხოცავთ აზნაურები
დაბლა აკუშოს წყალზედა,
უხიდოდ არ გაივალის
მაგ სისხლის ალაზანზედა!..

საზოგადოდ რომ ითქვას, ლალსა და თავისუფალს ხევსურს აზნაური სძულს და აკუშოს ომშიაც აზნაურის ჯაერი ამოუყრია — იანვარ წოწკოლაური მშვილდ ძალზედ გეზიდებისა, ელიზბარ ფოცხვერაშვილი, ხმალ გაქერ, გეუბნებისა. ერისთვის აზნაურებსა ყორნებ პწკლით ეზიდებისა!..

არ ვიცით, რით გათავდა პირველი ლაშქრობა, ეს-კია, რომ

¹ ადგილია მთიულეთის არაგვის ხეობაზედ.

² სოფელია მთის წვეროზედ, თრწყლის ახლო.

³ ხეობა, რომელიც ლიკოკელთა თემს უჭირავს.

ზურაბს კვლავაც დასკირდა გალაშქრება; მაშასადამე, პირველი
ლაშქრობით ხევსურეთი ეერ დაუმორჩილებია. პირველ ხნობით ზუ-
რაბმა ვერც არაფერი ფშაველებს დააკლო. ჯერ ერთი ისა, რომ
ორწყალში ფშაველები დახვდეს,
წკეპან ამოდის ხმლისანი.

მეორედ — ს. მათურას თავში ამავე ფშაველებმა მუსრი გააე-
ლეს ზურაბის ლაშქარს —

ზურაბ, რა უყვენ ლაშქარნი,
ნაკრეფნი შვიდის თთვისანი!?
ჩაუშვენ მათურაშია,
თვალნი გაგიწყრეს ხთისანი;
დაგიხვდეს ფშაველიშვილები,
არწიენი მალლის მთისანი;
შემოგეწიენეს მთაზედა,
გაწითლებინეს ქვიშანი...

ჩვენ ესთქვით, პირველის ლაშქრობით ზურაბი ვერას გახდაო;
ეს სხვათა შორის იმითაც მტკიცდება, რომ თითონ მთაც არ უსვე-
ნებდა არაგვის ერისთავს; ფშავ-ხევსურნიც ლაშქრავდნენ ზურაბის
საყმოს, არბეოდნენ, აწიოკებდნენ იმის საბძანებელს —

დილაზედ ჩამოგვეტიენეს
პირშაენი ლომნი მთისანი,
თავი სპრეს ვაცსა და ვერძსა,
აწითლებინეს ქვიშანი...
ერისთავს ემართლებოდეს,
ვაჰ, ბრალნი მაგის ყმისანი!..

თქვენ ჰხედავთ, რომ ფშავ-ხევსურეთმა კისერი არ მოიხარა,
და ეს გულს უკლავდა ზურაბს. ერისთავმა კიდევ გაილაშქრა ხე-
სურეთზედ, მაგრამ სხვა გზით. მაშინ ხევის მხრით შემოსულა და
პირველად სოფ. როშკის არე-მარეს დასხმია თავს —

როშკას ატირდეს ციხენი,
ბლოს¹ სახლნი ქვიტკირისანი;
როშკის ხორხს ზურაბ ჩამაჯდა,
შუქნ ჩამაუშვნა მზისანი...

ხევსურები ერთად შეყრილან, მოულაპარაკნიათ და გადაუწყ-
ვეტიათ — დაემორჩილდეთო; ზურაბს კიდევ ემუდარებოან — თავი
დაგვანებე, მორჩილნი ვართ შენის ხმლისა, თორემ ჩვენც შევეცდე-
ბითო —

¹ სოფელია.

სანეს¹ დაგროვდეს ხევსურნი,
 პატრონნ ვართ ადგილისანი...
 ზურაბო, დაჯე, დაგვეხსენ,
 ნარჩომნ ვართ შენის ხმლისანი,
 თორ ჩვენაც შამოგვეცდებით,
 ხოჯეგნ² კარ გვიდგან ღვთისანი;
 მაგვიელენ მთას-იქითელნი,
 ნაპირის ადგილისანი...

მაგრამ ზურაბმა ამ თხოვნას არა სცა პატივი და ჰსურდა ხევსურეთი სრულიად დამორჩილებოდა, მარტო „ბეგარა“ კი არ ეძლოა, ყმობაც გაეწია. ასტყდა ისევ საშინელი სისხლის ღვრა. ბრძოლა მოხდა ბეგენ-გორს, სოფ. გუდანის ახლო, დიდ ხევში. ეს ბეგენ-გორი ხალხს ეხლაც წმინდა ადგილად მიაჩნია. აქ, ამ წმინდა ადგილას, დიდს ლოდს ქვეშ მარხია გამოჩენილი ვაჟკაცი და გმირი მამუკა ქალუნდაური. როცა ხევსური, და ხშირად ფშაველიც, ბეგენ-გორზედ აივლის, უთუოდ ცხენიდან ჩამოხტება, მოწიწებით მივა და თაყვანსა სცემს ხოლმე ქალუნდაურის საფლავს, იმ დიდს ლოდს, რომელსაც თავისუფლების წმინდა ძეგლად ჰხადიან. ბევრჯერ კიდევ ლოცულობდნენ ქალუნდაურის საფლავს, სანთელს უნთებენ იმისის საფლავის ქვეს. რათა? — ქალუნდაური ღვთის კაცია, თავისის ვაჟკაცობითა და მხნეობით ხევსურეთი დაიხსნა მტარვალობისაგან, ზურაბის ჯარი დაამარცხა და ჩვენც თავისუფლება შეგვინახაო³. ბეგენ-გორის გმირმა დაამარცხა ზურაბის ჯარი და იქვე ხევში სამანი ჩასდვა — ამას არ გამოსცილდეთო... მაგრამ აი თვით ლექსიც:

თან მოჰყვეს ქალუნდაურსა
 მამუკას შუქნი მზისანი; |
 ბეგენ-გორ ჩამაეწია,
 ჯარნი ქრა ზურაბისანი;
 ამანდით ამობრუნდების,
 სამან ჩაჰყუნა ქვისანი, —
 „ამას ვინც გადამიცილას,
 ცოდვან ახკიდნა ხმლისანი;
 ვაჟ ვინაც იყოს, ესრე ქნას,
 გუდანს ვინც ლახნა ქვიშანი“...

¹ ადგილის სახელია.

² შეუპოვარი, გაუტეხელი მგომარი.

³ ჩვენ დავით აღმაშენებლის საფლავიც-კი სუფთად ვერ შეგვინახავს და ბაგრატის ტაძარს ვარღვევთ და მოიჯარადრეს ვაძლევთ!..

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბეგენ-გორის გმირმა გარდასწყვიტა ხევ-სურეთის ბედ-იღბალი. მართლაც-და საშინელი იყო ბეგენ-გორის ბრძოლა, დიდ-ძალი ვაჟკაცი გასწყდა, სოფ. ლულის წყალი წითლად შეიღება სისხლითა, —

ლულის ძირს წისკვილს დაბრუნდეს
ზურაბის სისხლის წყლისანი!..

ამ ბრძოლას კიდევ ის მოჰყვა, რომ ზურაბმა ხელი აიღო ხევ-სურეთის ერისთაობაზედ. ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგანაც „ხევ-სური კაცი უტია“ (ჯიუტია) და „ქალუნდაურის ფრანგულმაც ხმალ შუქი გამოუტიაო“...

ხევსურეთშია, ზურაბო,
ვერ იქამ ერისთობასა,
გაგიწვრილდება კისერი,
ვერ შესძლებ ქვეითობასა;
ხევსური კაცი უტია,
ქალუნდაურის ფრანგულმა
ხმალ შუქი გამოუტია!

ამას შემდეგ, რაღა საკვირველია, რომ ხევსური ქალუნდაურს აღმერთებდეს, იმის საფლავს თაყვანს სცემდეს!..

ზურაბმა ფშავლებსაც დიდი ვაი-ვაგლახი და მწუხარება დააყენა. იმათი უპირველესი ხატი „ლაშარის-ჯვარი“ შეურაცხყო, ხატს „ბერ-მუხა“ მოუქრა. ხალხს ჰგონია, რომ ეს მუხა ზეცას ყოფილა შიბჯენილი და ცაზედ გადაბმული ოქროს „შიბითა“, ჯაქვით; გარდა ამისა, მუხას თავისი საკუთარი მფარველ-ანგელოზი ჰყოლია და რადგანაც „ლაშარის-ჯვარი“ ლაშქრობის ხატია, ამიტომ იგი ანგელოზი ფშაველთა ლაშქარსაც მფარველობდა. როცა მუხა მოაქრევინა ზურაბმა, ანგელოზი განშორდა „ლაშარის-ჯვარსაო“ და ეს ხომ დიდი უბედურება იყოვო. ამიტომაც ხალხი უკადრისის სიტყვით იხსენიებს ზურაბ ერისთავს, ძირიან-ფესვიანად ამოგდებასა და გადაშენებანს უქადის ლაშარის შეურაცხყოფისათვის —

ბებერსა ლაშარის ჯვარსა
ხმელ გორზედ ედგა ბერ-მუხა,
წვერს ება შიბი ოქროსი,
ზეცას წავიდეს კიბითა,
სულ—მა ერისთვისშვილმა
ამოაბრუნა ძირითა...
მინამღე იმის ძე არის,
ის ამოაგებს კირითა!..

ზურაბი ბევრს ეცადა, მაგრამ ვერ მოახერხა „ბერ-მუხის“ მოკრა—ცული და სხვა საჭრელი იარაღი არ ეკარებოდა წმინდა ხესაო. ბოლოს ერთმა უკანა-ფშაველმა უღალატა თავის მამა-პაპის სალოცავს; ზურაბს ურჩია კატის სისხლი მოუსვი „ბერ-მუხას“, ანგელოზი მოშორდება და მაშინ ადვილად მოსჭრიო. ამ ლალატმა ძირს დასცა წმინდა მუხა და გააფრთხო მფარველი ანგელოზი.

ეგონებთ, ხალხის გადმოცემა „ლაშარის-ჯგერის“ „ბერ-მუხა-ზედ“ მარტო ფანტაზიის ნაყოფი არაა და ღრმა აზრს შეიცავს. პირველად წმინდა „ბერ-მუხა“ თავისის ანგელოზითა და ოქროს შიბით ბევრად მოგვადგონებს ძველი ხალხების ლაშქრობის სალოცავს. თქვენც მოგეხსენებათ, რომ ძველ დროს ომი, ლაშქრობა გაღმერთებული იყო და ღვთიურს დაწესებულებას შეადგენდა. „ლაშარსაც“ ეს აზრი და ხასიათი აქვს. მეორედ „ბერ-მუხის“ მოკრა ჰლაღადებს ფშაველების ლაშქრის დამარცხებას. ჩანს, ზურაბ ერისთავს ძლიერ უჯობნია „ლაშარის-ჯგერის“ ყმებისათვის, ისე ძლიერ, რომ ლაშქრობის ტადარიც-კი შეუღახავს, ფშაველთა ლაშქრის მფარველ-ანგელოზი გაუფრთხვია. თითონ ხალხს-კი ღრმად სწამს თავისი „ლაშარის“ უძლეველობა და ჰგონია, ვითომ ლალატით აჯობებს „ბებერსა ლაშარის ჯვარსაო“... ვინ იცის, იქნება რომელმამე თემმა კიდევ უღალატა თავის „ლაშარსა“, მაგრამ, რაც უნდა იყოს, ზურაბმა მანც სძლია „ბებერ ლაშარს“. ამ „ლაშარის“ დამარცხება ხომ მთელის ფშავის დამარცხება იყო: ფშავეს საერთოდ ყმა „ლაშარისა“ და გარდა ამისა ლაშარ-ბატონის დროშა ერთად-ერთი დროშა იყო, რომლის ქვეშ მთელი ლაშქარი იკრიბებოდა.

ზურაბს „ლაშარის“ ჯავრი ჰკლავდა: ამ „ლაშარმა“ ს. მათურას თავში „ქვიშანი აწითლებინა“; ზედ დაუმატეთ ხევსურების გამარჯვებაცა და მაშინ გაიგებთ, თუ რა მტრობა და შური გულის უსივებდა ერისთავსა—

ზურაბს ჯავრი ჰკლავს ორისა:

ზენ მთისა, ქვემოთ—ბარისა;

ხევსურეთს ქორმეშისა,

ფშავეში ლაშარის-ჯვარისა!..

ზურაბი კიდევ ისეთი თავ-მომწონე და გულ-დიდი იყო, რომ ჯავრს არავის შეარჩინდა; არც ფშაველებს შეარჩინა. ზურაბის ცხენი მთის ქერს არა სჭამდა, მაგრამ იმას მანც „ბარით“ მოჰჭონდა ქერი, ოლონდ-კი, „ლაშარის“ ჯავრი ამოეყარა—

ზურაბის ცხენი ტიალი

ქერსა არა სჭამს მთისასა.

წაეა და ბარით მოუტანს,

ჯავრსა არა სქამს მტრისასა;
ეგებ ჯავრს ამოვიყრიდი
ფშავში ლაშარის-ჯვრისასა!..

ამოიყარა კიდევ: „ბერ-მუხის“ მოქრა, მთარველ-ანგელოზის გაფრთხობა, გვიჩვენებს, რომ უღმრთებელმა მტერმა დაარბია ფშავი, „ლაშარის“ ძალა შემოსრა...

ვინ იცის როგორ და რით გათავდებოდა ეს საშინელი სისხლის ღვრა, ბედს რომ არ ემუშავნა ფშავ-ხევსურეთის სასარგებლოდ. მეფე თეიმურაზ პირველმა მოჰკლა თავისი სიძე ზურაბი. რათა? — ბატონს თეიმურაზს აქვნდა შური ზურაბ ერისთავისა, ოდეს მოჰკლა სვიმონ და ვინადგან განდიდნაცა ფრიად; ამისათვის უდგა ლალატად მარადის; შემდგომად ზამთარს მდგომარ საფურცლეს იცა უამი და მოჰკლა ზურაბ, ასე ამბობს მატინანე და ამის მეტსაც არას ამბობს ზურაბის სიკედილზედ.

შიშმა და შურმა აიძულა მეფე თეიმურაზ ზურაბის მოსაყვლელად. ჯერ ისევ თავისის სიძის გიორგი სააკაძის დროს ზურაბი მეტად ძლიერი და გავლენიანი ერისთავი იყო და დიდის მოურავის სიკედლილის შემდეგ ხომ არაგვის ერისთავის გავლენას საზღვარი აღარა ჰქონდა. თეიმურაზი კარგად ჰხედავდა ყველაფერს ამას. ამიტომაც თავისი ასული დარეჯანი მიათხოვა ზურაბს — იქნება სიძის შემწეობით ქართლ-კახეთის ტახტზედ ავიდეთო. ცოტა ხნით შეისრულა კიდევ გულის წადილი, მაგრამ სიძესა და სიმამრს მალე მოუხდათ შუღლი და დაუდგრომელი ზურაბი ისევ სვიმონ მეფეს მიემხრო. უძლურს, ღონე-მიხდილს სვიმონ მეფეს ისე ესიამოვნა ეს მოწყალება და სარჩილი, რომ ზურაბ ერისთავს თავის „მამად“ უწოდებდა! რა მწარედ სცდებოდა საბრალო მეფე! „ძალად მამამ“ მალე მოჰყვეთა მას თავი და ფეშქაშად სიმამრს გაუგზავნა! ამის შემდეგ, აბა ერთი მიბძანეთ, რაღა ნდობა და გული ექნებოდა თეიმურაზს თავის სიძეზედ?!

სახალხო ლექსებში ვერცლად არის ნაამბობი, როგორც მოჰკლეს ზურაბი. სიმამრმა თავისი სიძე საფურცლეს მიიწვია, ნადიმობა გაუმართა, კარგად აქეიფა, მუსიკით მოხიბლა და როცა დააძინა, სხვებს მოაკვლევინა მტერი —

ახლა გიბარებს სიმამრი —
მოდის, საფურცლეს მნახეთო.
აღგა, წავიდა ზურაბი
მორთული თავის ყმითაო,
წაშაეგებნეს ზურაბსა —
„მოგვიხვედ მშვიდობითაო“...

ხილი მიართვეს ზურაბსა—
„ზურაბ, შეეკე ხილსაო“...
ჯერ სვა და ჰამა ზურაბმა,
მემრ პირი წაჰყო ლხინსაო;
დაადგეს მოჩანგეენი¹,
დააძინებენ ძილსაო;
მოუსხდენ მოლალატენი
ახლოსა, ყურის პირსაო...

რადგანაც ზურაბი მძლავრი ვაჟკაცი იყო, ლონიერის მკლავის პატრონი, მძინარესაც ვერ ენდნენ: ხმლის ვადა მაგარის ძაფით ქარქაშზედ მიუბეს, გაცოფებულმა ხელი არ ავლოს მახვილსა და არ დაგეხოსო; დაქრილს ლომკაცს გამოეღვიძა; ხელი იკრა ხმალს, ვადა კიდევ დაჰგლიჯა, მაგრამ გვიანლა იყო:

ზურაბმ ქირთ-გაცოფებულმა
ხმალსა დაჰგლიჯნა ვადანი;
ვაი თქვენს ზურაბს, ფშავლებო,
ძაფ დაუხვევაგ მაგარი!..

ზურაბი მოჰკლეს... თუმცა ვაჟკაცთა წესი და რიგი-კი არაა ქება-დიდებით იხსენიებოდეს მტრის ლალატით მკვლელი, მაგრამ სახალხო ლექსი მაინც დიდად ამკობს ელუმ თულუმშიშვილს; ვინ იცის, იქნება ზურაბის ძილში მოკვლაც-კი ძნელად გასაბელი საქმე იყო, რომ ელუმს ასე ამკობს ლექსი:

ელუმო თულუმშივილო,
ვეფხვი ხარ, ველის კანჯარი!
შენ მაჰკალ ერისთვის შეილი,
ზურაბს შენ დაეც ხანჯარი.

მარტო თულუმშივილს არა ჰრგებია ზეედრად ეს „ვეფხვ-კანჯრობა“, სხვებსაც წილი ჰქონიათ: თუშთა მოურავს, ბატონს ბარამს², ბეიან ყორჩიბაშიძეს, საგინაშვილს...

მტრის მოკვლის შემდეგ ზურაბის ტანსაცმელი და იარაღი ამით გაუყვიათ —

¹ მოჩანგე, მემუსიკე.

² ეკონებთ, ჩოლაყაშვილს —

„შეარტყით ჩოლაყაშვილსა
ზურაბის ქამარ-ხანჯალი“...

თუშთა და ფშავ-ხევსურთა მოურაობა უმეტეს ნაწილად ჩოლაყაშვილთა გვარს ჰქონდა ჩაბარებული. თვით ეს გვარი უწარჩინებულესი იყო, მაღლა იდგასხვა გვარებზედ.

ხმლითა სცა თუშთ მოურაემა,
 დაჰქარით კახპის შვილსაო;
 ხანჯარ ჰქრა ყორჩიბაშიძემ
 ბეჟანმა გულის პირსაო.
 თუშთ მოურაესა უბოძეთ
 ზურაბის ცხენი საღარი¹,
 ტყავ-კაბა საგინაშვილსა,
 ქუდი ვათარის მალალი;
 ბარამ ბატონსა შაჰხდება²
 • ზურაბის კამარ-ხანჯარი...

რასაკვირველია, მთას სასიამოვნოდ დარჩა თავისის მტარვა-
 ლის მოკვლა. ფშავ-ხევსურეთმა მოისვენა. ხალხის სიხარული პირდა-
 პირ იხატება ლექსში:

გაგზავნეთ მახარობელი,
 ფშავ-ხევსურეთში ჩაფარი:
 საფურცლეს მაკლეს ზურაბი,
 ძილ დააძინეს მაგარი...
 ფშაველ-ხევსურთა უთხარით:
 წელთით დაიხსნან აბჯარი,
 ფშაველ-ხევსურთა ქალ-რძალმა
 ძილ დაიძინონ მაგარი!

მართალია, „ფშაველ-ხევსურთა ქალ-რძალი“ მოსვენებით ძილს
 მიეცა, მაგრამ სულ სხვა მდგომარეობაში იყო ზურაბის დედა. საბ-
 რალოს გული უკვდებოდა შვილის სიკვდილის გამო. დედა ქეთი-
 ნებდა და შწარედ ასე მოსთქვამდა —

ვინ მოგკლა, შვილო ზურაბო,
 ვინ შეგსხნა ხელნი გმირსაო?
 ვინ ჩამოგყარა თაობა
 ქართლისა, არაგვისაო?³
 აღარეინ მეგულებოდა
 მაჰრევი ზურაბისაო!..

¹ ისეთი ცხენია, რომელსაც თეთრი ნიშანი აქვს შუბლზედ.

² შოუხდებდა.

³ მართლაც და როცა ქაიხოსრო, ვახტანგ მუხრან-ბატონის შვილი, დიდმა მოურაემა და ზურაბმა ქართლის გამგებლად დასვეს, მთელი ქართლი მოურაეს „ყმურად ჰმორჩილებდა“. მოურაეის სიკვდილის შემდეგ ზურაბს მოცილე აღა-
 რაეინ ჰყვანდა და სწორედ მაშინ ხელთ დაიპყრა „ქართლის თაობა“. გამგებელი-
 ქაიხოსრო და თვით ქართლიც „ყმურად ჰმორჩილებდნენ“ განდიდებულს არაგვის-
 ერისთავსა.

მაგრამ ზურაბის მომრევიც გამოჩნდა და ეს მომრევი ბრძან-
დებოდა თეიმურაზ მეფე.

არც უღროოდ დაქვრივებული დარეჯანი, ზურაბის ცოლი,
იყო უკეთეს მღვთმარებაში. ისიც ცხარე ცრემლით სტიროდა და
დედას სწყევლიდა:

ჩემიმც დღე დაგადგებაო,

ამ ჩემის ლალატისად

თემურაზ მოგიკვდებაო...

რასაკვირველია, წყველა წყველად დარჩა და თეიმურაზი არა
თუ არ მოკვდა, არამედ აშევიდა დღუშეთს, წარმოიყვანა ასული
თვისი და მისცა ცოლად იმერთა მეფის ძეს ალექსანდრეს მზითვი-
თა დიდითა. დარეჯანს არ მოსწონს იმერეთში გათხოვება; დაცინ-
ვა და უკმაყოფილობა ისმის შემდეგს ლექსში:

იმერეთს რად გამათხოვე,

თემურაზ, ჩემო მამაო;

კამა მამწყინდა ღომისა,

ვაჰმე კახურო ყანაო!

იმერეთ ღომი და გემრიელი კახური პური აქ არაფერს შუა-
შია; კახურს პურს იმერეთშიაც საკმაოდ უშოვნინდენ მეფის რძალს,
მაგრამ პირველის კმრის ექართლის თაობაა-კი ძნელად საშოვნელი
იყო... ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ზურაბი სახელოვანი ვაჟ-
კაცი იყო და ქალის გულს ხომ ასე ძლიერ იზიდავს ვაჟკაცობა...
დიად, სახელოვანი ვაჟკაცი იყო ზურაბი, მაგრამ სულ სისხლის
ღვრასა და მახვილის ხმარებას მოანდომა მთელი თავისი სიცოცხლე.
ამ მახვილმა თან გადაიტანა იგი და სისხლმაც სისხლი იმსხვერპლა.
მარტო ცოლსა და დედას დაენანათ ზურაბი, სხვას არავის!.. და ან
რად!..

ს ა ა ხ ა ლ წ ლ ო ღ

მხნესა და „ქირსა შინა“ მაგარს ქართველს არასოდეს არ გაჰქრობია გულში იმედი და სასოება. უბედობა თუ შავბედობა ქართველს გულს როდი უტეხდა. არა,—უფრო ამხნევებდა, ძალასა და გამბედაობას ჰმატებდა. ამას მთელი ჩვენი ცხოვრება გვიმტკიცებს და ასეც რომ არ იყოს, ქართველობის ხსენებაც ხომ არსად იქნებოდა. აბა კარგად დააკვირდით ჩვენს ახალ წელიწადს, თუ იგივე არ დაინახოთ, რასაც ჩვენ ვამბობთ: ქართული ახალწელიწადი მართო სანადიმო და დროის გასართობი დღე როდია, იგი უფრო იმედისა და სასოების მომნიჭებელი დღეა, სულის აღმაფრთოვანებელი დღესასწაულია, გულის აღმძვრელი და ამტოკებელი საერთო ნადიმია. მთელს ქართველობას სწორედ ასე სწამს ეს დღესასწაული. ამიტომაც არც ერთს სახალხო ბრწყინვალე დღესასწაულს ისეთი გულწრფელი და წმინდა სიხარული არ ეტყობა ხოლმე, როგორც ახალწელიწადს. მიზეზი ცხადია: იმედმა და სასოებამ დაიცვა ქართველობა და საკვირველი არაა, რომ ხალხს გატაცებით უყვარდეს ის დიდებული დღე, რომელიც საერთო იმედისა და ნუგეშის დღეა და, მაშასადამე, „წმინდათა წმინდათა“ ხალხის გულის ძგერისა.

ჩვენ გვიკვირს და უცხოელნიც არა ნაკლებ ჰკვირობენ, რომ ერთმა მუქა ქართველობამ ასეთის მხნეობით დაიცვა თავისი ტურფა სამშობლო; განცვიფრებულნი და გაოცებულნი ვმღერით—„შაფთა დროთ ვერა შესცვალეს მის გული ანდამატისა“, მაგრამ რა იყო ამისი მიზეზი?—ის უხილავი მადლი, რომელიც ხალხს მუდამ აცხოველებს, ამხნეებს, წარსულსა და აწმყოს უნახავს, ზედნიერს მერმისისკენ მიასწრაფებს.

ამ მადლს, რომლითაც ასე უხეად ცხებულება ჩვენი ერი, საერთოდ იმედი და სასოება ეწოდება. ახალი წელიწადიც ამ მადლის მომნიჭებელი დღესასწაულია, სხვა არაფერი. ამიტომაც ქართველობა ასეთის დიდის ამბითა და ყოფით ეგებება სანუგეშო და საიმედო ბრწყინვალე დღეს. საბუთიცა აქვს: თუ ქართველი აქამდე დარჩა

იგივე მხნე, იგივე მღერალი,

მოყვარე თავის მიწისა

ამისი მიზეზი ის იმედი და სასოება იყო, რომელიც ქართველობას განუქრობლად გულში უღვივოდა. მაგრამ ეს ყველა, რაც ჩვენ ვსთქვით, ახალწლის შინაგანი ბუნება და თვისებაა, რომელსაც თითოეული ჩვენგანი ადვილად ვერ დაინახავს და ვერ შეიგნებს.

ამ შინაგანის ბუნებისა და თვისების გარდა, ახალწელიწადს გარეგანი ხასიათიც მოეპოება,—ეს ბრწყინვალე და მადლის მომნიჭებელი დღე სანადიმო დღესასწაულიც არის. ახალწელიწადს მეტად ცხადადა და აშკარად გამოითქმის და გამოიხატება ხოლმე ხალხის გულის-თქმა და მისი ზნე-ჩვეულება, მისი საეროვნო ვითარება და ვინაობა. ამ მხრივაც ჩვენი ახალი წელიწადი მეტად საგულისხმიეროდღესასწაულია. ძველათაც ყოფილა და ჩვენც ძველის ამბავით უნდა დავიწყოთ საუბარი.

* * *

ძველს დროში ახალწელიწადს ვაჟაკობის ფერი ედო და მაღალი წოდებაც ამ დღესასწაულს ისე მიეგებებოდა ხოლმე, თითქო საომარი დღეაო, საომარი ვარჯიშობააო. ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მაშინ მთელი ქართველობა უფრო საომარ ვარჯიშობას მისდევდა და მთელი ხალხიც ერთს დიდს შეიარაღებულს რაზმს წარმოადგენდა. მეფე თავისის ამალითა, ხელის-უფალნი და ურიცხვნი დიდებულნი თავს დასტრიალებდნენ შეიარაღებულს რაზმს და სწორედ მათი საახალწლო წადიმობა წარმოადგენდა საომარს დღეობას.

მაგრამ რიგზე უნდა დავიწყოთ. დიალ, მეფეს გარს ერტყა მთელი დასი ხელის-უფალთა. თითოეულს ხელის-უფალს საკუთარი თანამდებობა და მოვალეობა ჰქონდა, საკუთარი საქმე ებარა. ერთი იყო, მაგალითებრ, ამილახორი, რომელსაც, სხვათა შორის, სახელმწიფო ცხენთა ჯოჯი ებარა; მეორე—ბაზიერთ-უხუცესი, რომელსაც ჩაბარებული ჰქონდა სანადირო ადგილები, ბაზნი ანუ მეძალენი, ძალენი, ქორ-შავარდენნი, ერთი სიტყვით ნადირობის საქმე, მესამე იყო სპასალარი—სამხედრო საქმეების უფროსი, გამგებელი და სხვა. დაუმატეთ ამას დარბაზის ერნი (ქარის-კაცნი), ერისთავნი, რომელნიც მთელს საერისთაოებს განაგებდნენ, ოფიკალნი (აფიცრები). არ დაივიწყოთ, რომ მთელი ეს ბრწყინვალე საზოგადოება მეფესთან უნდა მისულიყო ახალწლის მისალოცავად და თქვენ თვალ წინ ცხადად წარმოგიდგებათ ის დიდებული სურათი, რომელიც ახალწელს მეფის სასახლეში იხატებოდა.

ჩვეულების ძალით თითოეულს ხელის-უფალსა და დიდებულს თავისის ხელობის შესაფერი საჩუქარი უნდა მიელოცნა მეფისათვის,

მაგალითებზე, ამილახორს—ძვირფასი ცხენი ოქროს იარაღითა («ცხენი აღკაზმული ოქრო მოოქვილითა»), ბაზიერთ-უხუცესს—ქორ-შავარდენი, გარეულის ტახის მოოქროვილი თავი... «და სხვანი ოფიკალნი თვის-თვისთა შესატყვისთა». რასაკვირველია, ერისთავთა მისალოცი უნდა მიერთშიათ მეფისათვის: მისალოცად მათთვის უბრალო რამე იყო დადებული, გამხდარი ჯაგლაგი ცხენი, — «ხოლო ერისთავნი ცხენთა არა-კეთილთა», მაგრამ, როგორც ქვემოთ შევიტყობთ, ეს ჯაგლაგი ცხენი მეტად სასიამოვნო და სასიხარულო პეშქაში გახლდათ.

ყველა ამის გარდა ხელის-უფალნი და ერისთავნი მიულოცადნენ ხოლმე ისარსაც. ისრის მილოცვას სიმბოლიური მნიშვნელობა ჰქონდა, — მეფის ორგული და მოლაღატე ამ ისარმა გალახვროსო. საჭირო იყო მიმლოცველს ხელში ისარი სქეროდა; მოწიწებით წარსდგებოდა მეფის წინ, კრძალვითა და რიდით თავს დაუკრავდა, შეაჩვენებდა მის ორგულსა და ასე იტყოდა: «მრავალ ეამიერ ჰყოს ღმერთმან მეფობა თქვენი მრავალს წელს და ისარი ესე გულსა შინა განერთხას მეფობისა თქვენისა ორგულსა». მიულოცავდა ჯარიც. რასაკვირველია, ის ჯარი, რომელიც სამეფოთა ქალაქში იდგა.

მაგრამ თქვენც მოგეხსენებათ, რომ მილოცვის წინ შეკვლეობა საჭირო. მეფესაც საკეთარი შეკვლე ახლდა და ეს შეკვლე იყო, ჰყონდიდელი¹, მთავარ-ეპისკოპოზი, მწიგნობართ უხუცესი, რომელიც ომიანობის დროს ჯარს წინ მიუძღოდა ჯვრითა და რომელსაც ქერივ-ობოლთა საქმეც ჩაბარებული ჰქონდა. დილით ადრე, რიერაჟზე, ცისკრის ლოცვის წინა, ჰყონდიდელი მიძმანდებოდა დარბაზში და მეფეს უკვლევდა ჯვარსა და ხატსა. ეგრეთვე მოულოცავდა მეფე-დედოფალსა სხვადასხვა ძვირფას სამკაულსა და შაქრის სანუკვარს. მიკვლევა და მოლოცვაც გათავდა... მაშინ-კი დარბაზში დაიწყებოდა ნადიმობა, აპურობა დიდი განცხრომითა და სახიობითა. მაგრამ ეს აპურობა დიდი ხომ ქართველთა წესია 'და ყველასათვის ცნობილი ამბავია. ტყუილად-კი არ არის ქართველთაგან ნათქვამი:

ვაჟაკ გულადზედ პურადი
სამის გაფრენით მეტია.

აქ უფრო საჭიროა ვიცოდეთ, რას უშვებოდნენ იმ «ცხენთა არა-კეთილთა», რომლებსაც ერისთავნი მიაართმევდნენ ხოლმე მეფეს.

¹ მეგრულად მუხადიდი, ძველად ეს სახელი ერქვა აწინდელს მარტვილს. ჰყონდიდელის კათედრაც მარტვილში იყო.

საახალწლო დღეობის სულსა და გულს ნადირობა შეადგენდა. მოგეხსენებათ, რომ ძველ დროს ქართველსა ნადირობა მარტო სახეირო და სასარგებლო საქმედ არ მიაჩნდა, ნადირობა უფრო სავაჟაკო დროს გატარება და ვარჯიშობა იყო. ამიტომაც ნადირობა სწორედ იმნაირად იყო მოწყობილი, ისეთის წესითა და რიგით სწარმოებდა, რომ ხელს უწყობდა ვაჟკაცობის განვითარებას. მეტადრე ეს ითქმის «ისრითა» და «თოფით» ნადირობაზედ. წაიკითხეთ, მაგალითებრ, მეფე თეიმურაზის «დღისა და ღამის გაბაასება», სადაც ასე ვრცლად ნააშობია სხვადასხვა გვარი ნადირობა და დაინახეთ, რომ განთქმული მონადირე სახელოვანი ვაჟკაციც იყო. ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანც, რაც ღირსება და თვისება მოეთხოვებოდა მონადირეს, იგივე საჭირო იყო კარგის ვაჟკაცისათვის; მაგალითებრ, ცხენზედ მარჯვედ ჯდომა დიდად საჭიროა მონადირესათვის და საზოგადოდ ყველა ვაჟკაცისათვისაც ცხენოსნობა დიდად ჰღირდა, —

ცხენზედ ზნეობა კაცისთვის
მისთვის ჰსჯობს სხვასა შევბასა... ♣

ცხენოსნობის გარდა მართალი და მარჯვე ისრის სროლაც სავაჟაკო საქმეს შეადგენდა. სახელოვანი შვეილდოსანი განთქმული იყო თავისის სიმარდით. სათაკილოდ და სამარცხენოდ მიაჩნდათ, თუ ვაჟკაცი ცხენსა და შვეილდს წესიერად ვერ ჰხმარობდა. ამიტომაც ნათქვამია —

ის ესერის ისარს, ვინც რომელ
ცხენს კარგად გაუჭენებსო.
თუ ავს დროს ცხენი დაუძრა,
ნადირსა დააშაფებსო;
კიდევ გალახვენ ამგვარს კაცს,
ზედ დაჰკერენ ბევრსა ჯოხებსო.

ერთი სიტყვით, კარგი ნადირობა კარგს ვაჟკაცობას უღრიდა. მეფეებიც, რომელნიც თითონ განთქმული მონადირენი იყენენ, ხელს უწყობდნენ ამ სავაჟაკო საქმეს. ბაზიერთ-უხუცესობაც ხომ მას ეხმარებოდა და სხვას არაფერს. მეფეებსა და ლიდებულებს დიდი სანადირო ადგილები ჰქონდათ დაყორულებული ნადირობისათვის და

ოდეს მოუნდეს მეფეთა
გულზედა ნადირობანი,
კაცი გაგზავნონ ჯელგისთვის,
დაუწყონ მოგრობანი,
სოფლეურთ შეპყრის სწრაფათა
გზირისა მალლა ხმობანი,
შესხდნენ, წავიდნენ მინდორად...

როცა ნადირობა გათავდებოდა, მაშინ—

ხელმწიფის წინ მოიტანონ
ხარი, ტახტი გინა მშვეელი,
წინ დაუწყონ მათ ნადირი,
ფიცხლავ მიჰყონ ლხინსა ხელი.

— შინ გაგზავნის ნანადირევს,
ვინცა არის ნადირთ მკვლელი...

სულ სხვა ხასიათი ჰქონდა საახალწლო ნადირობას. ეს ნადირობა საეკეცო შექცევასა და გართობას წარმოადგენდა და სხვას არაფერს. ხელმწიფის წინ არ მოიტანდნენ არც დათოფილს ხარსა და ტახსა და არც მოკლულს მშვეელს. სანადირო ველი მარტო დახოცილის მგლითა, ტურითა და მელით გაიფსებოდა ხოლმე.

ბაზიერთ-უხუცესი ერისთავთა შორამეულ „არაკეთილს“ ცხენებს გაიყვანდა მეფის სანადირო მინდორზედ. ეს სანადირო მინდორი შემოღობილი იყო და ახლო იდვა მეფის სამყოფზედ. საღამოთი ცხენებს დახოცდნენ და იმათ ლეშს სანადიროზედ დაჰყრიდნენ. ღამე ღობის კარს ღიას დასტოვებდნენ და მთელი სანადირო ნადირით გაიფსებოდა ხოლმე. დილით ადრე სანადიროს მკველი კარს გამოუხურაედა ნადირს და შეღობილში დაამწყვდევედა. დღისით მეფე და იმისი ამალა, „წარჩინებულნი“ შებძანდებოდნენ ცხენებზედ და წაეიდოდნენ სანადიროდ. დამწყვდეულს ნადირს გამოუშვებდნენ, შეიქმნებოდა ისრით სროლა და ნადირის ხოცვა... ესრედ იკვლევდიან და შეძოვიდიან მხიარულნი სანადიროდა.

* * *

ნადიმობაც სასიამოვნო და მიმზიდველი იცოდნენ. ძველებური ნადიმობა გულსა და სულს უტკობდა ქართველს, მეფეებიც იმასა ცდილობდნენ, რომ ქართველს აქაც ნიჭი და შნო გამოეჩინა, კეთილშობილური გრძნობა გააღვიძებოდა. ამიტომაც ასაჩუქრებდნენ ყველას, ვინც-კი რითიმე დაიმსახურებდა ყურადღებას—

ღღისით იქნების განცხრომა,
ლხინი და ნადირობანი,
გალმა-გამოღმა თქარ-თქარი,
ლიზლობა, კაი ზმობანი,
გალობის-სიმღერის თქმაზედ
მეფეთგან გამცემობანი,
გულ-უხვად დარბაისელზედ
იყოს მრავალი ძღნობანი.

რასაკვირველია, სიმღერა და გალობა არა ჰკმარობდა. კარგს
სმა-ჰამასაც ფასი ედო, კარგს მსმელს საჩუქარს უბოძებდნენ—
ამოუშვებენ შადრევანს
ბევრ რიგ ასხემდენ აუზით...
ვინც სვამს დიდს თასებს, ეტყვიან:
მალ დალევს ხელი აუზით...
ნეტაეი მას დღეს, ვინცა ვინ
ხელმწიფეთ ახლოსა უზით,
თქვენ აივსებით საბოძვრით,
ფრულით, აბაზით, აუზით...

საარშიყო და სამიჯნურო ლექსებიც უყვარდათ—
ზედ თქვან ლექსები მიჯნურთა,
მით ცრემლით ლაწვი აბანოს...

ცეკვასა და თამაშობას ხომ საზღვარი არა ჰქონდა. კიდაობი,
საბელზედ თამაშობა და სხვა გვარი შექცევაც ძლიერ მიაჩნდათ—
რამდენი რიგი კიდება
იქნება ფალაგნებითა,
ძალით ვერ დასცენ ერთ-ერთი,
მცდელია ბევრ ფანდებითა,
სხვის მოთამაშის მრავალთა
მომსხმელი ჯამბაზებითა,
საბელზედ გაელენ კისკასად,
სიფიციხით, ფერხმალებითა...

აქ საბელზედ მავალს მუშაითი ერქვა, დიდს პატიეში იყო და
საჩუქრად ხალათი ებოძებოდა ხოლმე—
მუშაითს მისცენ ხალათი,
ზედ წამოასხმენ აბანოს...

მაგრამ კმარა ამ სამეფო ნადიმობის ამბავი.

* * *

გლეხის ძველებურ დარბაზში შევიდეთ. აქაც სანუგეშო და
სასიხარულო სურათსა ვნახავთ. მე მოგახსენებთ ქართლელის დარ-
ბაზზედ და სხვისა სხეებმა იციან. დიად, სასიამოვნო და სანუგეშო
სურათს წარმოადგენს ამ ბრწყინვალე დღეს ქართლელის დარბაზი:
ჩუქურთმა დაყრილი დედა-ბოძები, სუფთა კერა და ორი დიდი
აქეთ-იქით დასმული ქვა გაჩაღებულის შუაცეცხლით, ფარდაგ-ხა-
ლიჩითა და სპეტაკის კილობით დაფენილი მიწის იატაკი, დასუფ-
თავებული ქვიტკირის კედლები თავისის თახჩებით, სადაც ფერად-
ფერად აპირელებული სკივრები სდგას, ბოძებზე ჩამოკიდებული თოფ-

თარალი, ერთის სიხარულითა და გრძნობით გამსქეალული ჯალბობა, რომელიც იმედის თვალით უმზერს მომავალს, აწყო დაეიდარაბა გულიდამ ამოულია, მისჯდომია თბილს კერასა და ნადიმობს. ეს და ბევრი სხვა ამგვარი სურათი ნათელს ჰქვენს გლეხის დარბაზს!.. არც ერთი სადგური და სამყოფი არ შეედრება ამ შრომისა და ჯაფის წმინდა ტაძარს! კერას წინ ხონჩით აბრამიანი სდგას. ხონჩაზედ აწყვია ღორის თავი, მრგვლად მოხარშული დედალი, ხელადა ღვინო... ოჯახის უფროსი ყველას ჰპატიეობს, თითოეულს ოჯახიშვილს უზიარებს აბრამიანს. მაგრამ იქნება არც-კი იციით რა არის ეს აბრამიანი?!

აბრამიანი გახლავთ სხვადასხვა სანოვაგით შემკული ტაბლა. გლეხს სწამს, რომ საახალწლო ნატერა შესრულდება, ამიტომ ყველას ულოცავს დღესასწაულს, კაციდამ დაწყებული საქონლამდე. მისალოცად საქიროა კიდევ ტყბილეულობა; ხილეულობა, ბედის კვერები... წინა დღეს ყველას თითო ბედის კვერი უნდა გამოუცხოვნ, საქონელსაც-კი. ბედის კვერი სხვადასხვა სახისაა, მაგალითებრ, მუშა საქონლისათვის გამოაცხოვენ უღლის მზგავს კვერს, ძროხისათვის პურის ძუძუს, მენამგლისათვის ნამგალა-პურს, გუთნის-დელისათვის პურს-გუთანს. უეკველად უნდა გამოაცხოვნ ბასილა, კაციის სახის კვერი და გულზედ ჯვარი გამოუსახონ. გასუქებული ტახი ხომ მიუცილებლად უნდა დაჰკლან. „დასაბერებლად“ ჯამში თაფლს ჩაასხმენ და თაფლში კიდევ ყველასათვის თითო ლუქმა პურია ამოვლებული. ამ ლუქმით უნდა „დააბერონ“ ყველა ოჯახიშვილი. წარმოიდგინე, რომ ყველა ეს სანოვაგე და ბევრი სხვაც ხონჩაზედ აწყვია, ხონჩის შუა ღორის თავი სძევს და თითონ დატვირთულს ხონჩას გარშემო წმინდა სანთლები უნთია,—აი ეს არის აბრამიანი... დილით ადრე ოჯახის უფროსი გაიტანს ამ გაჩაღებულს აბრამიანს, სახლს სამჯერ გარშემო შემოუფლის, მერე ბოსელში შევა და საქონელს მიულოცავს. საქონლის მილოცვა დიდის ამბით იციან, სხვათა შორის, კვერცხს გადაავლებენ ზურგზედ და ეტყვიან—ასე მრგვლად გასუქდიო... ბოსლიდამ უფროსი ისევ დარბაზში დაბრუნდება, მივა კერასთან, აიღებს მუგუზხალს, შეუჩინჩხალებს ცეცხლს და რამდენჯერაც ნაპერწკლები ავა მალა, იტყვის: „ამდენი ხარი, ამდენი ძროხა, ამდენი ღორი“ და სხვა,—რასაც ინატრებს... მერე ყველას „დააბერებს“ თაფლით.

აბრამიანი სამი დღე შენახული აქვთ და უეკველად სადილად და ვახშმად ოჯახის უფროსს უნდა წინ ედგას. სამ დღეს შემდეგ ბასილას გულზედ ჯვარს ამოხკრიან და ფქვილის გოდორში ჩაავ-

დებენ—ბარაქა ამ გოდორსაო... მაგრამ საკმაოა, ბევრს მკითხველს თითონაც ეცოდინება საახალწლო ზნე-ჩვეულება.

საყურადღებოა, რომ ამ დღეს ყველა ერიდება ცუდი და ავი რამე არ შემემთხვას,— დამებეღებო... და ვისაც ცუდი რამე არ შემემთხვევა, დარწმუნებულია, რომ მთელს წელიწადს ბედნიერად გაატარებს. დიაღ, ყველა იმედითა და ნუგეშით შეჰყურებს ახალს წელს: ყველა სიკეთესა და ბედნიერებას პნატრობს დღევანდელს დღეს. გლეხის გულკეთილობა იქამდე მიდის, რომ ამ დღეს მტრობასაც კი ივიწყებს და ერთის გრძნობით გამსკვალულია—დიდი და პატარა, მტერი და მოყვარე, შინაური და უცხო ბედნიერი იყოს... დიადი და მაღალია ეს გრძნობა, ცხოველ-მყოფელი ძალაა იმედი და ნატვრა, რომელიც თითოეულს გულში უღვივის დღევანდელს დღეს. ჩვენც პატივს ვსცემთ ამ გრძნობას და ცხოვრების მომნიჭებელს ძალას. ღმერთმა ბედნიერად დაგასწროთ მრავალს ამ დღეს, ბედნიერის მერმისის იმედი და ნუგეში ნუ მოგაკლათ!..

აღდგომა ძველ დროს

Xეტი ისევე გამოჩენილი სტრაბონი ამბობდა, რომ ქართველებს მშვენიერი შენობები აქვთო. მართალიც არის. აქა-იქ დარჩენილს და შენახულს ძველ ტაძრებს რომ დაეაკვირდეთ, აღვილად შეენიშნავთ, რომ ჩვენთა წინაპართა ჰქონიათ შნო, გემო, ლაზათი. ერთი მოგზაური ამბობს: საქართველოს ზოგიერთი ტაძარი ისე მშვენიერი და ტურფაა, რომ არც რომი და არც ათინა არ დაიწუნებდაო... ჩვენი დედაქალაქიც ყოველთვის მშვენიერი ყოფილა. მეათე საუკუნის მეისტორიე, სომეხი უხტანესი, აღტაცებაშია, როცა ტფილისს იხსენიებს,—ეს სატახტო ქალაქი მეტად საუცხოვოა, მშვენიერებააო.

სპარსელებს ხომ პირველადვე ისე ძლიერ მოსწონდათ ტფილისი, ისე უყვარდათ ეს კეკელუცად მორთული ქალაქი, რომ სამეფო ქალაქს უწოდებდნენ,—ეს ქალაქი ისე ტურფააო, რომ სწორედ მეფეების საკადრისიაო. მაგრამ ოქვენ, იქნება, აზიელებს არ დაუჯეროთ და ევროპიელ მოგზაურების მოწმობა მოიწადინოთ. მაშ მიამართეთ შარდენს, დელაპორტს. გადაათვალიერეთ მათი მოგზაურობა: ერთიც და მეორეც განცვიფრებაში არის ჩვენი ქალაქის სიტურფისა და სიმშვენიერისაგან.

დელაპორტს რომ დავუჯეროთ, მაშინდელი ტფილისი საფრანგეთის ბევრს დიდს ქალაქს დაშორებითა სჯობდა. მაგრამ ყველაზედ მშვენიერი მაშინდელს ტფილისში მეფის სასახლე იყო. სწორე იმ ალაგას, სადაც ეხლა სახელოსნო სკოლის პირდაპირ ორსართულიანი საეკლესიო სახლია, ძველ დროს მეჩითი იდგა. იმ მეჩითში ლოცულობდნენ განგებ გაათათრებული ქართველი მეფეები, რომელთაც მხოლოდ გარეგნობით სწამდათ მაჰმადიანობა და სულით და გულით-კი მამა-პაპის სარწმუნოება უყვარდათ. მეჩითის გასწვრივ, ქუჩის მეორე მხარეზედ, დიდი შენობა იყო, ნალარახანა, სადაც მეფის სამხედრო მემუსიკეთა ხორო იმყოფებოდა. მეჩითსა და ნალარახანას აერთებდა მშვენიერი კამარა, ალაყათის კარების მსგავსად. კამარას ღამე ჰქვეტავდენ ხოლმე. გასცდებოდით თუ არა კამარას, სამეფო მოედანი იწყებოდა. მოედანი საკმაოდ მოზრდილი იყო, ხელის გულსავეით სწორე, სუფთად ჭვით მოკირაწყულული და დაგებული. აქ, ამ მოედანზედ წერთინდნენ ცხენოსანს ჯარსა, აქ მეფის დასწრე-

ბით, მოხდებოდა ხოლმე სავარჯიშო აღლუმში. ათასი ცხენოსანი მხედარი თავისუფლად დაეტეოდა და მოთავსდებოდა მოედანზედ. მოედნის ცოტა იქით, აღმოსავლეთისაკენ, მტკვრის პირად, გამოქიმული იყო მეფის სასახლე, რომელიც 1636 წ. როსტომ მეფემ ააშენა, ამ სასახლის უკანასკნელი მდგმური ბრძანდებოდა.

ივერიის ნუგეშ-დიდება,
თვისის ღროისა მამშვენებელი,
მამაცთა შორის საკვირველება,
პატარა კახი, მეფე ირაკლი...

შემდეგ, როცა ალა-შაჰმად-ხანმა ტფილისი გააოხრა, მეფის მშვენიერი სასახლეს მიწასთან გაასწორა, მტვრად აქცია. ეხლა წარსულის მოყვარული ძლივსა იპოვნის სასახლის საძირკველის თითო-ორრაღა ნატამალსა. სასახლის წინ, მოედანზედ, მარმარილოს შადრევანი ამოდიოდა. შადრევანის სვეტზედ ორი მარმარილოს ლომი იყო ამართული და ეს ლომები პირიდგან წყალს ისროდნენ. შადრევანისათვის წყაროს წყალი იყო მიღებით გამოყვანილი წაგვისიდან. ამ წყლით ირწყვებოდა სასახლის წალკოტი. სასახლე იქ იდგა, სადაც ეხლა ეგზარხოსის სახლია. სასახლე სამსართულიანი იყო. ძირის სართულს საყინულედ და სარდაფებათ ჰმარობდნენ, მეორე სართული სალაროს შეადგენდა. სალაროში ინახებოდა რაც კი რამ ძვირფასი ნივთები და ავეჯეულობა ჰქონდა მეფესა და მის სახლეულობას. მეფე ირაკლის მეტად უყვარდა მდიდრული ცხოვრება და, როგორც რუსეთის ელჩი იაზიკოვი ამბობს, ყველაფერში ნადირ-შაჰსა ჰბაძავდა.

რასაკვირველია, სალაროც სავსე იყო ძვირფასის ნივთებითა. მშვენიერად და საამოდ იყო მორთული თვით სალაროც: მაღალი ჩუქურთმიანი თალები, დიდრონი და ფართო ფანჯრები, თითქო პატარა ოთახია გამოკვეთილი კლდეშიო, და კედლები ფერადის ქვითა და მინით მორთული. ეს ფანჯრები, რომელთაც წინ გამწკრივებულნი ჰქონდათ სხვადასხვა ხეხილი, გადასცქეროდნენ მტკვრის არემარეს. მესამე სართული, რომელშიაც ოც-და-თორმეტი ოთახი ითვლებოდა, მეფისა და მეფის სახლობის სადგურს შეადგენდა. ის დარბაზი, სადაც სტუმრებს მიიღებდნენ ხოლმე, დიდის ხელოვნებით იყო მორთული. ქერი მოქარგული იყო საროთი (მოზაიკითა), დიდრონი სვეტები, დედა-ბოძნი მხატვრობითა და ოქროს ვარაყიანის სურათებით აკვირვებდნენ მნახველსა. აქეთ-იქით, ორსავე გვერდით, სასახლეს მიდგმული ჰქონდა ფრთედი (ფლიგელი) და თითო ფრთედში ოც-ოცი ოთახი ითვლებოდა მეფისა და დედოფლის ამაღლისათვის. დაუმატეთ ამას მშვენიერი ბაღი, საფრთოსანე, სადაც ყველა გვარი

ფრინველი მოიპოვებოდა და ბევრი სხვა რამე, აი თუნდა კოპწია ოთახი ქორ-მიმინოს სანახავად, მწევარ-მეძებრების სახლი, და თქვენ ცოტად მაინც წარმოიდგენთ სურათს, რომლის სიმშვენიერეს ჩემი კალამი ვერ მისწვდება.

გამოვიდა წირვა, კამარა ღიაა; სამეთო მოედანზე ჯარია გამწკრივებული; ნალარის ხმა მოისმის; მეფე და დედოფალი სასახლისაკენ მიეშურებიან, მათ მოწიწებით, მაგრამ სიმზიარულით მისდევენ დიდებულნი. სად? რად?—სასახლეში „პირის ასახსნელად!“... აღდგომა დღეს წირვა ადრე გამოვიდოდა ხოლმე: ადრე ნათლებისად წირვა და შემდგომად წირვისა მცირედითა სანოვაგითა ხორცთათა აღისხნილიან პირთა მეფე და დიდებულნი... პირიც აიხსნეს. მერე? — ყველანი მიესწრაფებოდნენ ასპარეზისაკენ... საჯირითოდ, საბურთაოდ. თქვენც გამოძყევით, მკითხველო და გაჩვენებთ ასპარეზსა, შემდეგში ყაბახად წოდებულს.

იასე მეფის სასახლის ზემოთ, იქ, სადაც ეხლა ალექსანდრეს სასიერნო ბაღია, წინად ასპარეზი იყო. მერე ასპარეზს სახელი გამოუცვალეს, ყაბახი დააჩქვეს. ძველ დროს ყაბახს დიდი ადგილი ექირა, სამასი ადლი სივრცე ჰქონდა და ორას ორმოცი სივრცე. ამოდენი ალაგი ყაბახისთვის იმიტომ იყო საჭირო, რომ აქ იმართებოდა ხოლმე აგრეთვე დიდი სამხედრო ვარჯიშობა და დოლი. ყაბახის თავსა და ბოლოს, ერთი-ერთმანეთის გასწვრივ, ორი მაღალი თალარი იდგა (თალარი პირამიდისაებრ მოყვანილი სვეტია, ქვიტკირის ბოძი);

თალარის თავზე იდო ოქროს, ან ვერცხლის თასი, ანუ როგორც თეიმურაზ მეფე ბრძანებს:

ყაბახზედ ოქროს ვაშლს შესმენ,
ძვირფასის იყოს, ვარგო...

რასაკვირველია, მეფეც ყაბახზედ ბრძანდებოდა, — „გამოვიდის მეფე და ყოველნი წარჩინებულნი და მცირებულნი ასპარეზსა ზედა“. ხალხიც იქ იყო მოგროვებული. საუცხოვოდ მოკაზმული ვაჟაკობა, თითქო იერიშის მისატანად დამზადებული, საამოდ გაეფინებოდა ასპარეზზედ. მოგვხსენებთ, რომ ცხენოსნობა ქართველის ვაჟაკის საქმეა. შეყაბახესაც გაწვრთნილი ტაიჭი უნდა ჰყოლოდა, კარგად დაკაზმული და თითონაც ხომ მორთული უნდა ყოფილიყო.

ცხენს ისხდენ კარგსა, დაკაზმულს...
ბუშტით და ყუთაზითაო;
ვაჟაკთა ეცვასთ ქურტაკი¹
ბრტყელისა ზორტებითაო.

¹ ქურტაკი—მეომრის საჩინო სამოსელია.

აგერ დაკაზმულნი ტაიქნი აღარ ითმენენ, გული ერჩით, თავ-
ში იწევენ. „ქაბუქმხედარნიც, ვით ალვა რგულნი, ცხენზედ უძრავად“
ნალარის ხმას ელოდებიან. ჰკრეს ნალარას... აი სწორედ ეხლა მოს-
ხლტა შავარდენებურ ვაჟკაცთა გუნდი:

დაუწყონ სროლა ყაბახსა
მათ ცხენის ქენებითაო.

ძველს დროს ყაბახსა ყოდალს ¹ ესროდნენ ხოლმე. ამიტომაც
თვითელს მეყაბახეს რამდენიმე ყოდალა ერქო წელში:

მკლავზე მშვილდი შემოიცივას,
წელს ყოდალი გაირქოსა,
ცხენი შეძრას, პირველ მშვილდსა
ხელით ფეშრი მან უყოსა,
მერმე ყოდალს ხელი მიჰყოს,
კილოს მაგრა დაზიდოსა...

რასაკვირველია, გამარჯვება იმისი იყო. ვინც ყოდალს და ან
ჯირითს მოარტყამდა ოქროს ვაშლს ანუ თასსა. მაგრამ ყაბახობა
ერთსა და იმავე დროს სროლის ვარჯიშობაც იყო და ტაიქთა დო-
ლიც, ცხენების ქენებაც. ამიტომ ვინც ყველაზე ადრე მივიდოდა ყა-
ბახთან, ისიც გამარჯვებულებში ითვლებოდა; თუ ეს გამარჯვებუ-
ლი ოქროს ვაშლსაც მოარტყამდა, მაშინ ხომ უფრო საქებელი იქ-
ნებოდა. როგორც თვითმურაზ მეორის სიტყვებიდგანა ჩანს, „მისვლა“
სჯობდა „მორტყმას“ —

ასე უთქვამს:
მისვლა სჯობსო
უფრო ჩამოგდებისაგან.
თუ ორივე სჭირს,
ხომ ისი სჯობს —
უფრო იქოს ბევრისაგან...

სანამდე ყაბახზე თასს არ მოარტყამდნენ, ქეძებისა და სრო-
ლის გათავება არ შეიძლებოდა.

სანამდის არ ჩამოაგდონ,
არ მოეშენენ სროლისაგან...

როგორც მოვიხსენიეთ, თითონ მეფეც ყაბახზე ბრძანდებოდა
ხოლმე. ჩვენს დიდებულს მეფეებს, განთქმულ ვაჟკაცებს, ვაჟკაცურ

¹ ყოდალი ერთგვარი ისარია—სამფრთოსანი, უპირო და წვერ მრგვალი.
იხ. საბა-სულხან ორბელიანის ლექსიკონი. ბოლოს დროს ისრის მაგივრად ჯირი-
თი შემოიღეს. ამიტომაც ახლის დროის პოეტი ამბობს:

ჯირითი ზოგის
ხუხუნით მოჰქრის...

შექცევაც შეტად უყვარდათ. ყაბახი, ერთის მხრით, სამხედრო სკო-
ლასაც შეადგენდა, აქ იწვრთნებოდა ახალგაზრდობა. მეფენი ხელს
უწყობდნენ, ახალისებდნენ ამ „ქორ-შავარდენთა“ გუნდსა... მეფე
აჯილდოვებდა გამარჯვებულს—

ვინც ჩამოაგდებს ოქროს ვაშლს,
მიართმევს მეფეს წინადა,
ფიცხლავ ჩააცმევს ხალათსა
თავილამ ფერხამდინადა...

როცა სროლა გათავდებოდა, დაიწყებდნენ ბურთაობას. მო-
ბურთალნიც ორად გაიყოფოდნენ ხოლმე: ერთი მხარე პირველთა
თალარისაკენ დასდგებოდა, მეორე იმის პირდაპირ. თითო მხარეზე
თორმეტი კაცი იდგა. ერთი-ერთმანეთზედ მეტ-ნაკლებობა რომ არ
მომხდარიყო, წილით და შედარებით ამოარჩევდნენ მობურთალთა:

ცხენს კაცსა შეადარებენ
წილისა მოლებითადა;
ორად გაჰყოფენ, თვითოს მხარს
თორმეტს იქმონენ კაცებსა...

იმ ადგილს, სადაც ბურთი უნდა მიეტანათ ჩოგანის ცემითა,
მაყე ერქვა. მაყეებს ზედ გარდაშლილი ჰქონდა ფერადი ფარჩა და
იქვე იდგა შარბათი—

ზედ გარდაშლიან ფერადსა
იქით და აქეთ მაყებსა;
მათთვის სასმელათ შარბათსა
თულუხით დასდგმენ საესებსა...

გამარჯვებას შეადგენდა ბურთის გატანა მაყესთან. გამარჯვე-
ბულს მხარეს კაცის თავზე ფარჩა ეძლეოდა. გამარჯვებას დიდი სი-
ხარული მოსდევდა:

ცხენს აჭენებენ, იძახდნენ—
მჯობი ვარ ამხანაგისო,
ჩვენ შევიქმნებით წითლისა
ფარჩით შემხვევი ჩოგნისო...

იყო ერთგვარი ბურთაობაც, რომელსაც რ ა დ რ ა ბ ა გ ა ნ ს ეძახ-
დნენ—

ბევრს-კი არა,
სამს-ოთხს კარგსა
მებურთალსა შეადრიან,
ოთხისათვის სათამაშოდ
• ბურთი მიწას გააგდიან...

ამ რადრებაგანს დიდი სიმარდე და სიმარჯვე უნდოდა: გაგორებული ბურთი ცხენოსანს სწრაფად უნდა აეღო ჩოგნითა და ცხენის თამაშობით მალლა შეესროლა; როცა ბურთი ძირს დაეცემოდა და თავისთავად მალლა შეხტებოდა, ხელ-ფიცხად უნდა შემოეკრა და მალლა გაეტყორცნა...

ბურთაობაც გათავდა. მეფე და დიდებულნი დაბრუნდნენ სახლში. დაიწყო ნადიმობა, „პურობანი დიდნი“. მეფეებს უყვარდათ ნადიმობა, რატომაც არა!—რაც-კი რამ კარგი სანოვაგეა, საქართველოში მოიპოვება. ტყუილად კი არ ამბობს დელაპორტი, ეს მსოფლიო მოგზაური, რომ არსად არ შეიძლება კაცმა ისეთი სიამოვნებით იცხოვროს, სვას და სქამოს, როგორც საქართველოში, აქაურის სანოვაგისთანა გემრიელი სხვაგან არსად მოიპოვებო...

მაგრამ აი მისი საკუთარი სიტყვებიცა: „საქართველო ის ქვეყანაა, სადაც ცოტა ოდენის ხარჯით ძალიან სასიამოვნოდ ატარებენ ცხოვრებას. ამ ქვეყანაში დიდძალი პური მოდის, მწვანილეული და ხილი. პური და ხორცი ძალიან გემრიელი იცის, მეტადრე ნადირის ხორცი. კასპიის ზღვასა და მდინარე მტკვარში, რომელიც მთელ საქართველოს ჩაუდის თავიდან ბოლომდე, ბლომად იჭერენ ზღვისა და მდინარის თევზეულობას. ღორის ხორციც აქ ძლიერ გემრიელია. გარეული ღორი ბევრი იცის და ამის ხორცი უფრო გემრიელია შინაურ ღორის ხორცზედ. ღვინო ხომ მეტად კარგია და ქვეყანაზე ისეთი ხალხი არ არის, რომელიც ქართველებზე მეტს ღვინოსა სვამდეს“. მოდი და ნუ იქეიფებ, ნადიმობას ნუ გასწევ ამ ღვინისაგან კურთხეულ და დალოცვილ ქვეყანაში!... მაშ ეხლა ჩვენც, ჩემო მკითხველო, საუბარს თავი დავანებოთ და ნადიმობას შევუდგეთ.

ძველი ქართული ოჯახი

რიდი ხანი არ არის, რაც ეგრეთწოდებულმა სოციოლოგიურ-მა მეცნიერებამ ახალი ნათელი მოჰქინა საზოგადოლო საოჯახო უფლებას, ოჯახის ძველს წყობილებას, მის გარეგანს და შინაგანს აგებულებას. იურიდიულს მეცნიერებაში დიდხანს იყო მიღებული საყოველთაოდ ის აზრი, ვითომ პირვანდელ ფორმას ყველა ისტორიული ხალხის საოჯახო წყობილებისას შეადგენდა პატრიარქული ოჯახი, რომელშიაც ოჯახის მამას განუსაზღვრელი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. ამ ფორმის ოჯახს სწავლულები უჩვენებდნენ თითქმის ყველა ისტორიულის ხალხის ცხოვრებაში და ამაზე აფუძნებდნენ მის მუდმივს ძალას, საყოველთაო მნიშვნელობას.

პატრიარქული ოჯახი—ოჯახის მამას აძლევდა სრულს, განუსაზღვრელს უფლებას სხვა წევრთა შესახებ; ოჯახის მამა იყო ერთად-ერთი პირი, რომელიც განაგებდა საოჯახო საქმეებს, დანარჩენნი წევრნი მის მორჩილებაში იყვნენ; მათ იცოდნენ მხოლოდ თავიანთი მოვალეობა და სხვა უფლება სრულიად არა ჰქონდათ რა. ამასთან ძველი თეორია ჰქადაგებდა იმასაც, რომ პატრიარქულ ოჯახში ცოლი ქმრის საკუთრება არისო, მისი ქონება, სწორედ ისე, როგორც მთლად ოჯახი თავისის წევრებით. ძველი თეორია იფიქვებდა საზოგადო წარმოების კანონს და პატრიარქულ ოჯახს სთვლიდა პირვანდელ ფორმად.

სოციოლოგიური მეცნიერება სხვა გზას დაადგა,—მან პატრიარქული ოჯახი აღვიარა შედეგად საზოგადო განვითარებისა, საზოგადო წარმატების კანონისა და დაასკვნა, რომ ამ ოჯახს წინ მიუძღვიან სხვა ფორმები სქესობრივი ურთიერთობისა. ახალი თეორია¹ ამტკიცებს იმასაც, რომ პიროვნული ოჯახი აღორძინდა ისე, როგორც ყოველგვარი იურიდიული საკუთრება: ცოლი დაისაკუთრა კაცმა მხოლოდ მაშინ, როცა მან შეიგნო, თუ რა არის კერძო საკუთრება მიწისა, ნივთისა და სხვა. ამ მხრივ ახალი თეორია სრულს

¹ Джон Лёвбок, Начало цивилизации, С. Петб. 1876, თავი III. ლე-ბოკის წინააღმდეგია, ამ შემთხვევაში, სპენსერი, რომელიც ამბობს, რომ საზოგადო ცოლქმრობასთან შეიძლება კაცს საკუთარი ცოლიც ჰყოლოდა, Основания социологии, ტ. II, გვ. 700—701.

ანალოგიას ჰპოვებს საოჯახო წარმატების და საზოგადო იურიდიული განვითარების შორის. როგორც შეენიშნეთ, სოციოლოგიურის თეორიის შეხედულებით, პატრიარქულს ოჯახს წინ მიუძღვიან სხვა ფორმები, რომელნიც ერთი-ერთმანერთს თან მოსდევენ, ერთი-ერთმანერთს სცვლიან, სპობენ ¹, აქ საოჯახო ცხოვრების განვითარება ემორჩილება საზოგადო წარმატების კანონს (закон развития).

ისტორიული ფაქტების შესწავლამ, აწინდელ ველურ ხალხთა ცხოვრების გამოკვლევამ მიიყვანა მეცნიერება იმ დასკვნამდე, რომ თავდაპირველად არსებობდა მხოლოდ სქესობრივი არეგ-დარეგა, საერთო ცოლ-ქმრობა (общинный брак), სადაც დედა-კაცი, როგორც ცოლი, ეკუთვნოდა მთელს გვარეულობას, მთელს ტომს (племя, род). ამგვარ მდგომარეობაში ქალი შეადგენდა ერთად-ერთს პირს, რომლისაგანაც მომდინარეობდა ყოველგვარი იურიდიული დამოკიდებულება იმ პირთა შორის, რომელნიც გვარეულობას, ტომს ეკუთვნოდნენ. წვერთა შორის ნათესაობა დედობრივი იყო (матриархат)²; მხოლოდ ქალის იურიდიული ძალა იყო ცნობილი. ამ მოვლენას ყველა ისტორიული ხალხის ცხოვრებაში უჩვენებენ, თუმცა კი, იქნება, საკმაოდ ფაქტები არ იყენენ შენახულნი მის თვალსაჩინოდ დასამტკიცებლად. საერთო ცოლქმრობას, როგორც ვუჩვენეთ, შემდეგ ხანგძლივის ცხოვრებისა, თან მოჰყვენენ სხვა ფორმები და მათ შორის, როგორც უკანასკნელი, პატრიარქული ფორმა ოჯახისა, სადაც მამამ დაიჭირა ძველი დედის ალაგი.

თუ საერთო ცოლ-ქმრობა თავისი განსაკუთრებითი დედობრივის უფლებით (матриархат) საზოგადო მოვლენას შეადგენს და ემორჩილება მიუცილებელს, მუდმივს კანონს, მაშ ამ მოვლენას ადგილი უნდა ჰქონოდა ქართველების ცხოვრებაშიაც ისტორიის წინასწარ დროს. სამწუხაროდ, მეტად ცოტა ფაქტებია დარჩენილი ამ მოვლენის და საზოგადო კანონის დასამტკიცებლად. ამისათვის დიდი სიფრთხილეა საჭირო, როცა ამ საგანზედ ვსჯით. თითო-ორი-ორი მაგალითი ბევრს არას ამტკიცებს, ერთი და ორი ფაქტი ჯეროვანის სინამდვილით ვერ უჩვენებს საზოგადო კანონს, ვერ აკმა-

¹ სენსერი თავის თხზულებაში--Основания социологии, ტ. II, გვ. 697—742, ამტკიცებს, რომ ცოლ-ქმრობამ განვლო რამდენიმე ხანა, რამდენჯერმე იცვალა ფერი. წინათ არსებობდა სრული არეგ-დარეგა (беспорядочное половое сожительство), შერე დაარსდა პოლიანდრია, მრავალ-ქმრობა, მას თან მოჰყვა პოლიგინია—მრავალ-ცოლობა; სულ უკანასკნელი ფორმა იყო მონოგამია. თვითველი ფორმა გამოწვეული იყო საჭიროებით და თავისი საბუთები ჰქონდა.

² Ж и р о Т е л о м, Происхождение семьи, გვ. 7—13, 75—79. იხილეთ ვგრეთვე Л е б н о к, Начало цивилизации, გვ. 56, 71, 75 და სხვანი.

ყოფილებს მეცნიერულს მოთხოვნილებას, თუმცა კი შეიძლება გვიჩვენოს ის გზა, რომელსაც ამიერიდგან უნდა დაადგეს ჩვენი საოჯახო უფლების ისტორია. მცირედი რიცხვი ფაქტებისა მხოლოდ ექვს პბადავს მკითხველში, ცოტათი მაინც ძირს უთხრის იმ შეხედულობას, რომელსაც პატრიარქული ოჯახი მიაჩნია საოჯახო წყობილების პირვანდელ ფორმად.

ჩვეულებრივს მკითხველს სწორედ ეს ოჯახი ჰგონია ჩვენს ძველ ცხოვრებაში საოჯახო წყობილობის დასაწყისად, მაგრამ, თუ კი დააკვირდა ზოგიერთა ფაქტებს, აშკარად დაინახავს თავის შეცდომას. გარდა იმ კანონისა, რომელიც ჩვენ ვუჩვენეთ და რომელიც, როგორც ჰფიქრობს ეირო ტ ე ლ ო ნ ი¹, მოქმედობდა მცირე აზიის ხალხების ცხოვრებაშიც, მოიპოვებიან ფაქტები, საიდგანაც პირუთენელი მკითხველი სულ სხვა დასკვნას შეადგენს. ჯერ ისევ ჰეროდოტემ აღნიშნა ერთი ამ ფაქტთაგანი.

ჰეროდოტეს სიტყუებიდან აშკარად ჩანს (ის ვაგონილს ამბობს და არა ნახულს), რომ იყო ისეთი დრო, როცა კავკასიაშიც არსებობდა საერთო ცოლქმრობა. ამავე აზრს იმეორებს ქსენოფონი², რომელიც, სამწუხაროდ, თავის მოგზაურობის დროს, მეტად ცოტა ყურადღებას აქცევდა მცირე აზიის ხალხთა შინაურს ცხოვრებას. ეს მწერალი მოსუნობების (მოსინიკები)³ შესახებ ამბობს იმასევე, რასაც ჰეროდოტე საზოგადოდ კავკასიის ხალხებზედ. მაგრამ ყველაზე გარკვევით მოსუნობების საერთო ცოლ-ქმრობაზე მოგვითხრობს აპალონ როდოსელი⁴.

ქართველი ხალხის სხვა ტომებზედ ბერძნების მეისტორიენი გარკვევით არას ამბობენ შესახებ საერთო ცოლ-ქმრობისა. მხოლოდ ზემოხსენებული აპალონ როდოსელი ტიბარენების⁵ ცხოვრებიდამ ასახელებს ერთს ღირს-შესანიშნავს ფაქტს, რომელიც, ცოტად თუ ბევრად, ნათელს ჰფენს ამ სიბნელით მოცულს საგანს. ტიბარენებზედ იგი მოგვითხრობს, რომ, როცა მათი ცოლები შეილებს შობავენ

¹ Ж. Телон, *op. cit.*, გვ. 9.

² Г а н. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, 6. 1, გვ. 40; იხ. ვგრეთვე დ. ბაქრაძე, საქართველო, რკულის გვ. 80.

³ მოსუნობები, მოსხები, ანუ მესხები ქართველი ტომის ხალხს ეკუთვნოდნენ; იდმ. ბაქრაძის, საქართველო, გვ. 33, 43.

⁴ Г а н, *op. cit.*, გვ. 47.

⁵ ტიბარენები ქართველი ხალხის ტომს ეკუთვნოდნენ, დ. ბაქრაძე, საქართველო, გვ. 33. საქართველოს ძველი სახელი „იბერია“ შემდეგში შემოვიდა. ჰეროდოტემ (480 - 426 ქრ. წინად) ეს სახელი არ იცოდა, ჰეროდოტეზე ადრე იხმარებოდა იბერიის მაგიერ ტიბარი, ტიბარენი, *ibid*, 98-99.

ხოლმე, თავ-შეხვეული ქმრები ლოგინში დაწევიან, კენესიან, თითქო მშობიარე დედა-კაცები იყვნენ; ცოლები ამ დროს კარგად აქმევენ მათ და მერე აბანაუებენ კიდევ, როგორც ჩვეულებაა მშობიარობის შემდეგ¹; ესე იგი კაცები სიმვოლურად ასრულებდნენ მშობიარობის როლს, რადა?

ამ კითხვის ასახსნელად მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ, როცა ქალი არ შეადგენდა კაცის პიროვნულს საკუთრებას და ეკუთვნოდა მთელს ჩამამაულობას, ტომს, მაშინ (საერთო ცოლ-ქმრობის დროს) შეილებმა იცოდენ მხოლოდ დედა (МАТРИАРХАТ), მათ წარმოდგენილი ჰქონდათ ფიზიკური კავშირი მხოლოდ დედასთან, რომელმაც იგინი ჰშობა; ვინ იყო მათი მამა, ამის გაგება შეუძლებელი იყო, რადგანაც ერთსა და იმავე ქალთან კავშირი ჰქონდათ მრავალ კაცს. შემდეგში დედობრივს ნათესაობას თან მოჰყვა მამობრივი ნათესაობა² მაგრამ ეს ცვლილება პირდაპირ როდი მომხდარა; ერთს და მეორეს შუა, როგორც შემაერთებელი ხიდი, დაარსდა სიმვოლიური ჩვეულება, სწორედ ისეთი ჩვეულება, როგორსაც ვპოვებთ ტიბარენების ცხოვრებაში. ეს ჩვეულება ცხადად გვიჩვენებს, რომ ტიბარენებმაც იცოდენ საერთო ცოლ-ქმრობა თავისი დედობრივის ნათესაობით (МАТРИАРХАТ).

ჩვენის საგნის განმარტებას ერთი ზღაპარი, მითი, კიდევ ეხმარება. ეს ზღაპარია ამორძლებზედ (ამაზონებზედ). ამ უძველესის მითის შესახებ³ ჩვენს მწერლობაში გამოითქვა აზრი, რომელსაც, ვგონებთ, ვერ მიიღებს ისტორიული კრიტიკა. სხვათა შორის, სწორედ ამ მითზედ დააფუძნა თავისი გუნდრუკის კმევა ძველი ქართველი ქალისადმი, ერთმა დიად პატივცემულმა მწერალმა⁴. მაგრამ, თუ

¹ Г а н, op. cit., გვ. 46. ამავე ჩვეულებას, ა პ ო ლ დ ნ ის სიტყვებით, იმეორებს ნ ი ფ ო ლ ო რ ე ს ი რ ა კ უ ხ ე ლ ი, ibid, გვ. 207-208, სადაც ამბობს, რომ ტიბარენების ცოლები ქმრებს ისე უვლიან, თითქო ამ უკანასკნელებს ეშობნოთ შეილებიო. იხილე გვრთვეთ Ж. Т е л о н, op. cit. გვ. 80-83, სადაც ავტორს მოჰყავს ტიბარენების ჩვეულება და უჩვენებს, რომ ეს ჩვეულება ზოგიერთა აწინდელ ველურ ხალხებსაც აქვთ, მაგ. აფრიკის დასავლეთის ნაპირზედ.

² П ъ н о н, op. cit., გვ. 56 და სხვ., სადაც ავტორი ამბობს და ამტკიცებს, რომ პირველად კაცმა იცოდა კავშირი მხოლოდ თავის ტომთან (п о л о ж е н и е), მერე დედასთან; ამას მოჰყვა ნათესაობა მამის მხრივ და ბოლოს მშობის და დედის მხრივ.

³ ჯერ ისევ ჰ ო მ ი რ ო ს ი (900 წ. ქრ. წინათ) თავის „ილიადაში“ იხსენიებს აპაზონებს, Г а н, op. cit., გვ. 6.

⁴ დ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ისტორიული სურათები, ი ვ ე რ ი ა, 1882 წ., № IV და V, გვ. 35-54. ამ ბევრად შესანიშნავს წერისს, რომელსაც დიდი შრომა და ჯაფა ეტყობა, ფხიზლად უნდა წაკითხვა. მას პირველსავე კაბადონიდან აშკარად ემჩნევა ავტორის ტენდენციური შეხედულობა.

პირუთვნელად შევხედავთ ამ მითს, მაშინ სულ სხვა დასკვნა გამოვა. და აი ეს რისთვის: ყველა ძველი მწერალი—ჰეროდოტე, სტრაბონი, პლუტარქი და სხვ.—რომელნიც-კი მოგვითხრობენ ამ შესანიშნავს ზღაპარს, მასში უჩვენებენ ერთს საყურადღებო მხარეს, სახელდობრ იმას, რომ ამაზონებს ყველანი ერთნაირად მიაჩნდათ ქმრებად.

დაბადების შემდეგ ბავშვებს ასე იყოფდნენ—ქალები მიჰყავდათ დედებს, ვაჟები კაცებს, ვისაც შეხვდებოდა: ყველა კაცს თავის თავი ბავშვის მამად მიაჩნდა¹. ამ ფაქტიდამ დასკვნა ერთად-ერთია—ამაზონები საერთო ცოლებს შეადგენდნენ. და თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ იმ დროს, როცა გავრცელებული იყო ზღაპარი ამორძლებზედ, ძველი მწერლები (რომელნიც მოვიყვანეთ) პირდაპირ უჩვენებენ სხვა ქართველი ხალხის ტომთაც მათის საერთო ცოლქმრობით, მაშინ გარდმოცემა ამაზონებზე ნათელს ჰქენს ჩვენს საგანს.

ეს საერთო ცოლ-ქმრობა, სქესთა შორის არევე-დარევა ხომ ველურს მდგომარეობას გვიჩვენებს, იმ მდგომარეობას, როცა ქალს ერთი საგანი ჰქონდა—კაცის ცხოველური ვნების დაკმაყოფილება და არა ის, რასაც ჰტიქრობს „ისტორიული სურათების“ ავტორი, ვითომ—ამაზონებზე თქმულებაში „გამოხატულია ნამდვილი აზრი ბერძნებისა ქართველ ქალის ცოდნაზე, ჰკუის გამჟვრიახობაზე“ (გვ. 43). ქართველი ქალის „ამ ცოდნას, ჰკუის გამჟვრიახობას“ მის ველურს მდგომარეობაში ისე გაუტაცნია ქართველი ქალის ისტორიკოსი, დიმიტრი ანაშვილი, რომ იგი ჰეტერების განვითარებას კავკასიაში მცხოვრებ ქალების გავლენას აწერს და ამბობს: „მათ (ჰეტერებს) მოეწონათ კავკასიის ქალების თავისუფლება, ხალხში თამამად გამოსვლა, კაცებთან მოურიდებლობა, მათთან მუსაიფი, მათი გამჟვრიახობა, ცოდნა და მონაწილეობის მიღება საზოგადო ცხოვრების საქმეებში“ (იქვე, გვ. 47). პირველი ესა, რომ ჰეტერები სრულებით არ საქიროებდნენ კავკასიის ქალების გავლენას, რადგანაც იგინი თავისთავად შემკულნი იყვნენ ყველა იმ თვისებებით რომელთაც ავტორი კავკასიის ქალებს მიაწერს. ჰეტერიზმი ნაშთი იყო იმ წესისა, როცა არსებობდა საერთო ცოლ-ქმრობა, სქესთა შორის არევე-დარევა.

როგორც აღმოსავლეთის ხალხებისათვის, ეგრეთვე ბერძნებისათვის ჰეტერიზმი მოასწავებდა სიმვოლურს სამღვთო დაწესებულებას და აი ეს რისათვის: პიროვნული ქორწინება (ქალის დასაკუთრება), ძველის ხალხის შეხედულებით, წინააღმდეგი იყო ბუნებრივის სიმართლისა. ამისათვის ქორწინებასთან ერთად მათ მიღებული ჰქონდათ როსკიპობა, რომელიც მოაგონებდა უწინდელს ჩვეულებას—

¹ Г а н, op. cit., გვ. 19, 73, 125 და სხვა.

საერთო ცოლ-ქმრობას, რომელშიაც ვითომ იხატებოდა ბუნებრივი კანონი და რომელიც ვითომ დაირღვა ქორწინების შეშლევით¹. ჰეტერიზმსაც პირველად ეს მნიშვნელობა ჰქონდა და სხვა არაფერი. და თუ ეს ასეა, მაშინ ხომ ჰეტერები, როგორც საჯარო, საერთო ცოლები, არა საჭიროებდნენ კავკასიის ქალებისაგან მიეღოთ ის ზნე-ჩვეულება, რომელსაც უჩვენებს ხსენებული ავტორი.

თუ ჩვენ ვაკვრით მოვიხსენიებთ ძველი ქართველი ქალის მდგომარეობა, ვუჩვენებთ მისი ზნე-ჩვეულება, ეს იმიტომ, რომ დაგვერღვია ჩვეულებრივი შეხედულება, რომელმაც ასე ღრმად ფესვები გაიღვა ჩვენს მწერლობაში. ზემოხსენებულიდამ მეორე დასკვნაც ცხადია, — უძველეს დროს არც ჩვენში არსებობდა წესიერად განწყობილი ოჯახი. აქაც, თუ მთელი ხალხი არა, ზოგიერთა ტომი მაინც, მისდევდა უწესო სქესობრივს კავშირს. ამას ამტკიცებენ ისტორიული ფაქტები.

თუ როგორ და რა გზით დაარსდა პიროვნული ქორწინება, თუ რანაირად წარმოსდგა იგი საზოგადო ცოლ-ქმრობიდან, რა ფორმები წინუძღოდნენ პატრიარქულს ოჯახს, — ფაქტების უქონლობის გამო, ძნელი სათქმელია. ანალოგიის მიხედვით, აქ მარტო საზოგადო სოციოლოგიური კანონის დასახელება შეიძლება და სხვა არაფერი, სახელდობრ იმ კანონისა, რომელიც უჩვენებს მიუცილებელს კავშირს საერთო განვითარების და ოჯახური წარმატების შორის². თუ ამ კანონს ვიქონიებთ სახეში და ზემოთ მოყვანილ ფაქტებსაც არ დავივიწყებთ, მაშინ საეჭვოდ უნდა დარჩეს ჩვენის ეთნოლოგის ვახუშტის შეხედულება ოჯახურს წყობილებაზე. სწორედ ამ კანონს და ფაქტებს ივიწყებს ვახუშტი, როცა უბნობს ძველი ქართველების ცოლქმრობაზე.

მას მზა და დამთავრებული ოჯახი გამოჰყავს სცენაზე, მაგრამ ამასაც არ სჯერდება. მისი ოჯახი ისე განვითარებულია, რომ ფეოდალური წესიც კი იცის: «რამეთუ მოიყვანიან (ცოლთა) თვისთვისთა თანასწორთა, მთავარნი მთავართა, აზნაურნი აზნაურთა, უმცირესნი უმცირესთა და ამის მიერ არა იყო მრავალ-ცოლობა, ვითარცა ვიხილავთ ქართლოსისასა და სხვათაცა, «ცოლნი თვისთა თანასწორთა ერთი და არა სხვათაებრ მრავალნი»³, მრავალ-ცოლობა, ვახუშტის სიტყვით, მხოლოდ შემდეგში შემოვიდა ჩვეულებად და ამის მიზეზი სხვა ხალხთა გავლენა იყო, — აარამედ წესნი

¹ Ж. Телон, Происхождение семьи, გვ. 28—31.

² Спенсер, Основания социологии, ტ. 2, გვ. 676.

³ ვახუშტი, გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, 1842 წ., გვ. 6, 22.

ესენი რომელიმე ფლობასა თათართა ყვენობისასა შეიშლებოდენ... სხვანიცა უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვის ორ-ცოლიანობასა და სამ-ცოლიანობასა...¹ თუმცა ძველს ოჯახში, როგორც ამბობს ვახუშტი, ნათესაობის პრინციპი დაცული იყო, მაგრამ შემდეგ ნათესაობითი კავშირი შეირყა და, რასაკვირველია, ესეც სხვა ხალხთა გაელენით უნდა მომხდარიყო, რადგანაც იყენენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ აღარა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყენენ შეყოფითაა².

ვახუშტის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ჩვენი ძველი საოჯახო ჩვეულება უკრძალავდა ნათესაეებს ქორწინებითს შეუღლებას, მაგრამ ეს ჩვეულება მოსპო სხვათა ხალხთა გაელენამ. და თუ მივიღებთ სახეში, რომ ჯერ ისევ საქართველოს სამეფოს დაარსებამდე, ეგრეთ წოდებულს მამასახლისობითი შმართველობის დროს, ქართველების ზნე-ჩვეულებაზე დიდი გავლენა იქონია მეტადრე ზოროასტრის სწავლამ, მაშინ ის აზრიც უნდა მივიღოთ, რომ თუ (ქართველებმა) აღარა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულიყენენ შეყოფითაა— ეს იყო სწორედ შედეგი ამ სწავლის გაერცელებისა საქართველოში³.

მაგრამ პიროვნული ნათესაობის გამო აღკრძალვა ქორწინებისა, რომლის უარყოფელ გარემოებად ვახუშტი პიროვნულ ნათესაობას ჰრაცხს, აშკარად გვიჩვენებს, რომ მისგან აწერილი ცოლ-ქმრობა სრულებითაც არ არის პირვანდელი ფორმა ჩვენის ძველის ოჯახისა და ამტკიცებს, რომ ეს პირვანდელი ფორმა სხვა უნდა ყოფილიყო. ვგონებთ, ეკვი არ უნდა გვქონდეს, რომ ვახუშტის ნათესაობა პიროვნული ქორწინებით წარმომდგარი ნათესაობაა. სწორედ ამნაირს ნათესაობას უარყოფდა ზოროასტრის სწავლა, რომელიც არა თუ ნათესაეებს, არამედ და-ძმას ცოლ-ქმრობის ნებას აძლევდა. მაგრამ პიროვნული ნათესაობა, როგორც ეს სიტყვა ჩვენ ეხლა გვესმის, კუთვნილებაა პატრიარქული ოჯახისა და წინათ ნათესაობა ნიშნავდა მხოლოდ ტომის, გვარის კავშირს; პიროვნული ნათესაობა თან მოსდევს მხოლოდ პიროვნულ ცოლ-ქმრობას, მაშასადამე, ვახუშტი აგვიწერს განვითარებულს, შემუშავებულს პატრიარქულს ოჯახს და ეს ოჯახი ხომ, როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, ბოლო დროს ჩნდება. ყველა ისტორიული ხალხის ცხოვრებაში⁴ და

¹ ვახუშტი, *op. cit.*, გვ. 36.

² ვახუშტი, *op. cit.*, გვ. 6.

³ С. Баратов, *История Грузии*, *რეული 1*, გვ. 13, 16, 27.

⁴ Ж. Телон, *op. cit.*, გვ. 2-3. 115.

ჩვენ არა გვაქვს წინააღმდეგი საბუთები, რომელთა მიხედვით შეიძლება აღმოჩნდეს გადაჭრით დასკვნა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრება არ ემორჩილებოდა საზოგადო სოციალურს კანონს. აქ შევნიშნავთ მკითხველისათვის, რომ, ძველს ჩვეულებას,—ნათესავების შორის ქორწილის აღკრძალვას მხოლოდ შემდეგში სასტიკად ხელი მოჰქვიდა ეკლესიამ¹ და მრუშობისათვის ნათესავებს ქვით ჩაქოლვას უქადოდა².

რაკი ერთხელ ჩვენი პატრიარქული ოჯახი ფეოდალურად მოეწყო, მთლად ჩვენი საოჯახო უფლება და კანონიც ფეოდალურ წესზე აშენდა.

ფეოდალიზმმა ღრმა ბეჭედი დაასვა ოჯახს, მისცა მას განსაკუთრებული ხასიათი, ფერი. როგორც გვიჩვენებს ჩვენი სჯულმდებლობა, არასოდეს ჩვენს ოჯახს ეს მიმართულება არ დაუტოვებია,—ერთხელ დაარსებული ფეოდალიზმი ბოლომდის დარჩა ოჯახში და მოისპო მხოლოდ მაშინ, როცა მოისპო საკუთარი სახელმწიფო ცხოვრება. მართალია, სხვადასხვა დროს, ასეთს თუ ისეთს ხალხს, რომელსაც ემორჩილებოდა საქართველო, გავლენა ჰქონდა შინაურს ცხოვრებაზე, ქართველის ზნე-ჩვეულებაზე და მაშასადამე საოჯახო წყობილებაზედაც, მაგრამ ეს გავლენა კი იქამდინ არ მისულა, რომ მოესპო, ან შეერყია ფეოდალური ხასიათი ჩვენი ოჯახისა. და თუ ვახუშტი ერთს უძველეს ჩვეულებად სთვლის—«დაწინდულთა ქალთა წართმისა ანუ დატყვევისათვის ჩინებისა მიერვე დაუტრევის სისხლი» (გვ. 16), ეს ჩვეულება, სისხლის დაუტრევა საოჯახო უფლების დარღვევისათვის «ჩინების» მიხედვით, შეიქნა საფუძვლად ჩვენი საოჯახო განწყობილებისა. საოჯახო სისხლის სამართალი სწორედ ამ საფუძველზედ იყო ამოყვანილი.

საკვირველი და ღირს-შესანიშნავია, რომ ამ საფუძველს ვპოვებთ მთიელი ხალხის კანონებშიაც (ჩეგლის დება მეფეთ მეფის გიორგისა მიერ“, 1321 წ.), თუმცა მთაში ფეოდალიზმი ისრე არაოდეს არა ყოფილა აღორძინებული, როგორც ვაკე ქართლში. თავის ჩეგლის დების“ შესავალში მეფე გიორგი მეექვსე, სხვათა შორის, ამბობს: «და გავიგონეთ, რომელ... სისხლის სუბუქობისათვის აღვიღ ჩნდა ჩვენდა... ცოლის წაგვრა და უბრალოდ დაგდება». «სის-

¹ ჯინცა: ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან, რძალი შეირთოს შეჩვენებულიმც არის... კაციცა და დედაკაციცა გაღმა-გამოღმა დაკირონ; დაშვირანნი ჩვენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყონ», სამართალი კათალიკოსისა, მუხ. კვ. ვახტანგის კანონთა კრებაში.

² Д. Пурцеладзе, Церков. гудж., გვ. 50.

ხლის სუბუქობა» ძეგლის დებამ მოსპო და მის მაგიერ დაადგინა სისხლის სიმძიმე, მაგრამ რა წესზე და რიგზე?

— «გვარსა ზედა», «ძალისა მსგავსად» («კაცმან თუ ცოლი დაადოს უბრალოდ და მისი შეუცოდარი იყოს და გაეყაროს, ესეთს ნახევარი სისხლი დაუურვოს მის დიაცის გვარსა ზედა», მუხ. 21, იხილეთ ვერეთეთე მუხლი 25; თუ კაცს ვინმე მოჰკლავდა და მოკლულის ქვრივი არ გათხოვდებოდა, მაშინ «მის მოკლულის კაცის სისხლისაგან სასაყრო მიეცეს ძალისა მსგავსად» მუხ. 18). სადაც კი ძეგლის დება ლაპარაკობს ცოლქმრობაზე, იქ არ იგიწყებს სისხლის დაურევებას «გვარსა ზედა». ცოლის წაგვრა, სულ ერთია გვირგვინ ნაკურთხი ცოლი იყო, თუ ჯვარ გაცვლილი, თხოულობდა სისხლის მიცემას გვარის ღირსების წესზედ (მუხ. 23 და 24).

საყურადღებოა აქ ცოლის ორ-გვარი სახელი— გვირგვინ ნაკურთხი და ჯვარ-გაცვლილი; პირველისათვის იყო ნახევარი სისხლი, მეორისათვის მეექვსედი. ჩვენის აზრით, ჯვარ-გაცვლილი ცოლი ის ცოლი იყო, რომელსაც ირთავდენ უმღვდლოდ, ქრისტიანული ქორწინების აუსრულებლად; კიდევ ამისათვის იმისი სისხლი მკირედი იყო. ეხლაც ხშირად მთაში ეკლესიური წესის აუსრულებლად ქორწინდებიან.

„ძეგლის დებას“ რომ თავი დავანებოთ და აღბუღას სამართალს შიგნით (1441—1451 წ.), აქაც ფეოდალურ მიმართულებას ვპოუვებთ. აღბუღას სამართალიც ნამდვილს ჩვენს ძველ ფეოდალურ ცხოვრებაზეა აღმოცენილი. იგი, როგორც ძეგლის დება, უტყუვარი სურათია ფეოდალურის ოჯახისა. სისხლის სამართალი საოჯახო კანონის დარღვევისათვის «გვარს» მისდევს, — «თუ კაცმან კაცს ცოლი წაგვაროს ასე რომ დიაცი მისი ნებით და წადილითა გაყოლოდეს თანა, რასაც გვარისა იყოს მისითა წესითა სისხლი ორ ნაწილი დაუურვოს ქმარსა» (აღბუღას სამართალი, მუხ. მზ.); არა თუ მარტო ცოლის წაგვარისათვის, სხვის ცოლის არშეიძობისა და მოყივნებისათვისაც («თუ... დედაწულისა ცოლსა უაშეიყოს და კიდევ მოუყივნოს...») სისხლი «გვარის» წესზე უნდა მისცემოდა შეურაცხებულს ქმარს.. ამ შემთხვევაში დამნაშავეს «ნიფხვით ოდენ შიშველს და ყელ საბლიანს უბანთა ზედა» გამოატარებდნენ და თუ „კუროს“ მსურდა, ამ სირცხვილს თავიდან აიცილებდა მხოლოდ ერთის პირობით— სისხლი ორად შეეცეს რასაც გვარისა იყოს. (იქვე, მუხ. კდ.)¹.

¹ საყურადღებოა, რომ ვახტანგი თავის სამართალში იმეორებს ამ ჩვეულებას მაკაკლის შესახებ — «რასაც გვარისა იყოს ის მაკაკალი, თავისის სისხლის ნახევარი იმ ქალის პატრონს მისცეს, თუ იმისი მიცემა არ შეეძლოს, მაკაკალს, ყელზე საბელი მთაბან და ტიტველი, ყელ-საბლიანი მარტო ნიფხვით ოდენ სოფელი გამოატარონ», მუხ. 69.

როგორც წავგვრა დიაცისა მძისის ნებით და წადილითა» (მუხ-
მზ.) და «აშიყობა, მოყივნება დედაწულისა ცოლისა» (მუხ. კდ.), ეგ-
რეთვე «ვინგინდას გვირგვინ ნაკურთხი ცოლის მოტაცება» სისხლს
თხოულობდა—«რისაც გვარისა იყოს» (მუხ. რე). საოჯახო უფლე-
ბის ფეოდალური საფუძველი ვახტანგის სამართალშიც აღვიარებუ-
ლია, საოჯახო სისხლი აქაც გვარს და ჩინს მისდევს.

ასეც უნდა იყვეს, რადგანაც თითონ ვახტანგი პირდაპირ ამ-
ბობს: «ეს სისხლის განაჩენები, რაც დაგვიწერია, ძველად დადებუ-
ლი დაგვიწერია, თორემ სხვისა არა დაგვირთავს რა» (მუხ. 24). და
რომ ჩვენი დიდებული სჯულ-მდებელი აქ სრულს კემშარიტებას ამბობს,
ჩანს, სხვათაშორის, იქილამ, რომ იმავე დანაშაულებათა იმეორებს,
რასაც ძველის დება და აღბუღას სამართალი სდევნიდნენ და ზოგიერ-
თა მუხლები თითქმის სიტყვა-სიტყვით მოაქავეს აღბუღას სამართ-
ლიდამ (შეადარე მაგ. აღბუღას სამართლის ზემო მოყვანილი მუხ. მზ.
ვახტანგის სამართლის მუხ. პდ, სადაც სწერია თუ კაცმა ცოლი
წაგვაროს კაცს, ასე რომე დედა-კაცი მისის ნებით გააყვეს, იმ დე-
დაკაცის ქმარი რასაც გვარისაა, მისი სისხლი ორი წილი გადაიხა-
დოს»).

მაგრამ ფეოდალური ხასიათი ძველის ოჯახისა საკმაო არ არის,
რომ მკითხველმა შეადგინოს სრული აზრი ოჯახის შინაარსზე. ამის-
თვის ჩვენ უნდა ვუჩვენოთ მკითხველს ეს შინაარსი, განვმარტოთ ყო-
ველგვარი ურთიერთობა, რომელიც არსებობდა ოჯახის წევრთა შო-
რის. სწორედ ეს ურთიერთობა შეადგენდა ოჯახის ბუნებას, მის სულს,
შინაგანს ძალას. ფეოდალური აგებულება იყო, თუ შეიძლება აგრე-
ითქვას, გარეგანი ფორმა, სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი
მხარე ოჯახისა, მაგრამ ოჯახს თავისი საკუთარი სამფლობელო
ჰქონდა შემოფარგლული და აი სწორედ ამ საკუთარს სამფლო-
ბელოში გამოიხატა მისი შინაგანი არსება, სულიერი ბუნება.

როგორც უკვე შევნიშნეთ, ვახუშტი გვიხატავს—ისიც მოკლედ-
ორიოდე სიტყვით—პატრიარქულ ოჯახს და სრულებით არაფერს
ამბობს მის პირვანდელს ფორმაზე. იგი ეგრეთვე მოკლედ იხსენიებს—
თუ რა ბარბაროსობა სუფევდა ამ ოჯახში ამ სიტყვებით: «შესწირ-
ვიდენ კერპთა ძეთა და ასულთა თვისთა და იყო ესე ბოროტება.
მრავალსა წელსა»¹. ამ სიტყვებიდამ ცხადად ჩანს, რომ ჩვენი-
ძველი ოჯახის მამას სრული განუსაზღვრელი უფლება ჰქონდა შეი-
ღების შესახებ, რომელთა მოკვლაც კი შეეძლო დაუსჯელად, სწო-
რედ ისე, როგორც ძველი რომაელის ბარბაროსული ოჯახის მამას

ა ნ უ შ ტ ი, გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, გვ. 24.

(necis et jus vitae). როგორ და რა მიზეზების გამო ძველ საქართველოში შესუსტდა ეს განუსაზღვრელი უფლება ოჯახის მამისა (ვახუშტი უჩვენებს მხოლოდ, რომ შეილების შეწირვა მოსპო მეფე რეგმა), ამაზედ ჯერჯერობით გადაქრით არა ითქმის რა. ეს კია, რომ უძველეს კანონებს, ძველის დებას და აღბუღას სამართალს, თუმცა მათში საოჯახო უფლების ნორმები მეტად ცოტაა, ცხადად ეტყობა კვალი ამ განუსაზღვრელის უფლებისა; მათში ოჯახის მამა ითქმის სრული პატრონია, სრული ბატონი. ცოლი არ წარმოადგენს თავისუფალს, ზნეობრივს არსებას; მას მეტად მცირე და მკრთალი უფლება აქვს. მაგ., ძველის დება შედარებით უფრო ბევრს ლაპარაკობს ცოლის წაგვრახზე, მოტაცებაზე, (მუხ. 22—24), ამ დანაშაულებას უცქერის ეკონომიურის მხრივ (სისხლის დაურეგება); ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ქალის პიროვნული თავისუფლება არ იყო სრულიად აღიარებული, მისი ზნეობრივი ღირსება მეტად დაბალ წერტილზე იდგა.

მაგრამ „ძველის დებაც“ კი მოშორებულია რომაელების ძველი manus mariti-ს ხასიათს, რომაელების manus ოჯახის მამას (pater familias) ცოლის სრულს პატრონად ჰრაცხდა, თვით ოჯახი (familia) ნიშნავდა ოჯახის მამის ქონებას, საკუთრებას და არა წევრთა კავშირს.¹ შეილიც რომაელების ძველი უფლების შეხედულობით, მამის სრული საკუთრება იყო, მოკლებული ყოველ-გვარ თავისუფლებას, ზნეობრივს ღირსებას. არც ერთი და არც მეორე უკიდურესობა „ძველის დებამ“ არ იცის: „კაცმან თუ ცოლი დააგდოს უბრალო და მისი შეუცოდარი იყოს და გაეყაროს ესეთს ნახევარი სისხლი დაუურვოს“ (მუხ. კა). მაშასადამე, ოჯახში ცოლი როდი იყო ქმრის სრული საკუთრება, მისი ქონება. მაგრამ ამას არა სჯერდება „ძველის დება“ და სხევანიირს მფარველობას უწევს ცოლს, — „...თუ ამ მოკლულის კაცის ცოლი დარჩეს და არ გათხოვდებოდეს, მის მოკლულის კაცის სისხლისაგან სასაყრო მიეცეს ძალისა მსგავსად და თუ დარბაზის ცნობის ღირსი იყვნენ, დარბაზს იკითხონ და დარბაზით გაეჩინოს და თუ არ ღირს იყვნენ ერისთავმან და გამგებელმან გაუჩინოს და სისხლისაგანაც მიეცეს და ათისაგანაც ერთთა (მუხ. ია.); ასე რომ, როგორც ქმარს ეძლეოდა ცოლის სისხლი, ისე ცოლს ქმრისა და გარდა ამისა ათისაგანაც ერთთა. ამგვარად ქმარი და ცოლი ერთნაირად აღჭურვილნი იყვნენ სისხლის უფლებით.

თუმცა „ძველის დება“ შეილის პიროვნულს და ქონებრივს უფლებებზე მეტად ცოტას ამბობს, მაგრამ, მაინც შესაძლოა ამ უფლე-

¹ К. Победоносцев, Курс гражданского права, в. 2, 1871, гл. 67-

ბის განმარტება. ერთის მხრით, დედ-მამა ისე მაღლა სდგანან, რომ მათის მოკვლისათვის „ძეგლის დებამ“ არ იციის რა ნაირი სასჯელი მია-ნიჭოს შვილს («რაც უარესია ყველას დამართება და ყოფა პირიანი»... მუხ. ივ.). მაგრამ, მეორეს მხრივ, შვილი როდი არის მამის საკუთრება, ყოველს უფლებას მოკლებული არსება, უხმო პირი, როგორც რომში (*patria potestas*); შვილს ნება აქვს («თუ მამა დაუბერდეს და სამსახური ბატონისა არ შეეძლოს...» მუხ. ივ.) მამას მამული ჩამოართვას, მხოლოდ ნასყიდი კი არა და თავისი საკუთარი მეურნეობა გაიჩინოს. თუმცა ამ შემთხვევაშიც მამის «ნების მყოფლობა» იყო საჭირო. ზემოთხსენებულიდამ ჩანს, რომ ძეგლის დება ოჯახის მამას დიდს ძალას აძლევდა, მაგრამ ეს ძალა ისეთი არ იყო, რომ სრულებით დაეთრგუნა ოჯახის წევრების პიროვნება. ოჯახის მამას გვერდით უდგნენ ეს წევრნი და თუმცა ემორჩილებოდნენ მას, მაგრამ იმავე დროს არც სრულს თავისუფლებას იყენენ მოკლებულნი. ეს მორჩილება უფრო პიროვნულს ურთიერთობაში იხატებოდა, ვიდრე ქონებრივში: ქონებრივის მხრით ოჯახის წევრი შედარებით მაღლა იდგა. მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს ისიც, რომ ძეგლის დებაში ოჯახს გვერდით უდგია გვარი, ჩამომავლობა (*род*), რომელსაც დიდი გავლენა აქვს მასზედ. კერძო ოჯახის წევრნი არა სწყვეტდნენ კავშირს გვართან, ეს უკანასკნელი ხშირად მათი მფარველი იყო.

ეს კავშირი ოჯახისა და გვარის შორის ეხლაც კი მტკიცედ არსებობს მთაში და სწორედ, სხვათაშორის, ეს გარემოება იყო მიზეზი, რომ, როგორც სხვაგან, მაგ. რუსეთში¹, ისე იმ თემთა შორის, რომელთაც ძეგლის დება შეეხებოდა, ქალი არ იყო სრულიად დაჩაგრული. თვით ძეგლის დება არა თუ აღვიარებდა ამ კავშირს ოჯახისა და გვარის შორის, არამედ ვალდებულად რაცხდა მას, რადგანაც სარგებლობას ჰპოვებდა მასში, — ბეითალმნად რაც პარტახი მამული (პარტახი — *выморочное имение*) დარჩენს რომე შემამულე აღარ მიაჩნდეს თუ მისის გვარისა კაცნი გამოჩნდენ ერთგვარნი... მათ ებოძოს ასრე რომე საჯარო, სალაშქრო და საბეგარო არ დააკლდეს ქვეყანასა (მუხ. კა.). თუმცა აქ ლაპარაკია მამულზე, მაგრამ მარტო მამული როდი იყო შემაერთებელი ძალა ოჯახისა და გვარის შორის; არა, ეს ძალა უფრო ფართო და ვრცელია, — ქონებრივს კავშირს თან მოსდევდა ზნეობრივი და საზოგადო იურიდიული კავშირი, ასე, რომ თვითეული პირი ერთსა და იმავე ოჯახის წევრიც იყო და გვარისაცა.

¹ А. Савельев, Юридические отношения между супругами, 1881 г. стр. 19, 25.

ეს კავშირი, რომელიც აქამომდე დარჩა მთიელებში, აღრე მოის-
პო ვაქე ქართლში და ვახტანგი თავის სამართალში უარჰყიფა მას:
«...თუ ცალკე გავიდა (უშვილო კაცი) და არავისთან დადგა და ისრე
უშვილოდ ამოვარდა, მისი მამული ხელმწიფის არის, ვისაც უნდა
უბოძებს...» (მუხ. 113). რაკი კერძო პირი ერთხელ ოჯახიდან გავი-
დოდა და საკუთარს კერას გაიჩენდა, იურიდიულ კავშირსაც. ჰკარ-
გავდა უწინდელ ოჯახის წევრებთან (ჩვენ აქ სახეში არა გვაქვს სუ-
ლიერი დამოკიდებულება, „ნათესაობა“, რომელიც ეკლესიურს უფ-
ლებას შეეხება). ეს გარემოება ცხადად გვიჩვენებს, რომ ქართლში
როგორც ვახტანგის დროს, ისე აღრეც კერძო ოჯახს თავისი გან-
ცალკეებული საკუთრებით კავშირი აღარა ჰქონდა გვართან, გვარ-
მა აღგილი დაუთმო პირს, საზოგადომ კერძობას, ასე ესთქვათ,
იურიდიულმა „მე-“მ სძლია იურიდიული „ჩვენ“.

როგორც ჩანს ძველი სიგელებიდან, პოლიტიკურმა მოსაზრე-
ბამაც ხელი შეუწყო ამ მოვლენას და, სხვათა შორის, ეს მოსაზრე-
ბაც იყო ერთი იმ მიზეზთაგანი, რომელთაც შეარყიეს გვარი, სა-
გვარეულო შინაური წეს-წყობილება და წინ წამოაყენეს კერძო ოჯა-
ხი თავისი კერძო საკუთრებით. როგორც ჩანს საქართველოს ძვე-
ლის ისტორიიდან ¹, ჟარნაევზ მეფემ სახელმწიფოს დაარსებასთან
ერთად, პოლიტიკური მოსაზრების გამო, დაარსა ეგრეთვე მიწის
საგვარეულო მფლობელობა. ამგვარ მიწის მფლობელობას უჩვენებს
თვით ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ² და ჩვენ, ვგონებთ, არ უნდა ვეჭვიწულოდეთ,
რომ წინათ კერძო საკუთრების მაგივრად საზოგადო საგვარეულო
საკუთრება იყო. როგორ და რა მიზეზების გამო დაირღვა გვარი და
მისი აღგილი დაიჭირა კერძო ოჯახმა თავისი კერძო საკუთრებით
ეს ჩვენს საგანს არ ეკუთვნის. აქ მხოლოდ იმას დავსძენთ, რომ თუ
წინათ საგვარეულო საკუთრება იყო ქვა-კუთხედი მიწის მფლობელო-
ბისა, შემდეგში კერძო მიწის საკუთრებამ დაიჭირა მისი აღგილი და,
სხვათა-შორის, ამას ამტკიცებს ძველი ქართული პარტახი თავისის
განსაკუთრებითის ხასიათით.

ძველმა საქართველოს მეფეებმა პარტახი რეგალიად (სახელ-
მწიფო საკუთრებად) აღვიარეს (როგორც ეს იყო ევროპაშიც საშუა-
ლო საუკუნოების დროს), გაჰხადეს იგი პოლიტიკური ძალის სა-
შუალებად, სახსრად. მეფე, ვისაც ჰსურდა, იმას უბოძებდა პარტახს
სამსახურისათვის; და რადგანაც პარტახს ერთხელ ამ გვარი დანიშნუ-
ლება მიეცა, იგი შეიქმნა საკმაო ძალად მეფის ხელში და სასარგებ-

¹ С. Баратов, История Грузии, т. 1, гл. 24—26.

² Г а н, op cit., გვ. 68; იხ. ვგრეთვე ბაქრაძე, საქართველო, გვ. 85.

ლოც იყო მისის ძლიერების განსაზღვრებად; ამისათვის საგვარეულო მიწის მფლობელობის დარღვევას, ასე თუ ისე, ეხმარებოდა ხელმწიფებრივი უფლების გაძლიერება. რასაკვირველია, აქ სხვა მიზეზებიც მოქმედობდნენ. სხვათა შორის საზოგადო კანონი საკუთრების განთავითოეულებისა, მაგრამ პოლიტიკურს მიზეზსაც ადგილი ჰქონდა. —ამ ეტაპო კითხვიდამ ისევ საზოგადო საგანზე უნდა გადავიდეთ.

არც აღბუღას სამართლის ოჯახი არის სრულიად დესპოტიური. ეს არის შუათანა ტიპი დესპოტიურისა და თავისუფალი ოჯახის შორის. აქაც, როგორც „ძეგლის დების“ ოჯახში, თვითეულს წევრს თავისი უფლება აქვს, თუმცა მაინც მცირედი. რასში იხატება ეს უფლება? —თუ ცოლი დასწულდეს... გაეყაროს (ქმარი), შეფიცოს ნაშენითა რამე სიძულულთა არ გაყროდეს და ნახევარი სისხლი დააუტროს» (მუხ. რმა.). მართალია ცოლის წაგვრა (ამისის ნებით და წადილითა...), მუხ. მზ. «ძალად წაგვაროს დიაცისა უმეტრად და უნდომლად» — მუხ. მპ.) ქმარს უფლებას აძლევდა სისხლი მოეთხოვა დამნაშავესაგან თავის სასარგებლოდ, მაგრამ აქედამ ის დასკვნა არ გამოდის, ვითომ ცოლი ქმრის სრული საკუთრება იყო, როგორც რამე ქონება; არა, ეს სისხლის დაუტრეება სასჯელი იყო და ამის მეტი მნიშვნელობა მას არა ჰქონია-რა. სისხლის რაოდენობა, დანაშაულობის თვისების გარდა, პიროვნების ღირსებაზე იყო დამყარებული. (მაგ. თუ აზნაურმან აგინოს (ეპისკოპოსსა) დიდითა შეხვეწითა ოცი ათასი თეთრი დაუტროს», მუხ. რპ.) და თუ ყოველივე დანაშაულობა ცოლის შესახებ თხოულობდა სისხლის დაუტრეებას ორ წილ და ზოგიერთა შემთხვევაში მეტსაც, ეს იმიტომ, რომ თვით ცოლი ოჯახში არ იყო მოკლებული მნიშვნელობას, ღირსებას. ეს ღირსება იქამდის მიდიოდა, რომ ქმარს არ შეეძლო დაუსჯელად ცოლის დატოვება და თვით დატოვებისათვის, როგორც მოვიხსენიეთ, საჭირო იყო შესაწყნარებელი საბუთი. სხვაგან, მაგ., რუსეთში ამას ვერა ვხედავთ. იქ, იაროსლავის სამოსამართლო წესდების ძალით, თუ ბოიარინი ცოლს მისცემდა ხუთს ოქროს გრივენს და ამდენსავე ეპისკოპოსს და დაბალი წოდების კაცი თორმეტს გრივენს, შეეძლოთ მისთვის თავი დაენებებინათ¹. აღბუღას სამართალში ცოლის მცირედიც არის მნიშვნელობა ოჯახში მტკიცდებოდა მითაც, რომ მისი შეურაცხება სიტყვითაც კი, დამნაშავეს საკმაო ჯარიმას აკისრებდა, რადგანაც «თუ დიაცი აგინოს, თორმეტი გლენი დაუტროს» (მუხ. რლა).

თუმცა პიროვნულად ცოლი დაბლა იდგა და ქმარს ემორჩი-

¹ А. Савельев, op. cit., გვ. 9.

ლებოდა, მაგრამ ქონებით, თავისის საკუთრებით იგი არ იყო დამოკიდებული ქმრისაგან. აღბუღას სამართალმა, როგორც საზოგადოდ ძველად უფლებამ, იცოდა ქონებრივი დამოუკიდებლობა ცოლქმართა შორის და ეს იყო მიზეზი, რომ ქმარს არ შეეძლო სრული დამონავეება ცოლისა. აღბუღას სამართალი ქონების შესახებ დიაცს თავისუფალ წევრად აღიარებს, — დიაცსა თუ ღმერთი შერისხდეს, დაქვრივდეს და შვილი არ ედგას, მისის ზითვითა გაყვეს დაუკლებლად და თუ დიაცი მოკვდეს, მისსა სამშობლოსა მართებს აგრევე დაუკლებლად (მუხ. პბ.). «თუ შეილოსანი დაქვრივდეს, აბჯარი შვილებისაა, დიაცისა სასაქონლო და სამამულე» (იქვე); მაგრამ ზითვის გარდა, სხვა საოჯახო ქონებაზედაც ხელი მიუწვდებოდა დიაცს: «თუ დედაკაცს ქმარი მოუკვდეს და საქონელი მან ქვრივმან მონასტერს შესწიროს, ნუ ეცილებიან» (მუხ. როე).

რაც შეეხება შვილებს, აღბუღას სამართალი იმათ პიროვნულს თავისუფლებას შესამჩნევად ავიწროებს. რადგანაც მამა იყო სრული და დამოუკიდებელი პატრონი ოჯახისა, ამისათვის შვილის გაძევება სახლიდამ, მისი გამორიცხვა ოჯახის წევრთა რიცხვიდამ მამის ნებაზედ იყო დამოკიდებული: «თუ თავისი შვილი მამამან მისისა შეცოდებისათვის კიდე გააძოს ხელეწიფების და ცილებასა არავენარის მართლად, თუმცა, მეორეს მხრით, შვილს კანონი ცოტათი იფარავდა, რადგანაც არა გააძოს მამამან ღვარძლძვევითა უბრალო შვილი, ამას არცა მამა ემართლების, ნურცა ვინ სხვა უზამს» (მუხ. ნთ). თუ რა შორს მიდიოდა შვილის ოჯახური არარაობა, ჩანს იქილამ, რომ გაყრის დროს შვილს მამის ქონებიდგან არა ეძლეოდა-რა. («თუ მამა-შვილნი გაიყარნენ შვილი მამულის გაყოფასა არა ემართლების, ამისათვის რომე, რა მამა მოკვდების, მამულსა შვილსა არას ემართლების, მან სხვა მოიგოს მამის სიკვდილამდისა, მუხ. რნზ»). მართალია, შვილი მემკვიდრე იყო მამისა, მაგრამ რადგანაც აღბუღას სამართალში ანდერძს მეტად ფართო ალაგი ეჭირა და ანდერძით შეიძლებოდა ყველა გვარი ქონების გადაცემა სხვა პირზედ, ამისათვის აღვილად მოსალოდნელი იყო, რომ შვილი საოჯახო ქონებიდამ ცალიერი დარჩენილიყო, — «ანდერძი რომელმან კაცმან თქვას მისსა სიკვდილსა შემდგომად-ლა იქნების მტკიცე და დასტურებული» (მუხ. ნტ.).

ძველის ქართულის ოჯახის ერთს საყურადღებო მხარეს შეადგენდა ის, რომ, როგორც საზოგადო ცხოვრებაში ისრე ოჯახში განხორციელებული იყო უფროს-უმცროსობა, წევრთა შორის დიდპატარაობა. ვახტანგმა თავის სამართალში იერარქიულად ასწერა ეს მოვლენა და თვითეულ წევრს, გაყრის დროს, თავისი საკუთარი

ხვედრი დაუნიშნა. მართალია, აღბუღას სამართალმა არ იცის. ისე დაწვლილებით იერარქიული დამოკიდებულება ოჯახის წევრთა შორის, როგორც ვახტანგის სამართალმა, მაგრამ იქაც უხუცესს შედარებით მეტი უფლება აქვს, ვიდრე სხვებს. «თუ დიდებულნი გაიყარნენ ერთი უკეთესი სოფელი საუხუცესოდ, სხვა შუა გაიყონ» (მუხ. რნე.), «თუ გლეხნი გაიყარნენ უხუცესსა ძმასა ან თავნი სახლი ან ერთი ვენახი ანუ უფროსნი ჭურნი საუხუცესოდ, სხვა შუა გაიყონ» (მუხ. რნე.). უფროს-უმცროსობა შეადგენდა საოჯახო წესს და ამ წესს მით უფრო საჭიროდ რაცხდენ, რომ ძველი ოჯახი მრავალწევროვანი იყო და მაშასადამე თხოულობდა იერარქიულ დამოკიდებულებას, მორჩილებას ერთისა მეორისადმი.

6. ხიზანაშვილის ნაწიკების სია

A. ჟურნალ-გაზეთებში დაბეჭდილი

კორესპონდენცია ცხინვალიდან, „დროება“ 1879 წ., № 22.

ჩენი გლეხ-კაცობა და ახალი სამართალი, „იმედი“ 1882 წ., № 3.

საფუძვლები სახალხო განათლებისა, „იმედი“ 1882 წ., V, VI, VII, VIII, IX და X.

უფლება და კანონი ძველ საქართველოში, „იმედი“ 1882 წ., XI—XII; 1883 წ., II.

ძველი და ახალი თაობა, „დროება“ 1883 წ., № 94.

ჩენი ლიტერატურულ კეთილ-წესიერებაზედ, „დროება“ 1883 წ., № 99.

ეკონომია თუ აგრანომია (ახალი გუთნის გასინჯვის გამო), „დროება“ 1883 წ., № 248.

მგზავრის შენიშვნებიდან, „დროება“ 1883 წ., № 129.

ხმა პროვინციიდან, „დროება“ 1883 წ., № 166.

ლიტერატურული შენიშვნა („წამება ქეთევან დედოფლისა“, ისტორიული დრამა ა. მოჩხუბარიძისა), „დროება“ 1883 წ., № 230, 231.

ჩენი გლეხ-კაცობა და აქციზის საქმე, „დროება“ 1883 წ., № 197.

სოფლის თვით-მმართველობაზე, „დროება“ 1883 წ., № 162, 163.

ქართული ენის შემოღების გამო, „დროება“ 1883 წ., № 187.

ლიტერატურული მიმოხილვა, „ივერია“ 1883 წ., № V და VI; „დროება“ 1883 წ., № 172.

„შრომა“ და მისი იურიდიული სიბრძნე, „დროება“ 1883 წ., № 105.

ძველი ქართული ოჯახი, „დროება“ 1885 წ., № 2, 3, 5, 89, 92, 96, 192, 193.

ეთნოგრაფიული წერილები (ფშავ-ხევსურეთი), „დროება“ 1884 წ., № 231, 241; 1885 წ., № 165, 166; „ივერია“ 1886 წ., № 267, 268, 269; 1887 წ., № 8, 14, 15, 71, 72, 74, 158, 170, 171, 209.

როსტომ გმირი (ფშაველების გმირულ პოეზიიდან), „ივერია“ 1887 წ., № 78.

ჩემის რვეულიდან (ნაწყვეტი), „ივერია“ 1887 წ., № 263.

ხევსურულ პოეზიაზედ, „ივერია“ 1887 წ., № 178.

უსაფუძვლო შენიშენის გამო (წერილი ბ-ნთ დ. ფურცელაძის და ვლ. მიქელაძის მიმართ), „ივერია“ 1887 წ., № 272,

წერილი რედაქციის მიმართ, „ივერია“ 1897.. № 159.

ხევსურული სიმღერები, „ივერია“ 1887 წ., № 264; 1888 წ., № 27, 32, 41, 43, 44, 57, 78, 79, 80, 84, 120, 121, 135, 136; 1891 წ., № 90.

ენხანდელი ქართული სამწერლო ენა, „ივერია“ 1888 წ., № 168, 169, 170, 171, 177.

ჩვენი საეკლესიო სჯულმდებლობა (ძეგლის წერა), „ივერია“ 1888 წ., № 38, 46, 47, 75, 270, 271.

ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა (ზურაბ არაგვის ერისთავი), „ივერია“ 1888 წ., № 238, 341.

ზეზვა და ბახტრიონის ციხე (ნაწყვეტი ჩვენის ისტორიის), „ბახტრიონის აღების“ გამო, „ივერია“ 1888 წ., № 238.

კიდევ ლაშარობაზე, წერილი ბ-ნ ვაჟა-ფშაველას, „ივერია“ 1888 წ., № 176.

აღდგომა ძველ დროს (სააღდგომო საუბარი), „ივერია“ 1888 წ., № 87.

მესხური კილო და მისი მოსარჩლე (პასუხი ბ. პ. მირიანაშვილს), „ივერია“ 1888 წ., № 205.

საახალწლოდ (შესახებ იმისა, თუ როგორ ატარებდნენ ძველად საქართველოში ახალწელს), „ივერია“ 1889 წ., № 1.

გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, „ივერია“ 1889 წ., № 62, 63, 64, 66, 67, 72.

ძეგლისდება მეფე გიორგის ბრწყინვალესი, „ივერია“ 1889., № 261, 264, 266, 270; 1890 წ., № 17, 44.

ათაბაგნი ბეჟა და აღბულა და მათი სამართალი, „ივერია“ 1890 წ., № 201, 202, 204, 205, 206, 207, 212; 1891 წ., № 18, 23, 33, 43, 48, 167, 169, 174; 1892 წ., № 42, 47, 50, 56, 58, 62, 69.

ბიბლიოგრაფია. „გუჯრები“ ა. ხახანაშვილისა, 1891 წ. „ივერია“ 1892 წ., № 68.

მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო, „მოამბე“ 1894 წ., 1, 2, 3, 4.

კრწანისის ბრძოლა, „ივერია“ 1895 წ., № 194.

საბიბლიოგრაფიო შენიშენები, „შოთა რუსთაველი“ მ. ჯანაშვილისა, „ივერია“ 1896 წ., № 76.

ფიქრი დღივანდელის დღესასწაულის გამო (საისტორიო ნაწყვეტი). „ივერია“ 1897, № 10.

ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან — სამართალი კათალიკოზისა, 1898 წ., № 3.

„მესამე დასი და ბურჟუაზია“, „მომამბე“ 1898 წ., 2.

ჩვენი ცხოვრების ევოლუცია, „ივერია“ 1902 წ., № 5, 6, 149.

ქართლელი და იმერელი (ვაგონით), „ივერია“ 1903 წ., № 2.

Извлечение из Этнографических очерков Урбнели, Записки КОРГО XIV., 1.

ბ. ცალკე წიგნად გამოცემული

გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, ტფილისი 1889 წ. ათაბაგი ბეჟა და აღბულა და მათი სამართალი, ტფილისი 1890 წ. ძეგლისდება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ტფილისი 1890 წ. მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო (ისტორიული მონოგრაფია), ტფილისი 1894 წ.

ც. დაუბეჭდავი

წოდებათა ისტორია საქართველოში, საქ. ლიტერატურული მუზეუმის კოლ. № 159—4.

იმუნიტეტი საქართველოში, საქ. ლიტერატურული მუზეუმის კოლ. № 160—4.

ლიპარიტ მესამე ორბელიანი, საქ. ლიტერატურული მუზეუმის კოლ. № 5086/ა.

ლიტერატურა ნ. ხიზანაშვილის შესახებ

გრიგოლ ყიფშიძე, ნიკო ხიზანაშვილი და მისი სალიტერატურო მოღვაწეობა, აღმანახი „ჩვენი ერი“ 1909 წ., № 2 და აღმანახი „ქართველი ერი“ 1910 წ., № 1.

ნ. ხიზანაშვილი (ნეკროლოგი), ძველი საქართველო, ტფილისი 1910 წ., ტ. 1.

გრიგოლ ყიფშიძე, ილიას ბიოგრაფია, მოთავსებული მ. გედევანიშვილის მიერ გამოცემულ ილიას თხუთმეულობათა I ტომში.

ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. II, ტფილისი 1929 წ.

ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, ტფილისი 1936.

ელ. ჩერქეზიშვილი, ავტობიოგრაფია, ტფილისი 1932 წ.

ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

ა

- აბაზი—89, 146
 აბაზის (ქალის დასახიზნად) გატანება 38
 აბაზის (ან უხალთუნის) თასში ჩაგდება—66, 67
 აბანო—146
 აბზინდა—38
 „აბრამიანი“—147
 აბჯარი—129, 139, 169
 ავადობა—69
 ავადობისა და კირის მკურნალი (თამარ მეფე)—96
 ავეჯეულობა—150
 ავი (სოფლისა)—79
 აზნაური—116, 130, 132
 ადგილ-მამული—100
 ადგილობრივი ხატი—იხ. ხატი
 ათენგენობა—24
 ათინა (ქალ. სახ.)—149
 აიახმას გადახდევინება—60
 აივნები—75
 „აინალი“—88
 აქვანი—30
 აკუში (სოფ.)—132
 აკუშის წყალი—132
 ალავერდის ტაძარი—120
 ალაზანი (მდინ.)—108, 111, 119, 122, 127, 132
 ალაყაფის კარები—149
 ალბანია—127
 ალექსანდრე იმერთა მეფის ძე—140
 ალექსანდრეს ბალი (თბილ.)—151
 ალვანი (სოფ.)—126, 127
 ალვანის მინდორი—125
 ალვის ხე—74
 ალი—71
 ალუდაური (გვარი)—69, 117
 ამაზონები—158, 159
 ამაზონები—საერთო ცოლები—159
 ამოად მორწმუნეობა—63
 ამაღლება—86
 ამაყოლა—111
 „ამდენი ხარი, ამდენი ძროხა, ამდენი ლარი“—147
 ამიერ-კავკასია—1
 ამილახორი (თანამდ.)—142, 143
 ამორძალი (ამაზონები)—158, 159
 ანგელოზი—68
 ანდაზა—110
 ანდაკი—69
 ანდამატი—141
 ანდერძი—43, 117, 169
 ანდერძით ქონების გადაცემა—იხ. ანდერძი
 ანთებული ვოდორი—86
 ანტონი (კათალიკ.)—123
 აპალონ როდოსელი—157, 158
 აპარეკა (გმირის სახელი)—116
 არაბულეები (თემი)—68, 69
 არაგვი (მდინ.)—95, 131, 132, 139
 არაგვის ერისთავი—128, 131, 133
 არაგვის ერისთავი ზურაბი—იხ. ზურაბ არაგვის ერისთავი
 არაგვის ერისთავი—130
 არაგვის ხეობა—99, 121, 132
 არა-თითის მოკრა—53
 არაყი—24, 29, 38, 41, 66, 77, 88, 89
 არაყის გამოხდა—82
 არაყი ტიკით—77
 არდალანელი—იხ. სულთან არდალანელი
 არდოტი (სოფ.)—27
 არგე-დარგეა ცოლ-ქმრობის—156
 არტანი (სოფ.)—95
 არტნის საზოგადოება—95
 არტნის ხეობა—95, 97, 101
 არშიყოლა—163
 არწივი—116
 „არწივი მალლის მთისანი“—121, 133
 არხოტი (თემი)—68, 86
 ასთაჯურის მთა—100

ასპარეზი—19, 151
 ასპინძის ველი—113
 ასპინძის ომი—116
 ატაბე (სოფ.)—71, 72
 ატაბიონი—იხ. თათარა ატაბიონი
 აუზი—146
 აფრიკა—158
 აფხაზეთი—103
 „აქიმ-დღოფალი“ (თამარ მეფე)—96, 100
 ალა-შაჰმად-ხანი—150
 ალბულას სამართალი—62, 163, 164, 165, 168, 169, 170
 აღდგომა—86
 აღდგომის მესამე დღე (დღეობა)—100
 ალება—86
 ალვირი—89

ალღუმი—150
 აღსრულებითი წარმოება—61
 აშე—68
 აშურმა—77
 „აჩქამება“—26, 28, 83, 105
 „აძრახება“—29, 105
 ახალი მკვდარი—87
 ახალწელიწადი—86, 141, 142, 148
 ახალწლის ბუნება-თვისება—142
 ახუა (ადგ.სახ.)—104
 ახლო ნათესაეებზე სისხლის გადასვლა—49
 ახლო ნათესაობა—82
 ახმეტა (სოფ.)—100, 101
 ახლუნება ფშავლის ქალისა—40
 „ახსნა“ (საწყევარადან)—74

ბ

ბაგა — 125
 ბაგარტის ტაძარი (ქუთაისში) — 134
 ბაადური (ზაალ არაგვის ერისთავის ძმა) — 131
 ბავშვები (უმანკო) — 75
 ბავშვების დღესასწაული — 86
 ბახალეთი — 130, 131
 ბახიერთ-უხუცესი — 142, 143, 144, 145
 ბახნი (მეძალენი) — 142
 ბაღლის სახით ეშმაკის გამოცხადება — 71
 ბამბაში გახვეულნი (ბავშვები) — 75
 „ბანზე შეხტომა“ — 36, 37
 ბანი — 78, 79, 83
 Баратов С. — 161, 167
 ბარამი (ჩოლოყაშვილი) — 138, 139
 ბარაქა — 148
 ბარბაროსობა — 164
 ბარი — 136
 ბარის კაცი — 3
 ბარძიმ ნაზირი — 51
 ბასილა (კაცის სახის კვერი) — 147
 ბატი — 83
 ბატკანი (საკლავი) — 30, 101
 „ბატონი ხატი“ — იხ. ხატი
 ბატონობა — 129
 ბაჭიობა—116
 ბაჭრადე დიმიტრი — 157, 167
 ბახტრიონი (სოფ.) — 119, 120
 ბახტრიონის ციხე — 121 — 127

„ბებერ ლაშარი“ — 136
 ბეგარა — 134
 ბეგარის დაღება — 11
 ბეგენ-გორი (ადგილის სახელწ.)—134, 135
 „ბედის კვერი“ — 38, 147
 ბეითალმანი (პარტახი) — 166, 167
 „ბელადი“ — 121, 122
 ბეჟან ყორჩიბაშიძე — იხ. ყორჩიბაშიძე ბეჟან
 „ბერდანკა“ — 88
 ბერი — 98
 ბერ-მონაზნების საღვურთი — 100
 „ბერ-მუხა“ — 135, 136, 137
 ბერძენი — 159
 ბერწობა — 70
 ბელელი — იხ. ხატის ბელელი
 „ბეჩაობა, ბეჩავი“ — 39, 40, 80
 ბეწვის ხიდი (ხიდი სააკაოსა და საიქიოს შუა) — 72, 73
 ბიძა-ვილი — 77
 ბიძინა ჩოლოყაშვილი—121-123, 125, 126
 ბიწიერება — 31, 102
 ბლო (სოფ.) — 133
 ბოზობა — 41, 43
 „ბოროაყი“ (გუდანის ხატზე) — 69
 ბოროტი იასაულის გაგზავნა — 68
 ბოროტი სული — 68
 ბოროტმოქმედი ნება — 46, 47
 ბოსელი — 23, 26, 28-32, 147

ბოსელში გარბენა — 32
„ბოსლობა“ — 29, 32
ბოქაული — 61
ბოძაშვილი (გვარი) — 100, 101
ბოძი (სახლის) — 30
ბროსე — 102, 127
ბუნების კანონი — 2

ბუნების შვილი — 2
ბურთაობა — 151, 153
ბუტბუტი — 28
ბჰე — 48, 53-66, 72, 74, 79, 80
ბჰესათვის ყურხედ ხელის მოკიდება — 62
ბჰობა — 53-58, 61

ბ

„გაბანვა“ — 26, 30, 60, 78, 79
გაბიდაურთან თემი — 100, 101
„გაგრილება“ (სიკვდილი) — 65
„გადაფურხნება“ — 27
„გადედლება“ — 119
„გადიაცება“ — 119
გახვიადება — 117
გაიდაური თოთია — 69
გალობა — 146
გამგებელი (ზოგ.) — 10-14, 128, 139, 142, 165
გამკენობა (დასაჩუქრება) — 145
„გამხმარი ხელი“ (მოკვეთილი ხელი) — 67
განაჩენი — 48
განაჩენის აღსრულება — 61, 65
Ган — 157, 158, 159, 167
განძები (ხატის განძეულობა) — 24, 25
განძების წასვენება — 25
განჯის ხანი — იხ. მურთუხალი-ხანი
გარდმოცემა — 1, 126
გარეგანი აგებულება — 35
გარეული ტახის მოოქროვილი თავი — 143
გარეული ღორი — 154
გარიგება — 41
გარსევენიშვილი აღ. — 91
გასამეტებელი ოჯახიდან — 34
გაუყოფარი და განაყოფი წვერი — 11
გაფრინდაული — 125
გალმერთება — 102, 103
„გაყრა“ — 40, 45, 169
„გაწირვა“ — 31
„გაწმენდა“ — 30, 78, 79, 101, 104
„გაწმენდა მოლიცარის“ — 60
გახვიბრება (დასახიჩრება) — 46, 50, 52-54
გვამი — 123
გვარი, გვარეულობა, გვარონობა, გვარონობითი — 11, 12, 14, 19, 20, 49, 51, 79, 82, 83, 85, 88, 100, 138, 156, 161, 163, 164, 166, 167

გვარის კაცი — 11, 12
გვარონობა — იხ. გვარი
გვარონობითი — იხ. გვარი
გვარონობითი კავშირი, — საფუძველი — 11
გველი — 73
გვიოგვინ ნაქურთხი ცოლი — 163, 164
გზირი — 144
გზის გასულა — 105
გზის შეკრულობა — 82
გიორგი თოლისძე — 105
გიორგი ლაშა — იხ. ლაშა გიორგი
გიორგი მეფე (VI) — 162
გიორგი მეფის კონონები („მეგლის-დება“) — 10, 12, 13, 14, 46, 91, 128
გიორგი „მურდარი“ (სახელმწ. ბეკდის შემნახველი) — 51
გიორგი ნალვა-მშვენიერი (ხატი) — 69
გიორგი სააკაძე (დიდი მოურავი) — 131-137, 139
გლეხის დარბაზი — იხ. დარბაზი
გმირი, გმირობა — 104, 105, 107, 109, 113, 117, 119, 121
გძირთა სახელები — 118
გძირის შინაგანი ბუნება — 117
გძირული დრო — 107
გოგებაშვილი იაკობ — 8
გოგოლაური (გვარი) — 121
გოგოლაურის თემი — 121
„გოგოლაურობა“ — 121
გოგოკური (გვარი) — 69
გოდება — 84
გოდორი — იხ. ფქვილის გოდორი
გომბორი (მთა) — 125
გორა — 108
გორახე სამჯავროს გამართვა — 56
გორი — 8
გუდანი (სოფ.) — 104, 134
გუდანის დროშა — 69

გუდნის ხატი, — უჯარი — 69, 104
 გუთანში შესაბნელო ხარი — 47
 გუთნის აშევა (დრო) — 71
 „გუთნის გამართვა“ (დრო) — 49
 გულადი, გულადობა — 143

„დააბერონ“ — 147
 დაბა — 6, 7
 დაბალითება ერთ—125
 „დაბალი წოდება“ — 51
 „დაბედება“ — 148
 დაბრმავება მტრის — 70
 დაბრმავება (ხატისაგან) — 32
 დავა მამულზე — იხ. მამულზე დავა
 დავით აღმაშენებელი — 134
 დავით მეფე VIII — 127
 დავლა — 70, 127
 დანარალებულის სახლი — 49
 დაკავშირების ნიშანი — იხ. შტრებში ძაფით
 გადაბზა
 დაკეცნა (დაკრილობა) — 46, 49, 51-53,
 57, 64
 დაკირვა — 162
 დამარბვის უფლება — 43
 „დამზოგველი ამხანაგობა“ — 78,
 დამოუკიდებელი ცხოვრება — 128
 „დამსწრე მყურებელი“ — 58
 დამუნჯება — 109
 დამწყალობება — 24, 26, 71, 96, 101
 დანაშაულობის გარეგანი მხარე — 46
 დანაშაულობისქონიანგანი ბუნება — 47
 დანიშნა, დანიშნით ცოლის შერთვა —
 37, 38
 დანიშნული ქალი — 36
 დაპირდაპირება მომტრეთა — 56, 57
 დარბაზი (ჩვ. გაგებით) — 20, 22, 23, 143,
 146, 147, 150
 დარბაზი (სახელმწ. საბჭო) — 10-12, 92,
 128, 143, 165
 დარბაზის ვრი (კარისკანი) — 142
 დარეჯანი (თეიმურაზ მეფის ასული, ხუ-
 რაბ ერისთავის ცოლი) — 137, 140
 დარიალი — 69
 დარისხება (დაწყველა) — 25, 71
 „დასაბერებელი“ უამი — 147
 დასავსებული თასი — 29

გულაური მექეხიშვილი — 98
 გულის-თქმა — 142
 „გულის კერძობა“ — 29
 გულ-მყერდი — 114
 გურამიშვილი დავით — 119

დ

დასარბევის, „სარბიელის“ წართმევა --
 იხ. „სარბიელის“, დასარბევის
 წართმევა
 დასტური (ხატის მხარეული, ლუდის მხარ-
 შავი) — 17, 21-23, 25, 29
 დასტურების არჩევის რიგი, — წესი — 22
 დასტურლამალა მეფის ვახტანგ მეექვსი-
 სა — 55, 61
 „დატვირთული დიაცი“ — 33
 დატოვება (ხატობა პირ-იქით ხევისურეთ-
 ში) — 24
 დაურევა — იხ. სისხლის დაურევა
 დაფოცება — იხ. ფოცი
 დაუნალარა — 125
 დაღმანქვა — 4
 დაჟორულელები — 144
 დაშნა, დაშნის ხმარება — 39, 49, 81
 და-ძმა — მოკეთე — 85
 და-ძმის ცოლ-ქმრობის ნება — 161;
 დაშობილება — 110
 „დაწერილი გონება“ — 3
 დაჭრილობა — 4, 49
 დაჭრილობის გახობა — 51
 „დახელთება“ (გაგიყება) — 70
 დაჯარიმება — იხ. ჯარიმა
 „დაჯურუმება“ — იხ. ჯარიმა, დაჯარი-
 მება
 დედა — 75
 დედა-ბოძი — 146, 150
 დედაკაცი — 156
 დედათ-წესი, დედათ-რიგი — 22, 23,
 29, 31
 დედალი (ქათამი) — 147
 დედა (ობოლო) შვილთ დამწირავი — 73
 დედასთან (ნათ.) კავშირი — 158
 დედაქალაქი — 149
 დედა ცხვარი — 47
 დედის ძმები — 76, 77
 დედ-მამის მოკლა — 46
 დედ-მამის რიგ-რიგობით შენახვა (რიგ-
 ნა) — 45

დედობრთი უფლება — 156
 დედული, -ები — 48
 დევი — 70, 107 — 109, 111
 დეკანოზი, დეკანოზობა — 13, 17, 18, 22 — 29, 31, 67, 92, 93
 დელაპორტი — 149, 154
 „დეპო“ — 6, 7, 8
 დესპოტიური ოჯახი — 168
 დიასახლისი, დიასახლისობა -- 34, 35
 დიას ცა — 108
 დიაცი — 110
 დიაკის პატრი — 115
 დიაკის სახელის შებღალა — 54
 დიაკის კეუა — 110
 დიდი დასტური — იხ. დასტური
 დიდი დედოფალი (თამარ დედ.) — 101
 დიდი დღეობა — იხ. დღეობა
 დიდი შოურაუი — იხ. გიორგი სააკაძე
 დიდი ციხე (სამოთხე) — 74
 დიდი ხატობა — იხ. ხატობა
 დიდ-ხევი (ხევის.) — 134
 დიმიტრი ბაქრაძე — იხ. ბაქრაძე დ.

დისწული — 77
 დიუი (საქმ. მცენარე) — 30
 დობილები — 69
 დოვლათი — 101
 დოვლათის ანგელოზი — 68
 დონდუკოვ-კორსაკოვი (მთავარ-მართებელი) — 7
 დოსითეოს ნეკრესელი — 93
 დოლი — 87 - 90, 151, 152
 Дюшан Мещеряков — 155, 156, 158
 დრამი — 88
 დროშა — 12, 13, 15, 19, 24, 25, 28, 60, 71, 104, 121, 136
 დროშის გამობრძანება — 24
 დროშით დაფიცება — 60
 დროშის მოსამსახურე (ხუცი) -- 25
 დროშის წაქეზება — 25
 დღეობა — 22, 24, 27, 100
 დღესასწაული — 141
 „დღისა და ღამის გაბაასება“ — 144
 დუშეთი — 116, 140

ქ

ვერაბა ... 5, 167
 ველესიური უფლება -- 13
 ველის ყურში ძვერება — 66
 ელიზბარ ფოცხეურაშვილი — იხ. ფოცხეურაშვილი ელიზბარ
 ელიზბარ ჭინის ერისთავი — 121, 122, 125
 ელუმ თულუმეშვილი — 138
 ეპისკოპოზი — 13, 14, 92, 93
 ეპისკოპოზი რომანოზ — იხ. რომანოზ ეპისკოპოზი
 ერბო — 34
 ერბოს (ან თაფლის) თასით დაღვეა — 66
 ერბოს მიცემა მატირალისათვის — 81
 ერეკლე მეფე II — 51, 116, 129, 150
 ერთობისა და თანასწორობის საფუძველი — 99
 ერთ წელიწადს გათხოვილი ქალის მამის სახლში დარჩენა — 41

ერის ერთგულება — 25
 ერისთავი (ზოგ.) — 10, 12, 13
 ერისთავი ხაალ. — იხ. ხაალ არაგვის ერისთავი
 ერისთავი ზურაბ — იხ. ზურაბ არაგვის ერისთავი
 ერისთავი რაფ. — 91
 ერისთავისშვილი — 135
 ერისთაობა — 33, 128, 129, 131, 135, 142, 143, 145, 165
 ერის ჩვეულება — 90
 ექიმი — 49, 51, 52
 ექიმი (თამარ მეფე) — 96
 ეშმაკებში შეჩრახა — 32
 ეშმაკეული — 15
 ეშმაკი — 30, 68, 70, 71, 74, 107

კ

ვადა (ხმლის) — 138
 ვაკე — 2, 4, 17, 95, 97
 ვაკე ქართლი — იქ. ქართლი
 ვალის გადახდა — 54

ვანათელი აზნაური (ნუგზარ ერისთავის პაპა) — 130
 ვანათი (სოფ.) — 130
 ვანათის ციხე — 130

ვატი — 70, 133
 ვაფა ფშაველა — 102
 ვაგაკო, ვაგაკობა, სავაგაკო — 104,
 113, 116, 129, 140, 142, 144
 ვაგაკის დაწუნება — 36
 ვაგაკის მოქმედ. გახვიადება — 115
 ვარჯიშობა — 88, 144, 151
 ვარჯიშობა სამხედრო — 151
 ვახტანგ მეფე (VI) — 163, 164, 167
 ვახტანგ მეფე (შაჰნავაზ) — 122, 125
 ვახტანგ მეფის სამართალი, — კანონი, კანონთა კრება — 10, 43, 47, 49 — 54,
 57 — 59, 63, 92, 162, 163, 164, 167,
 169, 170
 ვახტანგ ნუბრან-ბატონის შვილი — 139

ვახუშტი (ბატონიშვილი) — 102, 103, 126,
 127, 160 — 162, 164, 165
 ვახუშტი — 85
 ველი — 95
 ველობა — 113, 114
 ველური ხალხი — 156, 158
 ვერცხლის თასი — იხ. თასი, განხეულობა
 ვერცხლის ნაფხეკის დაღვევა — 49, 66, 67
 ვერცხლის ჩაფხეკა — 66
 ვერცხლის ნაფხეკი, ჩაფხეკილი ვერცხ-
 ლი — 48, 49, 67
 ვეფხვი — 116, 138
 „ვეფხვის-ტყაოსანი“ — 113, 118
 ვეშა წყარო — 74
 ვერძი — 87, 133

ზ

ზაალ არაგვის ერისთავი — 50, 92, 121
 ზარალი — 46
 ზარალის აყენება — 61
 ზართ ტირილი — იხ. ზმით ტირილი
 ზეზევა გაფრინდაული (საბ. გმირი) — 119
 — 126
 ზვარაკი, ზვარაკის დაველა, ზვარაკის შე-
 წირვა, ზვარაკის სისხლი, ზვარაკის
 სისხლის დანთხვევა, ზვარაკის სისხ-
 ლის მოსხურება — 15, 18, 23, 25,
 49, 101, 105
 ზვარაკის მიკვანა „სამხვეწროდ“ — 105
 ზვარი — 101
 ზერის ლეინო — 101
 ზითვი — 169

ზინტლის სუნი — 85
 ზმობა — 145
 ზნეობითი კანონი — 3, 45
 ზნეობითი ჩვეულება — 63
 ზნე-ჩვეულება — 53, 102, 104, 118, 142,
 162
 ზურაბ არაგვის ერისთავი — 50, 117,
 129 — 140
 ზურაბი (როსტომ გმირის შვილი) — 107 —
 109
 ზურაბიშვილი კელა — 126, 127
 ზურავს აკიდება — 59
 ზლაპარი — 158
 ზღვა — 72, 108

თ

თაბუნთე დ. — 124
 თაგ-ბედის გადასავალი — 24
 თაედები, თაედებობა — 61 — 63
 თავი მოწამე — 57
 „თავის გამოშვება“ (თმის მოხრდა) — 85
 თავისუფალი ოჯახი — 168
 თავისუფლება — 134
 თავისუფლების შეგინება — 128
 თავისუფლების წმინდა ძეგლი — 134
 თავის შეუმარტებლობა — 50
 თავი ხატი — 72
 თაგ-მადლოანი — 75
 „თაგმისასაოსო“ — 24, 85, 86

თაემოყვარეობა — 116
 თაენი სახლი — 170
 თაეოსნობა — 9
 თაეს ჯდონა — 29
 თაეშეხვეული ქმრები — 158
 თაეში დაქრილობა — 52
 თათარა ატაბიონი — 115, 116
 თათართა ყვენობა — 161
 თათარი — 126, 127
 თალარი — 151
 თამარ მეფე — 96 — 101, 102
 თამარ მეფე მკურნალი — 96
 თამარ-მეფის ზვარი — 100

თამარ მეფის „კულუხი“ — 101
 თამარ-მეფის შარანი — 100, 101
 თამბაქო — 75, 86
 თანხმობით ქალის მოტაცება — იხ. მო-
 ტაცებით ცოლის შერთვა
 თაობა — 139
 თარეში — 115
 თასი — 20, 24, 25, 29, 36, 48, 66, 74,
 78, 80, 146, 151, 152
 თაფლი — 147
 თაფლის (ან ერბოს) თასით დაღვევა — 66
 თახჩა — 146
 თევზეულობა — 154
 თეთრი სანება ცროლის გირისა — იხ. სა-
 ნება ცროლის-წვერისა.
 თეთრი პერანგი — იხ. პერანგი
 „თეთრი ქორა-ხარი“ — 105
 თეთრი ციხე — 74
 თეიმურაზ მეფე I — 137, 140
 თეიმურაზ მეფე II — 144, 151
 თემი, თემობა — 6, 19-21, 23, 26, 27,
 35, 36, 38, 39, 43, 47, 49, 53, 54,
 62-64, 68, 81, 82, 98-101, 111,
 117, 132, 136, 166
 თემი (ხატის) „ბატონის ყმა“ — 20
 თემიდან განდევნა — 63
 თემიდან „მოკვეთა“, — გაძევება — იხ.
 „მოკვეთა“
 თემის ქალის მოტაცება — 36
 თესვა (სახატო მამულის) — 21
 თესლი — 116
 თექ-თურმანიძე — 130

თეკიანი (თუში) — 124
 თვალის გამოთხრა — 52
 თიანეთი — 6-9, 95, 124
 თითი (სალოკი, არა-თითი, შუალა, ცე-
 რი) — 87
 თიენის დაკლა — 71
 თმა — 85
 თმის მრგვლად გაპარსვა — 85
 თოთია გაიდაური — იხ. გაიდაური თო-
 თია
 თოფი, თოფ-იარაღი — 52, 61, 70, 77, 81,
 120, 146
 თოფ-იარაღის „გალახვა“ — 70
 თოფის ანაწერი — 110
 თოფის სროლა — 86
 თოფის ხელი — 87
 თრუსო (სოფ.) — 116
 თუთუნო — 78
 თულუხი — 153
 თუშეთი — 71
 თუშთ მორავეი — 138, 139
 თუში — 50, 70, 104, 105, 119, 120, 122 -
 124, 127, 138, 139
 თუში წოვა — 122
 თუშ-ფშავე-ხევესურეთი — 105, 119, 121,
 123
 თუშ-ფშავე-ხევესური — 126
 თულუმიშვილი ელუმ — 138
 თხა თიენით — 47
 თხა (სათაუნო) — 42, 47
 თხა (საკლავი) — 30

И

იახიკოვი (რუსეთის ელჩი) — 150
 იანვარ წოწკოლაური — 132
 იარაღი — 75, 77, 88, 117
 იარაღის პირი — 51
 იარაღის წვერი — 51
 იაროსლავის სამოსამართლო წესდება —
 168
 იასაული — 61, 63, 68, 71, 72
 იასე მეფე — 151
 იახსარი (სახ. გმირი) — 111
 იურარქიული დამოკიდებულება — 170
 ივანეური — იხ. ჯანშათა ივანეური
 ივერია, იბერია — 150, 157

იკორთა (სოფ.) — 123
 იმედი — 142, 148
 იმერეთი — 140
 ინდოური - 83
 იორი — 7, 95, 108, 111
 იოსები (კათალიკ.) — 93
 Иоселиани П. — 16
 ირაკლი მეფე — იხ. ერეკლე მეფე.
 ირმის რეკები — 20
 ისარი — 143, 144, 145, 152
 ისაპანი — 131
 ისრის წვერი — 70

ისტორიის წინასწარი დრო — 156
ისტორიული ლექსები — 118,
ისრის სრაოლა — 86

„Jus vitae et necis“ — 165
ილლია — 108
იხვი — 83

ქ

კაეკასიონი — 95, 128
კაეკასია — 157, 159, 160
კათალიკონი — 13, 14, 92
კათალიკონი იოსებ — იხ. იოსებ კათალიკონი
კაკაბი — 83
კალო-საბჭელი — 97
კამარა — 149, 159
კანჭის ქედი (ადგილი მთიულეთის არაგვის ხეობაში) — 132
კანჯარი — 138
კარავი — 72, 124
კარატის დროშა — 71
კარატის-წვერის კოპალა — იხ. კოპალა კარატის-წვერისა.
კარატის ხატი — 71
კარატის ხატიონი (ხატის ხელოსანი, — მისამსახურე) — 71
კარგ-ავობა მამულის — 59
კარგი (სოფლისა) — 79
„კარს გამოსვლა“ — 28
„კარს ნამყოფი“ — იხ. „ნაბოსლარი“
კასიის ზღვა — 154
კასტა — 17, 18
კატის სისხლი — 136
კაცი — 84, 147, 158
კაცის კელა — იხ. მოკელა, შველელობა
კაცის შველელი — 106
კაცობა — 4
კაცური — 4
კახეთი — 119-123, 126, 127, 130, 137
კახელი — 119
კახური ყანა — 140
კეთილი იასულის გაგზავნა — 68
„კეზი“ (თავზე ტერზი) — 31
კეთილშობილური გრძნობა — 145
კელა — იხ. ზურაბიშვილი კელა
კენტი რიცხვი — 88
კერა — 146, 147, 167
„კერპი“, კერპული, კერპთაყვანისმცემლობა — 4, 67, 93, 94, 105, 164
კერპობა — 39
„კერპულად“ კოლის შერთვა — 33, 38, 40

„კერპული“ ოჯახი — 39
კერპული ტანსაცმელი, — ტანისამოსი — 3
„კერპული წესი“ — 37
კერძო ოჯახი თავისი კერძო საკუთრებით — 167
კერძო საკუთრება, მიწის კერძო საკუთრება — 43, 155, 167
კერძო ხატები — 99
„კეპნაობა“, დაკეპნა (დაკერილობა) — 49, 65
კეპნაობის სისხლი — 49
კეპნაობის სისხლის გვარზედ, თემზე გადასვლა — 49
„კეფთილში ჩასმა“ — 43
კვერი — 75, 81
კვერცხი — 147
კვირა (უქმე) — 71
კვირია (ხატი, ბმულეთის მოურავად წოდებული) — 71, 94
კელაზე დავა — 59
კიბით ზეცას ასვლა — 135
კილო — 152
„კიმკაეულთა მეფე“ — 108
„კიმკიშელი“ — 108
კისტანი (სოფ.) — 115
კო ჰლა (სახ. გმირი) — 71, 111
კო ჰლა კარატის-წვერისა (ხატი) — 69, 71
კორკოცი — 24
კოშკი — 7
კოშორიკი ი. — 15
კოცნა — 85
კრაპიტა — 7
„კუდიანე:ი“ (კრუმორჭმ.) — 67
კუთხის ბოძი — 15
კულუხი — 101
კუპატი — 88
კუპრიანი მდინარე (ხეცს. შეხედ. საიკიოხ ცოდვილნი ვარდებიან) — 72, 73
კუპრის ალი — 72
კურატი — 37
კურო — 163
კურტაკი (სამოსელი) — 151

ლაგი (საქმელი მცენარე) — 30
 ლაშა-გიორგი — 99, 102, 103, 106
 ლაშარ-ბატონის დროშა — 136
 ლაშარის ჯვარი, ლაშას ჯვარი (ხატი, სა-
 ლოცავი) — 99, 102-106, 135-137
 ლაშარობა — 102
 ლაშქართ თავადი, ლაშქ. თავადობა —
 11-15, 91, 92
 ლაშქარი — 13, 80, 92, 121, 122, 124, 132
 133, 136
 ლაშქარი (ხატის მოხელე, — მოსამსახურე-
 ნი) — 68, 69
 ლაშქრის სარდლობა — 69
 ლაშქრის წინმძღოლობა — 12
 ლაშქრის ჯვარი, — ჯვარობა — 105, 106
 ლაშქრობა — 103-105, 113, 132, 133
 ლაშქრობა (როგორც) ლეთიური საქმე —
 105
 ლაშქრობის სალოცავი — 99, 136
 ლაშქრობის ტამარი — 136
 ლაშქრობის ჯვარი — 103
 ლახვარი — 123
 ლეკი — 67, 115
 ლეგენდა როსტომზე — 110
 ლექსები სამოჯნურო — 146

ლუჩაქი — 123
 ლეწვა — 34
 ლეწვა (სახატო მამულ. მოსავლის) — 21
 ლიზლობა — 145
 ლიკოკლთა თემი — 132
 ლიკოკი (სოფ.) — 69, 71, 132
 ლიტრა — 82
 „ლიზანი“ (ნიზანი) — 108
 ლომი — 150
 ლომნი მთისანი — 133
 ლორი — 84
 ლორის წყენი — 84
 ლოცვა-ვედრება — 103
 ლუდი — 22, 25, 29, 31, 36, 40, 48, 65,
 66, 86-88, 100
 ლუდისათვის წყალი — 22
 ლუდის დაღერა თასიდან — 25
 ლუდის დუღება — 82
 ლუდის მოხარშვა, — გამოზნა — 22, 36,
 48, 82, 85, 86
 ლუდის მხარშავი — იხ. დასტური
 ლუცმა პური — 147
 ლურჯი პერანგი — იხ. პერანგი
 ლხინი — 109, 145

მადლი 1, 141
 მადლიანები — 75
 მადლის მომთხოვი — 101
 მაგნე ნადირი — 70
 მაგნე სული — 71
 მათრახი — 77, 89
 მათურა (მდინ.) — 133
 მათურა (სოფ.) — 136
 მაისტი (თემი) — 71
 მაისტის ხატი — 71
 მამა — 75
 მამა-პაპეული რჯული, — ჩვეულება — 5,
 45, 56
 მამა-პაპური ცხოვრება — 6
 მამასახლისი — 18
 მამასახლისობითი მმართველობა — 161
 მამიდის ცხენი — 88
 მამობრივი ნათესაობა — 158
 მამროვანის ოსტატობა შვილების აღზრ-
 დაში — 45

მამუკა ქალუნდაური — იხ. ქალუნდაურ⁹
 მამუკა
 მამული — 21, 58-60, 130, 166, 167
 მამულის (-ზე) დავა — 54, 58
 მანდატური — 61
 მანდილი — 32, 39, 85, 115
 manus mariti — 165
 მარანი — 101
 მართლ-მსაჯულება უხენაესი ძალა — 53
 მარილი — 86
 მარილის მიცემა მატირალთათვის — 81
 მარსი — 104
 მარცვალი — 143
 მარცვლით კრილობის გაზომვა — 51
 „მარხე“ — 85
 მარხვა — 86
 მარხვის შენახვა (სიწმინდის ნიშნ.) — 26
 მასპინძლობა — 86
 მატყლი — 34
 მატყლის მიცემა მატირალთათვის — 81

მაქანაძე - 109
 შალღი წოდება - 142
 „შალღის შთის შვარღნები“ - 105
 შალღანი (სოფ.) - 126, 127
 შალღანის ციხე - 127
 შაყარი - 40
 შაყე - 153
 შაყრიონი - 40, 41
 შაღილი - 70
 „შაწოვარას“ საზრდო - 45
 შაქანკლობა, შაქანკლობით ცოლის შერთვა - 37, 38, 163
 შახარობელი - 139
 შახვილი - 138
 შაჯღაჯღუნა - 71
 შაქშადიანობა - 67, 122, 149
 შგელი - 125, 145
 შღდდროვანთა ქვეითობა - 33
 შეარსე - 70
 შებოსლე დედაკაცი - 101
 შეგობრობა - 79
 შედოლეები - 88, 89
 შედროშე - 19, 28, 69
 შეთაყვანე - 66
 „შეკვლეობა“ - 143
 შეკობარი, შეკობრობა - 70, 113-116
 შელია - 145
 შექვეიდრეობა - 43
 შეომარი - 116
 „შეორედ მოსვლა“ - 68
 შეორედ ტირილი - 83
 „შესულთნე“, „შესულთანე“ - 27-29, 72
 შესხები - 157
 შეუქმეები, - არჩევა - 71
 შეფანდურე - 115, 118
 შეფე, შეფობა - 128, 131, 142, 144
 შეფე ვრეკლე - იხ. ვრეკლე შეფე
 შეფე სვიმონ ჰირველი - იხ. სვიმონ შეფე
 შეფის რძალი - 140
 შექვაბიშვილი - იხ. გულიაური
 შეღაბახეები - 87, 88
 „შეშაბათეობა“ - 82
 შეშიდღე ცა - 67
 „შეშულღე“ (შომტერე) - 39, 49, 50, 52.
 107
 შეშულღის გაწირვა - 50
 შეჩითი - 120, 149

შეცხვარე - 98, 100
 შეხე - 115
 შეხევალი, შეხელობა - 61-65
 შეხევის დამკერელი - 64
 შეხეს სიარული - 80
 შეხითვეი, შეხითვი - იხ. „სათაენო“
 შეხირი, შეხირობა - 113, 114, 117
 შეხის სხივი - 74
 შთა, შთიულეთი - 10, 13, 14, 16, 17, 92, 95, 105, 117, 121, 128-133, 136, 139, 162, 163, 166
 შთას-იქითელნი - 134
 შთავარე - 115
 შთიელი, შთიული - 3-5, 10, 14, 16-18, 50, 103-106, 117, 121, 123, 128-130, 162, 166
 შთიელღების კანონი - 13
 შთის გამგეობა - 128
 „შთის ლოში“ - 131
 შთის წვეროხედ სამჯავროს გამართვა - 56
 შთიულეთი - იხ. შთა
 შთიულ-შოხვეენი - 130
 შთის ზალხი - 3, 97
 შთი - 158, 159
 შიშინო - 120
 შინღია (სახელი) - 116
 შინღოღა (სახ.) - 132
 შინღორი - 95
 „შინისტრი“ - 51
 „შირეული“ - 23, 26
 შისალოცი - 101
 შისნური ძალა - 19
 შისრიანთ თემი - 100
 შისრიაშვილი - 100
 შისტინური-ღეთაებრივი შთამოება - 18,
 შიტხო (სოფ. ქისტეთში) - 67
 შიქელაძე ვლ. - 91, 93
 შიქვალღებული - 75
 შიქვალღებულისათვის საფღავში კვერის
 ჩაწეობა - 75
 შიწა - 141
 შიწახედ დაწოღა - 28
 შიწის შფლობელობა - 20
 შიწის კერძო საკუთრება - 167
 შიწის კისერზე დაყრა - 59
 შიწის საგვარეულო შფლობელობა - 167,
 168

მიჯნაზე დაეა — 59
 მიჯნების ჩაყრა — 60
 მიჯნური — 146
 მიჯნურობა — 110
 მიჯნურობის დღე — 33
 მკა — 34
 მკა (სახატო მამულის მოსაკლის) — 21
 მკედრისათვის სანთლის დანთება — 75, 134
 მკედრისათვის საკმლის დადგმა — 75
 მკედრის ბიძაშვილი — 87
 მკედრის დაღონება — 77
 მკედრის მგობარი — 77, 88
 მკედრის რიგი, „სამარხი“, „სამარხი რიგი“ — 24, 28, 42, 64, 75, 76, 82-85, 90
 მკედრის (მიცვალებულის) სახელის დადება — იხ. სახელის დადება.
 მკედრის მოსახსენებლად (სიილენძის თასის დადება) — 74
 მკედრის რიგით დაუმარხაობა — 64
 მკედრის სული — 71
 მკედრის ქება — 80
 მკედრის ყმა — 66
 „მკითხავე“, „მკითხაობა“ (ერუმორწმ.) — 24, 67, 100, 101
 მკლავის შეუმარგებლობა — 50
 მოარშიყე ხალხი (ფშაულებზე) — 98
 მობურთალნი — 153
 მოდავენი — 54, 61
 მოდგმა — 99
 მოედანი — იხ. სამეფო მოედანი
 მოხვეერი — 47
 მოთენე — 68
 „მოყვეთა“, „მეყვეთების“ (თემიდან გაძევება) — 35, 37
 მოყვლა, მკელელობა. კაცის კვლა — 14, 45, 47-49, 52, 54, 55, 57, 64
 მოკლულის დები — 47
 მოკლულის დედის ძმა, — ბიძა — 47
 მოკლულის მამიდა — 47
 მოკლულის ქალები — 47
 მოლაშქრე — 106
 მოლოგინება — 31
 მომტერე, მომტერეები (მოშულენი) — 54-56, 66
 მომტირალი დედაკაცი — 89

მომჭირნე კაცი — იხ. ყაირათიანი კაცი
 მონახონი — 98, 99
 მონასტრის უფროსი — 98
 „მონა-ტალავარი“ — 30
 მონობა (მდებროვანთა) — 33
 მონობის უღელი — 129
 მონოგამია — 156
 მოპასუბე — 53
 მოპირისპირე — 66
 „მორიგე(ი)“ (რიგისა და წესის მიმტე-მი ქვეყნისათვის) — 68-70, 70
 მორიგეობა — 48, 53
 მოსისხლე — 20, 48
 მოსუნოხები (მოსინიკები) — 157
 მოსხები — 157
 მოტაცება — 98
 მოტაცებით ცოლის შერთვა — 36-38, 98
 მოტაცებული ქალის გაუპატიურება — იხ. ქალის გაუპატიურება
 მოურაეი, მოურაობა — 128
 „მოფიკართა შეგდება“ — 53, 59
 „მოფიკარი“ — 60, 66
 მოქარგული — 85
 მოლაღატე — 130, 138, 143
 მოყვინება — 163, 164
 მოშურნე — 109
 მოჩანვე (მეშუსიკე) — 138
 მოჩივარი — 53
 მოჩხუბარიფე ა. — იხ. ყაზბეგი ა.
 მოციქულობა — 41
 მოძალე — 114
 მოძღვარი — 15
 მოხვეე — 130
 მოხელე — 10
 მოხელეობა — 11
 მოწანე — 57
 მრავალი ღმერთები — 18
 „მრავალ ფაშიერ“ — 143
 მრავალ-ქმრობა — 156
 მრავალ-ცოლობა — 160
 მრისხანე „ბატონი“ (ბატი) — 31
 მსხვერპლი, მსხვერპლის შეწირვა — 96, 101, 105
 მტარვალი — 139
 მტერი — 69
 მტკვარი — 150, 154
 მტრის „შეყვრა“ — 70

მუგუნალი — 147	მშვილდ-ისარი — 87
მუნარადი (საოზარი მორთულობა) — 107, 108	მშვილდი — 144, 152
„მურდარი“ (სახელმწ. ბეკდის შემნახველი) — 51	მშვილდისრობის დრო — 99, 105
მურთუბალი - ხანი, განჯის ხანი — 122	მშვილდოსნობა — 144
მურყენოსელი — 70	მშობიარობა — 29, 31
მუსლიმანი — 16	მშობიარობის სიმეოლურად შესრულება — 158
მუცო (სოფ.) — 32	მ ცირე ახია — 157
მუნადიდი (აწინდელი მარტივლი) — 143	მცირებულნი — 151
მუნლის დაკრა, — დაკრილობა — 53	მცირედი ქურდობა — იხ. ქურდობა
მუნხანი (სოფ.) — 50	მძივები - 85
მფარველი ანგელოზი — 136	მძიმედ დაკეცნა — 50
მფარველი — 101, 106	მძიმე დაკრილობა — იხ. დაკრილობა
მფლობელობა — 21	მწვეარ-მეძებარი — 151
მყინვარი — 129	მწიგნობართ-უხუცესი — 143
მღერალი — 141	მწყურეიელნი — 75
მღვდელი — 74	მჭკერმეტყველება — 56
მშველი — 145	მზრებში ძაფით გადაბმა (დაკეშირების ნიშანი) — 42

6

„ნაბოსლარი“, „ქარს ნამყოფი“ ქალი — 23, 24, 26, 29-32	„ნამაშვარი“ — 43, 44
„ნადენი გზა“, „ნადენ გზაზე გალა“ — 26	ნამგლა-პური — 147
ნადიმი, ნადიმობა — 137, 141-143, 145, 147, 154	ნარაევი, ნარეობა — 78, 79, 81-83
ნადირის ხორცი — 154	ნალარა — 152
ნადირობა, ნადირობის საქმე — 70, 103, 142, 144, 145, 146	ნალარის ხმა — 151
ნადირ-შაჰი — 150	ნალარახანა — 149
ნაფთის პიროდან ამოსვლა — 94	ნაწნავი — 85
ნათესავი — 83, 89	„ნაჯალაბარი“ (ქალთან ნაწოლი) — 31
ნათესაობა — 76, 167	ნეკის მოჭრა — 53
ნათესაობის „გადაღახვა“ — 82	ნეკრესელი — 93
ნათესაობა დედობრივი — 156	ნეფე — 41, 108
ნათესაობა მამის და დედის მხრივ — 158	ნეთი — 89
ნათესაობა მამის მხრივ — 158	ნეთოდორ სირაკუხელი — 158
ნათესაობითი კავშირი — 161	ნიშნში სოლა — 86, 87
ნათესი — 71	ნიში — 68, 70, 86, 97, 101
ნალევი მთიარესავით მოკაული ქურის გამოცხობა — 86	ნიშნებად დასმა (პურისა და სხვ.) — 81
	ნიკი — 17, 145
	ნოსტევი (სოფ.) — 131
	ნუგზარ არაგვის ერისთავი — 130, 131

7

ოთხეუთხიანი საღვური (ჯოჯოხეთი) — 73	ორბი — 74
ოშიანობა — 143	ორგანო სახელმწიფოსი — 14
ოშიაშვილი — 116	ორგული — 143
	„ორიანად ყოფნა“ (ორსულად ყოფნა) — 47

ორმო — 109
 ორკოლიანობა — 44, 161, 164
 ორშაბათის უქმობა — 71
 ორწყალი (ადგილის სახელწ.) — 131-133
 ოფიკალი (აფიცარი) — 142, 143
 ოქროს ვაშლი — 151, 152, 153
 ოჯახი — ეკონომიური კავშირი — 38
 ოჯახი, ოჯახობა — 8, 11, 34-39, 42, 44, 45, 48, 81, 82, 86, 87, 89, 155, 157, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170
 ოჯახის ბუნება — 164

„ოჯახის განათება“ — 30
 ოჯახის მამა — 155, 164, 165
 ოჯახის მამის ქონება — 165
 ოჯახის უფროსი, ოჯახის უფროსობა — 20, 35, 147
 ოჯახის ქალების გასამართლება — 34
 ოჯახის ღირსება — 12
 ოჯახის შინაარსი — 164
 ოჯახის წევრი ქონებრივის მხრით — 166
 ოჯახის წევრთა კავშირი — 165
 ოჯახიშვილი — 147
 ოჯახური წყობილება — 160

კ

კარასკევის უქმობა — 71
 კარტახი — იხ. ბეითალმანი
 კარტახის ბრძემა — 167
 კასუსის პასუხი — 57
 კატარა დასტური — იხ. დასტური
 კატარა დღეობა — იხ. დღეობა
 კატარა კახი — იხ. ერეკლე მეფე
 კატარა ლიახვი — 130
 კატარძალი — 40, 41
 pater familias — 165
 პატივ-დიდება — 18
 patria potestas — 166
 პატრიარქული ოჯახი — 155, 156, 157, 160, 161, 162, 164
 პატრონი — 101
 პატრონი — ბატონი — 165
 პერანგი — 78
 პეტრე-პაულე — 68
 პეშკაში — 143
 „პირად შესამყრელო“, „პირად შესაყრელი“ (ხადიში) — 67
 „პირად შეყრა“ — 65, 66
 პირ-აქეთ ხევესურეთი — 24, 80, 81
 პირველი სამარხი რიგი — იხ. მკედრის რიგი
 პირველი საჩუქარი — 89
 „პირველი ლამე“ — 42
 „პირი გაქეთ ნაყითხი“ — 54
 პირი-მზე წმ. გიორგი — 70, 71
 პირიშის რისხვა — 70
 პირის ასახსნელი — 151

პირ-იქითელი თუში — 126
 პირ-იქითელი ხევესური — 134
 პირ-იქეთ ხევესურეთი — 24, 67, 68, 76, 80, 81, 83, 84, 86
 პირისახის („შიშველია“) დაკრილობა — 51
 „პირის კერა“ — 82, 83
 პიროვნული ნათესაობა — 161
 პიროვნული ოჯახი — 155
 პიროვნული საკუთრება — 158
 პიროვნული ქორწინება — 160
 „პირქუში“ (სალოჯაი) — 94
 პირქუში (სახ. გმირი) — 111
 პლუტარქი — 159
 Победносцев — 165
 პოეტური ნიჭი — 40
 პოლიანდრია — 156
 პოლიგენია — 156
 პოლიციური ცხოვრება ხალხისა — 13
 პოლიციური ძალა — 24
 პურადობა — 55
 პური — 154
 პური-გუთანი — 147
 პურის შალახია — 7
 პურის ძუძუ — 147
 პური-ჯვარედინა — 86
 „პურობა“ — 143, 154
 Пурцеладзе Д. — 13, 48, 51, 67, 91 — 93.
 162

ჯ

Жиро Телон — 156, 157, 158, 160, 161

რ

Раде Г.—7, 17, 18
 რადრებაგანი—153, 154
 რაზმი—142
 რევი მეფე—165
 რელიგიური კულტი—16, 104
 რელიგიური კულტის ფორმალისმი—16
 რელიგიური მწვალებლობა—15
 რეალი—61
 რიგი, რიგობის დრო—იხ. დედათ წესი,
 —რივი
 რივი და წილი ზეარში—101
 რივით და არა წილით დაკითხვა მოწა-
 მის—57
 რივით დაკითხვა (მოწამის)—57
 „რივის ასრულება“—იხ. მკედრის რივი
 „რივი სამარხი“—იხ. მკედრის რივი
 რივის გადახდა—იხ. მკედრის რივი

რკინა—108, 114, 115
 რკინის ძმა (თოფი)—52
 რკინის უღელი—109
 რომაელების უფლება—165
 რომაელი—104, 165
 რომანოზი (ეპისკ.)—92
 რომი—149, 166
 როსციობა—32, 159
 როსტომ გმირი—107-112
 როსტომ მეფე—150
 როშკა (სოფ.)—133
 როკო—83
 რქიანი პურის გამოცხობა—86
 რუსეთი—166, 168
 რძე-ერბო—88
 რჯული—35
 „რჯულიანი“—103

ს

სააკაძე გიორგი (დიდი მოურავი)—იხ. გი-
 ორგი სააკაძე
 საარშიყო პოეზია — მეღვქმეობა—114,
 115
 სააკაო—78
 სააშიყო და სალალობო შაირობა—113,
 115
 საახალწლო—144, 145, 147
 საახალწლო ზნე-ჩვეულება—148
 საახალწლო ნადირობა—145
 საბა-სულხან ორბელიანი—61, 108, 152,
 საბალე (მამული)—59
 საბეგარო—166
 საბელზე თამაშობა—146
 საბიძაშვილო—82
 საბძანებელი—10
 საბუკო ადგილი—55, 56
 საბუკო გადასახადი—55
 საბუკო განაჩენი—61
 საბუკო სამართალი—54, 56-59, 61
 საგვარეულო — იხ. გვარი, გვაროვნობითი,
 გვაროვნობა
 საგვარეულო შინაური წესობილება—167
 საგზაო საგძალი—78
 საგინაშვილი—138, 139
 „საგულე“—51

საგძალი—76, 78
 სადილი—85
 სადოლო მანძილი—89
 სადოლო საჩუქარი—88
 სადალო ხახი—89
 საეკლესიო საქმე—14
 „საენო არბითი“—82
 საერთო მამული—127
 საერთო მფლობელობა—127
 საერთო სალოცავები—იხ. სალოცავი
 საერთო საძოვრები—21
 საერთო ცოლ-ქმრობა—156, 157, 158,
 159, 160
 საერისთაო—142
 საეაყაყო—იხ. ვაყაყი, ვაყაყობა
 საეაყაყო პოეზია—113, 118
 Савельев С—166, 168
 საზოგადო განვითარება—155
 საზოგადოება—71
 საზოგადო საგვარეულო საკუთრება—167
 საზოგადო წარმატების კანონი—156
 საზოგადო წარმოების კანონი—155
 „სათავნო“ (შხითევი)—30, 41-44, 140
 სათემო დამოკიდებულება—79
 სათემო კავშირი—20, 35, 47
 სათემო მფლობელობა—19, 21

სათემო რუჯული, სათემო ჩვეულება—35	სამკაულობა—76
სათემო საკუთრება—101	სამკეიდრებელი—43
სათემო სალოცავი—იხ. სალოცავი	სამკიბალი (ადგილის სახ.)—70
სათემო ჩვეულება—იხ. სათემო რუჯული	სამკლავე—89
სათემო ხატი—იხ. ხატი	სამნების დასმა—60
სათიბი—71, 97	„სამრევლო“—23, 28, 29
სათოფე თვალი—52	სამოთხე—74
სათქმელი ფორმულა—64	სამოსამართლო—13
საისტორიო მასალა—118	სამოსამართლო ნაწილი—13
„საიკიო“—26, 66, 72, 74, 76, 78, 79	სამპიროვანი (ღმერთი)—67
საინძი—129	სამღუთოს გადახდა—24
საკლავი, საკლავის დაკლა, სამაფიცრო	სამყოფინარო—73
საკლავი, საკლავის მსხვერპლად	სამშობლო—141
შეწირვა—20, 23-26, 28-30, 36,	„სამშობლოს სიყვარული“—121
37, 40, 42, 48, 49, 52, 60, 64-66,	სამცოლიანობა—161
69, 71, 83, 84, 100	სამძიმარა—68
საკლავის მსხვერპლად შეწირვა—იხ. საკლავი	სამძიმარი—81
საკლავის სისხლით სხურება—იხ. სისხლის სხურება	სამწერლო—72
საკლავის ტყავი—იხ. ტყავი საკლავის	„სამწუნობრო“—43, 44
საკლავის ფეშხო—იხ. ფეშხო საკლავის	„სამწყალობლო“—96
საკუთარი ხატი—იხ. ხატი	სამხედრო თანამდებობა—10
სალამის მიტანა, მიცემა—25, 79	„სამხვეწრო“—96, 104-106
სალარო—150	სანადირო ადგილები—142
სალაშქრო—166	სანადირო ველი—145
სალოკი თითის მოჭრა—53	სანადირო მინდორი—145
სალოცავი, სალოცავები, საერთო სალოცავები—15, 19, 20, 35, 49, 58, 68, 70, 72, 93, 94, 96, 97, 99, 102, 103, 120, 136	სანადიროს მცველი—145
სალუდე—იხ. ხატის სალუდე	სანაყრო დილა—86
სალხინო ლეჭები—85	„სანათლო“—30
სამამულე—169.	სანათური—30
სამანი—134,	„სანახავი რკინა“ (დაპრილობისათვის) „ხვეწი“—49, 52
სამან-სამზღერის ამრევი—73	სანე (ადგილის სახ.)—134
სამართალი—19, 49, 53, 55, 58, 61	სანება ცროლის-წვერისა (ხატი)—69, 70
„სამარხი“—იხ. მკედრის რიგი	სანეხე—31
„სამარხი დღე“—83	„სანთელი“—24, 28, 84, 97, 134
„სამარხი რიგი“—იხ. მკედრის რიგი	სანთლის დანთება—იხ. მკედრისათვის
სამარხო საქმელი—86	სანთლის დანთება
„სამაფიცრო“—61	„სანთლობა“—84, 87
სამაფიცრო საკლავი—იხ. საკლავი	სანიშნო პური—86, 87
სამეკობრო სიმღერა—114	სანოუავე—154
სამეფო მოედანი—149, 151	საომარი დღე—142
სამშველო გადასახადი—63	საომარი ვარჯიშობა—142
სამი გაფრენა—143	საოჯახო კავშირი—47
	საოჯახო მამული—43
	საოჯახო რუჯულ-ჩვეულება—35, 161
	საოჯახო საკუთრება—42
	საოჯახო სისხლის სამართალი—162, 163

საოჯახო კონება — 43
 საოჯახო უფლება — 155, 157, 162, 165
 საოჯახო უფლების ისტორია — 157
 საოჯახო წესი — 34
 საოჯახო წყობილება — 155, 157, 162
 საპატრონო — 4
 „საპირხსნო“ — 82, 83
 „სარბიელის“, დასარბევის წართმევა — 71
 სარდალი — 120, 131
 სარდაფი — 150
 სარო — 150
 სარტყელი — 24
 სარტყლისა და ტალავარის გახდა (შო-
 უიკარისაგან) — 60
 სარჩლი — 137
 სარჩო — 83
 სარჩო-საბადებელი — 79, 100
 სასაქონლო — 169
 სასაყრო — 163, 165
 სასახლე — 142, 149, 150
 სასახლის წალკოტი — 150
 სასეფო — 11
 სასისხლო საქმე — 55
 სასიება — 141, 142
 სასოფლო ბანკი — „დეპო“ — 6, 7
 სასოფლო მალახია — 8
 სასმელ-საქმელის მომზადება რიგისათვის — 81
 „სასულეთოდ მომზადება“ — 79
 სასულეთო საგძალი — 75
 სასწრაფო — 77
 სასჯელი ხევის-ბერის სიკვდილისათვის — 11
 სასჯულოს საკითხავი — 13
 სატესალი — 125
 „საუპატრონო“ — 44
 საუფროსო — 45
 საფერი — 73
 საფლავი ქალენდაურის — 134
 საფლავზე პურის ქაბა — 66
 „საფოთლე“ — 52
 საფრანგეთი — 149
 საფრთხისა — 150
 საფურცელი (ადგილის სახელწ.) — 50, 137, 139
 საფურხე — 86

საქართველო — 5, 6, 10, 13, 14, 16, 17, 40, 42, 45, 55, 56, 61, 67, 92, 93, 97, 122, 131, 149, 154, 161, 162, 167
 „საჭაბუ“ — იხ. სალუდე. ხატის სალუდე საქმის გათავება სჯულისამებრ — 4
 საქმის წამგებელი — 65
 საქონელი — 42, 79, 147
 საქონლის მილოცვა — 147
 საქონლის ნების გადაყრა — 33
 საქონლის ქირა — 69, 71
 საქონლის, ჯოგის გამრავლება — 70
 საქორწილო ნადიმი — 41
 სალაბახო მანძილი — 87
 საღმთო — 69
 საღმთო-ლაშქრის სარდალი (გუდანის ბა-
 ტი წმ. გიორგი) — 69
 „საღმრთო“ (საკლავის დაკვლა) — 37
 საყდარი — 20
 საყინულე — 150
 საყმრ — 133
 „საშუო“ — 60
 საჩაღე (გორას სახ.) — 70
 საჩუქარი — 142, 146
 საცერული — 49
 საძოვარი ადგილები — 69
 საკმლის დადგმა — იხ. მკედრისათვის საკ-
 მლის დადგმა
 საკრეული იარაღი — 136
 საწირავის აკრეფა — 71
 საწისქვილი (მამული) — 59
 საწოლი (ნაბოსლარის) — 30
 „საწყევარი“, საწყ. აგება, ძალისა და
 კატის ჩამორჩობა — 63-65
 სახალხო მოძღვარი (ხევის-ბერის მიმართ) — 16, 17
 სახალხო პოეზია — 127, 128
 საბასო — 128
 სახატე (ადგილი) — 25
 სახატო ბელელი — იხ. ხატის ბელელი
 სახატო მამული — იხ. ხატის მამული
 სახატო მამულის რიგით მოვლა — 21
 სახატო მეცხვარე — იხ. ხატის მეცხვარე
 სახატო მიწა — იხ. ხატის მამული
 სახატო, სათემო მიწის მფლობელობა —
 იხ. მიწის მფლობელობა
 სახატო საკუთრება — 97

- სახატო ტყე—იხ. ხატის მამული
 სახატო ცხეარი—98
 „სახელის (მოცულებულის) დადება“, „სა-
 ხელ-დადება“—24, 29, 75, 77, 84, 88
 „სახელის ახდა“—29
 სახელისუფლო წესი—128
 სახელმწიფო საბჭო—128
 სახელმწიფო საკუთრება—167
 სახელისწო სკოლა—149
 სახლი, სახლ-კარი—11, 85, 97, 107, 122,
 147
 სახლის განათება—78
 სახლის კაცი—11
 სახლის სხურება—78
 სახლი ქვიტყირის—133
 „სახლი ჩვენია“—41
 სახლობა შევის—150
 „სახმითმოტიროლო“—81
 სახნავე-საძოვარი მამული—97
 საჯარო (მამული)—166
 სელიმ-ხანი—120, 122
 სეტყვა-ხორხორშელა—70
 სეია—22, 48
 სეიმონ ბეჟუ პირველი—130, 131, 137
 სიკედილის დღე—76
 სიმბოლუბრივი დამარბება—76
 სიმბოლუბრივი ჩვეულება—82
 სიმები—109
 სიმეოლურად შშობიარობა—იხ. შშობიარობის
 სიმეოლურად შესრულება
 სიმენ—68
 სიმღერა—146
 სინათლის მოსაობა—83
 სისხლის დაურება—11, 12, 14, 162, 163,
 165, 168
 „სისხლი“, სისხლის ალება—4, 10-12, 20,
 47, 48, 51-53, 56, 65, 82, 163,
 164, 165, 168
 სისხლის აღაზანი (გადატ. მნიშვნ.)—132
 სისხლის დაურება საოჯახო უფლების
 დარღვევისათვის—161
 „სისხლის პატრობა“—20
 სისხლის ფასი—50
 სისხლის სხურება—23, 25, 30, 101
 სისხლის უფლება—165
 სისხლის შურისძიება—იხ. შურისძიება
 სისხლის წყალი—135
 სიტყვა შეუმარუნებელი საბუთი (ფიცი)—58
 სიტყვიერი სამართალი—57
 სიცოცხლითვე „დამარბება“—76
 სიტრუე და მანქანება—18
 სიწმინდე, სიწმინდეს გასვლა—26, 104
 სიკიერი—146
 სიკატრა—10
 „სიკლავი“ (წითელი ფერის მუხდი ან ფარ-
 ჩა)—78
 სიკორე—64
 სილოზონ მსაჯული—55
 სომება (სახ)—132
 სოფელი—5, 10, 27, 28, 41, 71, 76, 79,
 81, 84, 85, 86, 88, 89, 111
 სოფელი როგორც მექვიდრე—43
 სოფლის ხატი, სასოფლო ხატი—იხ. ხატი
 სპარსეთი—120, 123, 126, 131
 სპარსელების ბატონობა—119
 სპარსელთა ჯარი—126
 სპარსელი—122, 149
 სპასალარი—142
 Спещер—155, 156, 160
 სპილენძოულობა—89
 სრული სისხლის დადება—52
 სტეირი—125
 სტრაბონი—149, 158, 167
 „სულადი“—83
 „სულ-ამოსვლა“ (მეცდრის რიგი)—24
 „სულეთი“—72, 74-79, 84, 86-88
 „სულთა-კრება“ (მეცდრის რიგი)—24, 86,
 87
 სულთან არდალანელი—120, 122
 სული—84
 სული მობრძაქი—78
 „სულთმოსხმა“—71
 სულიერი არსება—76
 სული იტოდეს (მოწამებ)—57
 „სულის ახსნა“ (საწვევარიდან ახსნა)—64
 სულის ბუნება—76
 სულის უკვდაობა—72
 „სულის ცხნობა“—76, 77
 სხეულის უწმინდურობა—78
 სული წმინდაა—78
 სული წმინდა (ღმერთი)—67
 სულის ბუცი—იხ. ბუცი
 „სულში წასვლა“—28, 29
 სუფრა—75
 სურა—24
 სქესობრივი არეუ-დარევა—156
 სხეული მძოვრი—78
 სჯული—4
 სჯულმდებლობა—162

ბ

„ტაბლა“ (ერბო, ყველი, ხინკალი, ხავეჩი
 ლუდი და სხვა) 42, 65, 66, 74
 84, 86, 88, 89, 147
 ტაბლის კურთხევა - 24, 89
 ტაიკი - 77, 78, 123, 151, 152
 ტალეარი - 24, 28, 30, 34, 41-44, 60,
 75-77, 80, 81, 85, 87, 88, 99, 121
 „ტალეარის აბკრცვა“, - „ატანა“ - 75,
 76, 78
 ტალეარი სადიაცო - 88
 ტალეარის შეკრვა - იხ. ტალეარი და
 ხელსაქმიანობა
 ტალეარის შეხება - 78
 ტანში დაკრილობა - 52
 ტაძარი - 149

ტახი - 145, 147
 ტახტი - 10
 ობა - 72
 ტვირთის ზიდვა - 34
 ტიბარი, ტიბარენები - 157, 158
 ტირილი - 75, 80, 84
 ტებილულობა - 147
 ტოლ-ამხანაგები - 76
 ტომი - 156, 158, 161
 ტრაბახი - 116
 ტურა - 125, 145
 ტფილისი - 55, 92, 125, 149, 150
 ტყაეი საკლავის - 25, 89
 ტყაე-კაბა - 139
 ტყე - 97

უ

უარხანგობა - 14
 უბირი და უბრალო არსება - 14
 „უბიწო ლზინი“ - 85
 უხალთუნი - 89
 უკანა-ფშავი - 136
 უკანა-ფშაველი - 136
 უკანა-ხადო (სოფ.) - 69, 70
 ულუფა - 18, 81
 უმანკო სიყვარული - 110
 უმაკაშვილი პეტრე - 55, 113
 „უმკროსი და“ - 100
 უნაგირი - 77
 უნამუსობა - 32
 ურემი - 115, 116

„ურჯულო“ - 88, 103, 114
 უტი (ჯიუტი, შეუპოვარი) - 50, 135
 უფროს-უმცროსობა - 169
 უღლის მსგავსი კვერი - 147.
 „უღონა“ (ორსული დიაცი) - 84
 უშულო ცოლის გაგდება - 44
 უცოლო - 79
 უცხო - 148
 უძეოსათვის ძის მიცემა - 70
 უწესო სქესობრივი კავშირი - 160
 უწმინდურება - 31
 უხილავი სტუმარი - 86
 უხმო, პირი - 166
 უხტანესი (X ს. სომეხი მვისტორიე) - 145
 უხუცესი - 170

ფ

ფათერაკი - 90
 ფანდები - 146
 ფანდური - 85, 109, 114
 ფარავი (მძივებით მორთული, ფერადი;
 ძაფით მოკარგული - გულხედ ასა-
 ფარებელი) - 85, 114
 ფარდაგ-ხალიხა - 146
 ფართალი - 86
 ფ.არი, ფარის ხმარება - 49
 ფარნავხ შეფე - 167
 ფარცხვა (სახატო მამ.) - 21
 ფარჩა - 38, 153

ფეოდალიზმი - 5, 162
 ფეოდალური - 131
 ფეოდალური ოჯახი - 163
 ფეხადი ქვა - 150
 ქეში - 152
 ქეშო საკლავის - 25
 ქერადი ძროხა - 89
 ქვის დასახიჩრება - 52
 ფეხის ქალაქანი - 60
 კილოსოფიური შეხედულება - 118
 ვიცი, დაფიცება - 58, 59, 60, 65
 „ფიცის დადება“ - 57, 58

„ფიცის მაცურებელი“ — 58
 ფლური — 146
 ფიკრული სადგური — 97
 ფოცხვერაშვილი ელიზბარ — 132
 „ფ.იანგულა“ (ერთგვარი ხმალი) 50. 113.
 125, 135
 ფრთედი — 150
 ფრთოსანი ანგელოზი — 68
 ფსიტი — 70
 ფულის წართმევა — 24
 ფუძე (მამული) — 59
 ფქვილის გოდარი — 147
 ფშაველების გმირი 111

ფშაველი — 1, 8, 9, 40, 50, 70, 95-99,
 101-105, 107, 110-112, 123-125,
 133-136, 138
 ფშაველის ქალი — 40
 ფშავე-თუშეთი — 104
 ფშავი — 6, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 110.
 131, 136-138
 ფშავის არაგვი — იხ. არაგვი
 ფშაველის რჯული — 110
 ფშაველიშვილები — 133
 ფშავე-ხევსურეთი — 129-133, 137, 139
 ფშავე-ხევსური, ფშაველ-ხევსური — 1, 4.
 6, 9, 124, 127, 129, 130, 132, 133
 138, 139

ქ

ქადა — 83, 86, 88
 ქადაგი — 22-24, 26-29
 ქადაგი-ქალი — 27, 28
 ქადაგის მოვალეობა — 28
 ქათამი 83
 ქაიხოსრო (ვახტანგ მუხრან-ბატონის შვი-
 ლი, ქართლის გამგებელი) — 139
 ქალი — 158, 166
 ქალის გაუქატიურება — 36
 ქალის დაჩაგრული მდგომარეობა — 43
 ქალის მანდილი — იხ. მანდილი
 ქალის მემკვიდრეობა — 43
 ქალის მოტაცება — იხ. მოტაცებით ცო-
 ლის შერთვა
 ქალის მწარეკელი — მთელი თემი, მისი
 ოჯახის მთელი გვარეულობა — 39
 ქალის ნაღვაწევი — 42
 ქალის სამკაული — 107
 ქალის ტანისამოსი — 123
 ქალის ცხენოსნობის აკრძალვა — 33
 ქალი შრომის მონა — 33, 34
 ქალს არ მიდგომა — 22
 ქალური ნაშუსი — 115
 ქალუნდაური მამულა — 50, 134, 135
 ქამარ-ხანჯალი — 138, 139
 ქართველთა ტომი — 5
 ქართველი — 1, 3, 18, 83, 87, 101, 113,
 121-123, 141-143, 145, 149, 154,
 156-162
 ქართველი ქალი — 159
 ქართველობა — 141

ქართლელი — 1, 2, 16, 18, 19, 67, 71, 95.
 97, 146, 167
 ქართლი — 1-4, 7, 9, 17, 48, 72, 76, 84.
 130, 139, 162, 167
 „ქართლის თაობა“ — 139, 140
 „ქართლის ცხოვრება“ (მატიანე) — 129.
 130
 ქართლ-კახეთი — 123, 130, 137
 ქართლოსი — 160
 ქართული გმირობა — 111
 ქართული თოფი — 88
 ქარქაში — 138
 ქაჯეთი — 68
 ქაჯი — 71
 ქეთელარი — 69
 ქერი, ქერის ბურღო — 21, 22, 48, 50, 81,
 82, 120, 136
 ქერისა და პურის მარცვლით ჰრილობის
 გახომება — 50
 ქერის მარცვლით ჰრილობის გახომება — 51
 ქვაბი — 20, 35-37, 48
 ქვაბი ცხელის წყლით — 73
 ქვეითობა — 135
 ქვეყანა — (область) — 10
 ქვითინი — 80
 ქვითყირის შოაჯირიანი ოთახი — 97
 ქვით ჩაქოლვა — 162
 ქვის დაგორება — 86
 ქვიტყირის ბოძი — 151.
 ქვიტყირის კედლები — 146
 ქვიტყირის სახლი — 7

ქერიე-ობოლი - 143
 ქისტების ხატი - 71
 ქისტეთი - 47, 67, 70
 ქისტი - 32, 65, 67, 70, 117
 ქმარი - 43
 ქმოსტელი ყარდანაული - 115
 ქმრად მიჩნევა - 159
 ქმრიანი ქალის მოტაცება - 36
 ქმრის ხატი - 99
 ქობაქი - 114
 ქონების ანდერძით გადაცემა - იხ. ანდერძი
 ქონებრივი განცალკევება - 43
 ქონებრივი დამოკიდებულება ცოლ-ქმარ-
 თა შორის - 169
 ქორ-შიშინო - 151
 „ქორ-შავარდენი“ - 129, 132, 142, 143, 153

ქორწილი - 34
 ქორწინება - 159, 161
 ქორის დაყენება - 85
 ქრისტე (მკედრების ღმერთი) - 67, 84
 ქრისტე ღმერთი - 18
 ქრისტიანობა - 16, 17, 67, 105, 120, 121
 ქრისტიანობის იდეა - 16
 ქრისტიანულად ცოლის შერთვა - იხ. ცო-
 ლის შერთვა
 ქსენოფონტე - 157
 ქსნის ერისთავი - 128, 130
 ქუდი ვათარლის მალალი - 139
 ქუდის დადება თავქვეშ - 24
 ქურდი - 70
 ქურდობა, მცირედი ქურდობა - 43, 54

ლ

ლაბახი - 87, 88
 ლელე (თამარ მეფის სალოცავი) - 96, 99,
 100
 ლელის აქიმ-დედოფალი - 96, 100
 ლელის ხატი - 99, 101
 ლეთის კაცი - იხ. ქადაგი, ხუცი, დეკანო-
 ზი, შულტა, დასტური, ხევის-ბერი
 „ლეთის მოკარე“ - 68
 ლეთისმშობელი - 68
 ლეთის მოსავი - 103
 ლეთის რისხვა - 70
 „ლეთის სუფრა“ - 75
 ლეთიური საქმე - 104
 „ლეთის შვილები“ - 111

ლეინო - 154
 ლეიძლის შეწვა და მოკვლევა - 83
 ლმერთი - 67, 84, 89
 ლმერთი ავგული - 18
 ლმერთი ლაშქრობისა - 104
 ლობის კარი - 145
 ლობი - 140
 ლორი - 147
 ლორის თავი - 147
 ლორის სახით ეშმაკის გამოცხადება - 71
 ლორის ხორცი - 154
 ლორის ხორცის კამა - 98
 ღრუბელთა საქმე - 70
 ლულის წყალი (სოფ.) - 135

ყ

ყაბახი, ყაბახობა - 151, 152, 153
 ყადრი - 4
 ყახხვი (გვარი) - 69
 ყახხვი ალ. - მოჩხუბარიძე ალ. - 5, 61, 65
 ყაირათიანი - მომპირნე კაცი - 38
 ყარდანაული - იხ. ქმოსტელი ყარდანაული
 ყენი - 131
 ყელი - 108
 ყელსაბლიანი - 163
 ყვარა (სოფ.) - 95
 ყველი - 34, 76, 83
 ყველის მიცემა მატირალისათვის - 81
 „ყვერფი“ - 83

ყიზილბაში - 130
 ყიზილბაშური პოლიტიკა - 119
 ყმა, ყმობა - 129, 133, 134, 137
 „ყმურად ქმორჩილებდა“ - 139
 ყოდალი (ისარი) - 152
 ყორე - 20, 29
 ყორჩიბაშიძე ბეგან - 138, 139
 ყროლი - 80
 ყროლი სხული - 79
 ყუთახი - 151
 ყურის დაჭრა - 52
 „ყურის მამჭრელი“ - 66
 „ყურის მოჭრა“ - 66

შ

შაბათი დღე—21
 შაბათის უქმობა—71
 „შავი დრო“—141
 შალვა ერისთავი—121-123, 125
 შალის რთვა—იხ. ხელ-საქმიანობა
 შამილი—67
 შანდალი—97
 შარბათი—153
 შარდენი—149
 შატილი (სოფ.)—67
 შაქრის სანუკუარი—143
 შაჰ-აბაზ II—119, 121, 122, 127, 130
 შევარდენი—116
 შემთხვევით კაცის შემოკედობა—47
 ?ეკმაზული ტაიკი—78
 შემოვლა მამულის გარეშე (მოფიცრისაგან)
 —60
 შემოლობილი მინდორი—145
 შემწამებელი—59
 „შემწეობა“ (მიდგომა მოწმისაგან)—57
 შემწირველი—102
 „შენდობის მოქმელი“—88
 შერიგება (მოშუღლე, მომტერეების)—48
 52, 65
 შესაწევარი—81, 82, 84
 შესაწევარის ძალად წართმევა—82
 შეწირული—102

„შიბი“, (ოქროს შიბი, ჯაქვი)—135, 136
 შიბუ (საქმელი მცენარე)—30
 „შინა - 7, 9, 128
 შინაგანი ბუნება—35
 შინაგანობა—6
 შინაური—148
 შინაური ფრინველი—83
 შირაკი—101
 „შიშველია“ (ადგილი სახეზე)—51
 შნო—145
 შრომა (მღედროვანთა)—33
 შრომის მონა—იხ. ქალი შრომის მონა
 შუალა თითის მოკრა—53
 შუამავალი, შუამავლობა—54, 55, 60, 61
 შუაყეცხლი—146
 შუბი, შუბის წვერი—70, 126
 შუბლი—85
 შუბლის მესამე ნაოკი—51
 შულტა—21-23
 შულცე-დელიჩი—7
 შურთბი—83
 შურის-მაძიებელი—20
 შურის-ძიება—20, 38, 47-49, 53
 „შულლი“, საშულლო—39, 49, 54, 56, 58,
 65, 66, 115
 შუშაობა—34, 41, 75, 85

ჩ

ჩალით საესე გოდრისათვის ცეცხლის მო-
 კიდება და დაგორება—86
 ჩალბია (სახელი)—115
 ჩამომავლობა—19, 99, 158
 ჩამომავლობითი ღირსება—12
 ჩანჭკარი—74
 ჩაფარება—80
 ჩაფარი—139
 „ჩაფურავსტები“—108
 ჩაჩქანი—89

ჩახმაზ შემოყენებული თოფი—30
 ჩეულუბა—1, 3, 15, 16, 35, 100, 128, 142
 ჩეულუბითი სამართალი—43, 49, 54, 58
 ჩინეთი—110
 ჩინი—164
 ჩირდილი (სოფ.)—70
 ჩოგანი—153, 154
 ჩოხა აკრულვებული—3
 ჩუქურთმა—146
 ჩუქურთმიანი თალები—150

ც

ცა—115, 116
 ცა და ქვეყანა—109
 ცერის მოკრა—52
 ცეცხლი—78, 147
 ცეცხლი კარგი—75

ცეცხლის მოკიდება ჩალით საესე გოდ-
 რისათვის—იხ. ჩალით საესე გოდ-
 რისათვის ცეცხლის მოკიდება
 ცეცხლის სახელის დადება—75
 ცისკრის ლოცვა—143

ციხე—12
 ციხე-დარბაზი—5
 ციხის-თავი—12, 13, 120, 128, 130
 ციხის-თაობა—12
 ცოდვილი—72
 „ცოდვის მოკიდება“—57, 59
 ცოდვის შენელი—74
 ცოლეულება—88
 ცოლეული—77
 ცოლი—26, 33, 77, 157, 165, 168
 ცოლი—ეკონომიური ძალა—38
 ცოლის დანიშნით შერთვა—იხ. დანიშნა,
 დანიშნით ცოლის შერთვა
 ცოლის გაგდება—38, 43, 44
 ცოლის განაიბრება—53
 ცოლი (როგორც) ქმრის საკუთრება—155
 ცოლის შერთვა—38
 ცოლის წაგვრა—14
 ცოლ-ქმრობა—156, 163
 ცოქხალ-მკვდარი—76
 ცოცხლების ღმერთი—67
 ცოტად მადლიანები—75

„ძალად მამა“—137
 ძალად ქალის მოტაცება—იხ. მოტაცებით
 ცოლის შერთვა
 „ძალისა და კატის ჩამორჩობა“—63, 64
 ძაფით დაჭრილი ადგილის გაზომვა—51
 ძვალის გატეხა—52
 ძეგლის-დება—10, 13, 14, 46, 91, 92, 128,
 162-166, 168
 ძველი კანონი—14
 ძველი სამართალი—59
 ძვირფასი ნივთები—150

წაგვრა ცოლისა.—ღიაცისა - იხ. ცოლის
 წაგვრა
 წაგვისი—150
 წამალი—108, 109
 „წამლის სახსარი“—96
 წარმართობა—105
 „წარჩინებულნი“—145
 „წაწლობა“—110
 „წელთაუება“ (მეფრის რიგი)—24, 75,
 76, 85

„სრემლობა“, „სრემლობის“ დღე—81, 83,
 84, 88
 სული—136
 სხედარი—77
 სხენების კენება—88
 „სხენი არა-კეთილი“ (გამზდარი, ჯაგლა-
 გი)—143, 145
 სხენზედ ზნეობა—144
 სხენზედ ჯდომა (ღიაცისათვის) სირცხვი-
 ლია—40
 სხენი—73, 77, 89, 120, 125, 144, 153, 154
 სხენოსანი ჯარი—149
 სხენოსნობა—144, 151
 სხენი ოქროს იარაღითა—143
 სხენი სალარი—139
 სხენის „ჩქერება“—77
 სხენის ჯოგი—70, 142
 სხვარი—89
 სხვარი (სათაენო)—42, 47
 სხვარი (საკლავი)—30, 82
 სხვირის დაჭრილობა—52
 სხვირის მოჭრა—52
 სხვირის ფარა—100

ძ

ძვირფასი სამკაული—143
 ძელის დაჭრილობა ტეინამდე—52
 ძელის ცოტათი გატეხა—52
 ძმის მოკვლა—46
 ძმის მოლაღალტე—73
 ძმობა—79
 ძმობილი—77
 ძმობის შეკერა—69
 „ძრახობა“—26
 ძროხა—34, 42, 47, 82, 87, 147
 ძროხის შარდი—85

წ

„წელწლობა“ (ახალწლობა)—27
 წერთხელა (საკმელი მცენარე)—30
 წესი, წესები—16
 „წვერის დაყენება“—85
 წვრილი დასტური—იხ. დასტური
 წვრილი ყმაწვილი—75
 წითელი პერანგი—იხ. პერანგი
 „წილობურკვი“—81
 წინდა—86

წისკელი—135
 წმინდა ადგილი—20
 წმინდა გიორგი—68, 102, 105, 106
 წმინდა კაცი—98
 წმინდა სანთელი—147
 წმინდა ხე 136
 „წმინდანი“—93, 94, 98, 111
 წმინდაობა—21-23

„წმინდის“ (პურის, იფქლის) მარცვლით
 კრილოზის გაზომვა—51
 წუნტი—80
 „წყალში გაბანვა“—იხ. „გაბანვა“
 წყალში ჩაეარდნა, ქადაგობა—27
 წყარო—74, 78
 წყლით სამსახური (მკვდრისათვის)—68

ჭ

„კაბუჯ-მზედარი“—152
 კალა—132
 კალაში სამჯაეროს გამართვა—56
 კანკუხი—73
 კარმული (ადგილის სახ.)—130
 კაღა:ა წვერის ბალანი—109
 კედილა—47
 კეყარა (საქმელი მცენარე)—30
 კეკა-ქუხილი—109
 კიდება, კიდობა—146
 კილობი—146
 კიმა (საქმელი მცენარე)—30
 კიშლა (სოფ.)—117

„კირის მწყენელი“—81
 კირისუფალი—79
 კირისუფლის სახლი—89
 „კირის წვენა“—78-90
 „კვეთ-მყოფელი“ კაცი—53, 54
 კკუა ჭქონდეს (მოწამეს)—57
 „კკუთ გამოსულა“—27
 კოეთი (სოფ.)—122
 კორმეში - 136
 კრული პერანგი - იხ. პერანგი
 კრილობა - იხ. დაკრილობა
 კური—170
 კურკელი (ნაბოსლარის)—30
 კყონდიდელი—143

ბ

ბადა (სოფ.)—12
 ბაეწი—83
 ბალათი—146, 153
 ბალხის დამწყალობლება—იხ. დამწყალობ-
 ლება
 ბალხის ხნე-ჩვეულება—118
 ბალხის სამართალი—იხ. სამართალი
 ბალხოსნური—1, 3
 ბანჯალი, „ბანჯარი“—50, 77, 138, 139
 ბარი—26, 47, 145, 147
 ბარკი—71
 ბარჯი—61
 ბატ-დროშის გამართება—25
 ბატები (მორიგის) მოხელენი—69
 ბატების თავადობა—15
 ბატი. ადგილობრივი ბატი, სათემო ბატი,
 სოფლის ბატი—15, 18-32, 35, 48,
 49, 55, 58-60, 64, 67, 68, 70, 71,
 83, 87, 93, 94, 97-99, 102-106,
 135, 143
 „ბატი ბატონი“—იხ. ბატი
 ბატი თემის „ბატონი“—20

ბატი „იკერასო“, „ბატი აწვალბსო“—2^ლ
 ბატი—სურათი—93, 94
 ბატით დაქერა—27
 ბატით წვალება—27
 ბატიონი (ბატის მოსამსახურენი)—72, 78,
 83, 91-93, 96 100, 101, 104
 ბატის ბეღელი—21, 22
 ბატის გამოძახება—24
 ბატის განძები—იხ. განძები
 ბატის დობილება—68, 69
 ბატის კალო—21
 „ბატის კაცი“—20, 21, 23, 29-32, 100
 ბატის მამული, — ქონება, — საკუთრება,
 — ტყე, — მიწა—13, 21-23, 31, 97
 ბატის მებეღლე—21
 ბატის მეკალოე—21
 ბატის მეცხვარე—100
 ბატის მზარეული—იხ. დანტური
 „ბატის მონა“—(მკითხვენი)—100
 ბატის მოსამსახურე—25, 27, 67, 78
 ბატის მოურავი—23
 ბატის საკლავი—იხ. საკლავი

- ბატის სალუდე—20, 22, 31, 86, 87
 ბატის სამსახური—21
 ბატის ქონება—იხ. ბატის მამული
 ბატის ღვინო—101
 ბატის „ყმა“ (თემისოფ.)—20, 27
 ბატის შენობა—20
 ბატის წარმომადგენელი—25
 ბატის ხელოსანი—67, 71, 83
 ბატის უვარობა—იხ. უვარობა
 ბატი-ხევის მონასტერი—95-101
 ბატი-ხევის მონასტრის მამული—97
 ბატობა—19, 21-28, 31, 35, 49, 60, 72, 78, 91, 94, 98, 102
 ბატში დაფიცება—60
 ბაქოპური—86
 ხახაბო (სოფ.)—22, 28
 ხახანაშვილი ა.—91, 119, 126, 127
 ხახმატი (სოფ.)—68, 69, 71, 104, 105
 ხახმატის ბატი—68-70
 ხახმატის უვარობა—18
 ხბო (სათაფნო)—42, 47
 ხბო (საკლავი)—30
 ხევი—10-12, 109, 130, 131, 133
 ხევის-ბერი—10-19, 67, 69, 80, 128
 ხევის ბერის ამორჩევა—18
 ხევის ბერობა—9-12, 14-19 22, 23, 93
 ხევის-ბერის მოკვლა—46
 ხევის-თავი—128
 ხევსურეთი—13, 17, 19, 20, 26, 27, 29, 30, 32-34, 36, 38, 41, 43-45, 47, 48, 53, 56, 58, 65, 67-72, 74, 83, 86, 104, 105, 118, 131-136
 ხევსურეთის არაგვი—იხ. არაგვი
 ხევსურეთის ერისთავობა—135
 ხევსური—1-4, 18-21, 23, 26-40, 42-45, 48-53, 55-57, 59, 60, 63, 64, 66-72, 74-76, 78-81, 83-88, 90, 91, 93, 94, 104, 113-118, 123, 124, 132-136
 ხევსური პირ-აქეთელი—იხ. პირ-აქეთელი
 ხევსური პირ-იქეთელი—იხ. პირ-იქეთელი
 ხევსური
- ხევსურის დიაცის შრისხანება—39
 ხევსურის მკვერმეტყველება—იხ. მკვერმე-ტყველება
 ხევსურული ბეობა—იხ. ბეობა
 ხევსურული სამართალი—46-48, 50-52, 59, 61
 ხევსურული პოეზია—117, 118
 ხევსურული ქორწილი—33, 34, 40
 ხელადა ღვინო—147
 ხელხედ სამსახური (მკედრისათვის)—66
 ხელის დასახიჩრება—52
 „ხელის მამკიდე“—60, 61
 ხელის-უფალი—142, 143
 ხელმწიფე 145, 146
 ხელსაქმიანობა—42, 99
 ხელ-პირის დაბანვა (სიწმინდ. ნიშანი)—26
 ხელქვეითი—101
 ხვაი (სახატო ხორბლის)—21
 „ხვეწი“ („სანახავი რკინა“ დაჭრილობისათვის)—49, 52
 ხულიკის სახით ეშმაკის გამოცხადება—71
 ხთისთა (სახ.)—116
 ხიდის ყურე—74
 ხიზანაშვილი დავ.—110, 120, 126
 ხილულობა—147
 ხინკალი—იხ. ტაბლა
 ხირიში (იარალი)—113
 ხის შანდალი—იხ. შანდალი
 ხმალი—77, 81, 105, 107, 110, 114-117, 120, 125, 129, 132-135, 138, 139
 ხმულეთი—108, 109
 ხმულ-გორი—135
 „ხმულთ მოურავი“—71, 72
 ხმით ანუ ხარით ტირილი—80, 88
 ხმით მატირალი—81
 ხონია—147
 ხორციელობა—76
 ხოშარა (სოფ.)—99, 105, 125
 ხოშარაული—125
 ხოჭიკი (ბაღლის)—30
 აურჯინი—77
 აუცი, ხუცობა—17, 22-28, 30, 40, 42, 60, 66, 83, 84, 88

ჯ

ჯაგლაგი ცხენი--143	ჯვარი--143
ჯალაბობა--28, 79, 147	ჯვარის კალო--21
ჯამბახი--146	ჯვარობა, ზატის ჯვარობა--19, 102
„ჯანაბეთი“--72	„ჯვარში შეჯდომა“--48, 49
ჯანაშვილი დიშ.--158, 159	ჯირითი--111
ჯანშათა ივანეური--115	ჯირითობა--151, 152
ჯარიმა, ჯურჯუმა, დაჯარიმება, „დაჯღ- ღუშება“--24, 36, 38, 44-47, 50, 52, 53, 82	ჯიხვი--70
ჯაქვი (საომარი საკურვი)--111, 135	ჯიხვის რქები--20
ჯელგი--144	ჯორაკა--79
ჯვარ გაცელილი--163	ჯოჯოს სახით ეშმაკის გამოკვადება--71
„ჯვარდაწერილის“ ცოლის გაგდება--38	„ჯოჯოხეთი“--72-74
ჯვარედინა პურის გააცობობა--86	ჯუბა--85
	ჯურჯუმა--იხ. ჯარიმა

კ

ჭაეროვანი, ჭაეროვანი სისხლი, ჭაეროვა- ნი სისხლით დაურება--12, 14	კეტერები--159
ჭასაკში მოსულა--107	კეტერიზში--159, 160
ჭეროდოტე--157, 159	კომიროსი--158

ტირაჟი 1000, ხელმოწ. დასაბ. 31/XII 40.
შე 4773. ანაწყ. ზომა $6 \times 10 = 45$ ათ. ნიშ.
ბეკდ. ფორმ. რაოდენობა $13 \frac{1}{2}$.
სააქტორო ფორმა $14 \frac{1}{2}$.
სტ. შეკვ. № 1212.